ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՊԻՍԿ. ՊԱԼԱՓԵԱՆ

*

ՀԱՅ ԳՈՂԳՈԹԱՆ

ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ

ՀԱՅ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱԳՐՈՒԹԵՆԷՆ

Բ. ՀԱՏՈՐ

ՊԵՌԼԻՆԷՆ ԴԷՊԻ ՏԷՐՋՕՐ

ՓԱՐԻԶ

ՀԱՅ ԳՈՂԳՈԹԱՆ

ՊՈՍՏՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՊԻՍԿ. ՊԱԼԱՓԵԱՆ

*

ՀԱՅ ԳՈՂԳՈԹԱՆ

ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ

ՀԱՅ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱԳՐՈՒԹԵՆԷՆ

Բ. ՀԱՏՈՐ

ՊԵՈՒԼԻՆԷՆ ԴԷՊԻ ՏԷՐՋՈՐ

ՓԱՐԻԶ
1959

ԳՐԻԳՈՐԻՍ Ծ. ՎՐԴ. ՊԱԼԱՖԵԱՆ
Առաջնորդ Մանչէսթըրի (1922)

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

1916 ԱՊՐԻԼԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1919 ՅՈՒՆՎԱՐ

ՓԱԽՍՏԱԿԱՆԻ ՄԸ ԿԵԱՆՔԸ

«Թուրքը, ընդհակառակն, եթէ մեզ նման բաղաքակրթուած չէ, սակայն եւ այնպէս տարբեր կերպով մը քաղաքակրթուած է:

Բարոյականը, փիլիսոփայութիւնը, ամէն տեսակ արուեստները տակաւին անժխտելիօրէն կը ծաղկին Թուրքիոյ մէջ: Թուրքը ճշմարիտ մարդ մըն է քաղցրաբարոյ, կարգապահ, բարեկիրթ յարգալիր, ուղղամիտ, որ կը յարգէ կիները, տղայքը, նոյնիսկ անասունները, եւ երբեք չի դրժեր իր խօսքը:»

ՓԼՕՏ ՓԱՐԷՐ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

«Հայ Դողգոթայ»ի Բ. հատորին ձեռագիրը լրացած էր արդէն 1923 թուականին, երբ Գրիգորիս եպիսկոպոս Պալաճեան Մանչէսթրի Առաջնորդ էր: Կը խորհինք որ նիւթական դժուարութիւններ պատճառ եղան որ անոր հրատարակութիւնը յետաձգուի: 1934 թուականին, Սրբազան Հօր վախճանումէն վերջ ի Մարսէյլ, անոր անձնական առարկաները եւ թուղթերը փոխանցուեցան իր քրոջ Տիկին Ռօզա Անդրէասեանի, որ կը բնակէր Գօլտմպ, Սէնի նահանգին մէջ: Այս վերջնոյն մահէն ետք, 1956ին, իր գոյքերուն մէջ գտնուեցան Սրբազանին ձեռագիրները եւ ի մէջ այլոց «Հայ Դողգոթայ»ի Բ. հատորը:

Թոճատի Հայրենակցական Միութիւնը սարքած ըլլալով երեկոյթ մը 1959 Ապրիլին, ի նպաստ Պալաճեան Սրբազանի դամբարանին շինութեան, անոր քեռորդին Տոքթ. Արշակ Անդրէասեան, որ հրաւիրուած էր սոյն հանդէսին, յայտնեց ձեռագրին գոյութիւնը եւ նպատակը՝ զայն հրատարակութեան տալու, տրուած ըլլալով անոր ազգային եւ պատմական հանգամանքը:

Գերաշնորհ Սերովբէ եպս. Մանուկեան, որ կը նախագահէր այդ հանդէսին, խօսք առնելով շեշտեց այս հրատարակութեան արժէքը, մեծ խանդավառութիւն յառաջ բերելով հանդիսականներուն մէջ:

Անմիջապէս գործի սկսանք, կազմելով առժամեայ հրատարակչական մարմին մը, նախագահութեամբ Մանուկեան Սրբազանի, Տոքթ. Արշակ Անդրէասեանի եւ Բ. Թօփալեանի՝ տնօրէն Արաքս տպարանի: Հայ Բարեգործական Ընդհ. Միութ. կեդր. վարչութիւնը, այս դիմումին վրայ, առ ի գնահատութիւն ձեռնարկին, յօժարակամ անոր տրամադրութեան տակ դրաւ որոշ գումար մը, սկզբնական ծախքերը հոգալու համար, որուն առթիւ մեր շնորհակալութիւնները կը յայտնենք: Պ. Թօփալեան նոյնպէս սիրայօժար ընդունեց մեր առաջարկութիւնները, որով հնար եղաւ անմիջապէս գործի անցնիլ:

«Հայ Դողգոթայ»ի Բ. հատորին հրատարակութիւնը կը լրացնէ կէս մնացած գործ մը, որ պատմական մեծ արժէք կը ներկայացնէ:

1915-18, մեծ պատերազմի ընթացքին, չարաչար տանջուած ժողովուրդի մը ցաւերուն պատկերն է, ականատես եւ մասնակից հեղինակաւոր վկայի մը կառոյցէ, եւ որուն նպատակն էր զանոնք յանձնել յաջորդող սերունդներուն:

Վստահ ենք որ ընթերցողները, ուր որ ալ գտնուին, աշխարհի չորս ծայրերէն, պիտի բաջալերեն անոր ծաւալումը, գնահատելով այս իրականացումը որ անկասկած տարագրութեան պատմութեան սեւ էջերուն մէջ պիտի կազմէ հաստատուն վաւերաթուղթ մը:

—

Ա. ՄԱՍ

Ն. ՓԱԽՍՏԱԿԱՆԸ ԱՅՐԱՆ-ՊԱՂՋԵ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ

Աստիօրէն չարունակուղ տեղատարափ անձրեւի մը տակ, որ աւելի քան 18 ժամէ ի վեր վոքրիկ ընդհատումներով կը տեւէր, կը քալէինք անդադրում, հալածական ու վտարանդի: Մեր միակ վախնաքն էր ժամ առաջ հասնիլ Այրան, որ պիտի ըլլար մեր փըրկութեան առաջին հանդրուանը:

Թէպէտ երեք հոգի էինք վախստականներս, սակայն կարծես թէ բանակ մը կար մեր եռեւ մեր պաշտպանութեան համար, այնչափ մեծ էր մեր ինքնավստահութիւնը, մեր վրկութեան վերջնական յաջողութեան մասին:

Վա՛յ բարոյալքուողին, արդէն կորսուած էր ան՝ որ կը կորսընցունէր իր պաղարիւնութիւնը եւ կը չուարէր. այսպիսին արդէն իր վրայ բանի կը հրաւիրէր վտանգը:

Արդէն անտառին մէջ ունեցած կերպարանափոխութենէս ի վեր, նոր մարդ մը եղած էի, յանդուգն եւ խիզախ: Այս առթիւ միայն կրցայ անդրադառնալ, թէ զգեստը որքան կը փոխէ եղեր ենթակային հոգեկան ոյժն ու տրամադրութիւնները: Խաղաղասէր եւ հանդարտաբարոյ եկեղեցւոյ պաշտօնեան, մոզական զաւազանով մը, յանկարծ դարձած եղած էր արկածախնդիր մարդ մը, որ իր բոլոր ֆիզիքական, մտաւորական եւ մանաւանդ բարոյական ոյժերը ի սպաս կը դնէր, իր կեանքին փրկութեան համար:

Հակառակ պարտադային, անհետաւոտ որեւէ մէկ քայլ մահուամբ պիտի պատժուէր անպայման:

Բայց ո՛րքան անձնուիրութիւն եւ անձնազոհութիւն երկու ուղեկիցներուս կողմէ, որոնք առանց անձնական սոխպողական պատճառի,

կամաւոր փախստականներ եղած էին, լքելով իրենց գբաղումները, միմիայն գիս փրկելու ազնիւ նպատակով:

Անոնք ալ կը դտնուէին նոյն մահաբոյր վտանգին ներքեւ:

Բայց մենք մեր մտքէն կը վանէինք յոռետես ամէն մտածում, եւ խանդավառուած էինք միայն փրկութեան անխորտակելի յուսադրութեամբ մը:

Հինգ ժամէ ի վեր արդէն կը քալէինք սրտատրոփ, առանց դադարի եւ հանգիստի, երբ վերջապէս հասանք Ինթիլլի լերան ստորոտը ուր դուրս կուգայ Այրանէն սկսող երկաթուղիին ամենաերկար լեռնային փապուղին:

Մեր փախուստին մէջ, առաջին անգամ ըլլալով կը հանդիպէինք անցորդներու, գի արդէն գործաւորներու աշխատանքի շրջանին մէջ մտած էինք:

Մեր ճամբան դէպի Այրան կ'անցնէր Ինթիլլիէն, որ այրանի լերան արեւելեան դարատափն էր: Առանց Ինթիլլիի մէջէն անցնելու անհնար էր Այրանի փապուղիներու կեդրոնական գործատեղին բարձրանալ, ուր կը դտնուէր Այրան-Պաղչէ երկաթուղիի փապուղիներուն չինութեանց հսկող՝ երկրաչափ-ճարտարապետներու վերին պետը Մորֆ:

Մենք զգուշացանք Քէլէրի միջով անցնելու, վասնզի մեր կարաւանը, ինչպէս տեսանք, առկէ անցած ըլլալով մէկ քանի օր առաջ. հաւանական էր որ ինծի ճանչցողներ ըլլային, եւ առաջին օրն իսկ արդէն կրնայինք մատնուիլ:

Ուստի, ճարահատ, սկսանք բարձրանալ Այրանի լեռը՝ Ինթիլլիի ուղեգիծով, երբ առաջին քայլին իսկ հանդիպեցանք հեծեալ ոստիկան թուրք գինուորի մը,, որ ձին եռեւը ձգած եւ սանձը բռնած ծանր ծանր կ'իջնէր լերան զառիթափին ի վար:

Բայց մենք պաղ արեամբ եւ երգելով դիմաւորեցինք այս անդրանիկ փորձանքը, եւ ինքզինքնիս ձեւացնելով նոր երկաթուղիի ընկերութեան չինութեանց մարդիկ, առանց մեր վրայ որեւէ կասկած հրաւիրելու, բարեւելով անցանք:

Լերան տաժանելի վերելքի խոնջէնքը մեզ մոռածել կուտար անմիջական հանդիստի մը մասին, գոյթ չէր թէ կարճատեւ:

Ուստի երբ կ'անցնէինք Ինթիլլի մէջէն, հանդիպեցանք հիւանդանոցին մօտիկ Յոյնի մը ճաշարան-դինեփունը, ուր մտանք համարձակ

նստանք վայտեայ լերկ եւ աղտոտ սեղանի մը առջեւ ճաշելու համար:

Բայց կէս կուշտ կէս անօթի, աճապարեցինք հեռանալ ասկէ եւս, վրդովուած՝ նոյն պահուն ճաշարանը դտնուող 4-5 հայ եւ յոյն յաճախորդներու ներկայութենէն, որոնց խուզարկու եւ զարմացկոտ ակնարկները մեր արդէն ահուդողի մատնուած սրտերն աւ աւելի տագնապեցուցած էր:

Ցան ու ցրիւ կառուցուած այս առժամեայ վայտեայ տաղաւարներէն հազիւ հեռանալով կրկին բարձրացանք լեռը, հանդիպեցանք դիւղին վերեւ, նորաշէն երկաթուղիի ճամբուն վրայ, հոս ու հոն քարակոյտերու վրայ նստած հայ կիներու եւ աղջիկներու հոյլի մը որոնց թշուառ դրսեւորութիւնը լինքնին չափանիշն էր ջարդուիչուր եղած հայ ցեղին անցուցած արիւնի, աւերի սեւ փոթորիկներուն:

Մեր առջեւ կը տեսնէինք հարիւրաւոր հայ կիներ, աղջիկներ, երախաներ ամէն տարիքէ եւ հասակէ, թաղուած ցնցոտիներու, ցեխի, աղտի եւ թշուառութեան մէջ: Ասոնց արեւակէզ, խորշոմած եւ սեւցած դէմքերը չատ բան կը պատմէին կեանքը վերլուծելու ընդունակ դիտող ու դատող պատահական անցորդին:

Առանց բացառութեան, ամէնքն ալ անբաւարար անունդէ հիւծած, սպառած էին:

Մարդկային համատարած այս թշուառութեան տարտափեցուցիչ պատկերը իրական ընելու համար, հարկ է աւելցնել, թէ դժբախտ հայ մայրեր իրենց քովիկը թաց չուլերու եւ չիմէնթօյի պատառոտուն պարկերու վրայ նստեցուցած էին իրենց ծծկեր փոքրիկ մանուկները, որոնց աղեխարշ ճիչերը լսել եւ չխանդաղատիլ անհնար էր:

Այս դաղթականները, Մարտ ամսու հեղեղանման անձրեւին տակ նստած, երկաթէ մուրճերով քար կը կոտրէին, ապառաժները խիճերու կը վերածէին նոր գետեղուած երկաթեայ գծերու ներքեւ հիմ պատրաստելու համար:

Կէս քիլօ անմարսելի խառնուրդ հացի փոխարէն քար կը կոտրէին մեծով, պզտիկով, իրենց տխեղծ դոյութիւնը քարշ տալու համար մէկ քանի ամիս, մէկ քանի շաբաթ, ո՞վ դիտէ, թերեւս մէկ քանի օր:

Մտոնք հարցուփորձելով կ'իմանայի, թէ երկաթուղիի երկայնքով աքսոր բերուած եւ ապա Քանլը-Կէչիտէն Քէլլէր երկարող լեռներու մէջ տարադրութեան կարաւաններէ փախուստ տալով երկաթուղիի

ընկերութեան չինութեանց գիծին վրայ ապաստանած գործաւորներ ու մեծ մասամբ գործաւորուհիներ էին անոնք, եկած Իզմիթէն, Պարտիզակէն, Ատաբազարէն, Նիկոմիտիոյ գաչտի հայ գիւղերէն, Պիլէճիկէն, Էսկիշէհիրէն, Գոնիայէն, Էրէկլիէն եւ ասոնց շրջականերէն:

Այնքան բարոյալքուած եւ արհամարհուած էին այս տարաբախտ խլեակները, որ զարմանալով կը զարմանային թէ կը պտնուին եղեր դեռ մարդիկ, որ հետաքրքրուէին իրենցմով...:

Այս թշուառները չէին գիտեր, թէ հայ հովիւ մըն էր իր կարգին վտարանդի ու թափառական, որ եկած էր իր յօշոտուած հօտին մօտ այս եղերական վիճակը տեսնելու եւ յառաջիկային դուժկանն ըլլալու քրիստոնէութեան եւ քաղաքակրթութեան դիմակաւոր կեղծ ու խաբեպայ մարդկութեան....:

Հա՞պա ասոնց բնակարանները, ո՛հ, չէնչող տուն, տեղ, այգի, պարտէզ ու հարստութիւն ունեցող հաղարաւոր հայ կանայք եւ երախաներ կը բնակէին անկողնի սաւաններէ չինուած ծուէն ծուէն վրաններու տակ, որոնց պատառատուն կտորները կը ծածանէին հիւսիսի ցրտաչունչ հովերուն:

Իսկ այս վրաններուն մէջ, իբր կահ կարասի, միմիայն չուալի ապտուտ կտորներ կային, որոնց վրայ կը տապլտկէին վախտ եւ ապազուն մանուկներ, որոնք սրտաճմլիկ ճիչերով կաթ կ'ուզէին:

Բայց աւա՛ղ ո՛չ մայր կար եւ ո՛չ կաթ, դի մայրերը հեռուն քար կը կոտրէին եւ աշխատանքի որոշեալ ժամերէն առաջ արտօնեալ չէին մուրճերը ձեռքերնէն ձգելու:

Հակառակ այս թշուառ կացութեան, այս հէգ հայ ընտանիքները դոհ էին սակայն, բաւ էր որ դիրենք կրկին չաքսորէին դէպի Տէր Զօր: Զի ժամանակէ մը ի վեր սկսած էին դարձեալ չշուկներ չրջիլ, թէ տարագրութենէ վախչելով երկաթուղիի չինութեան գիծը ապաստանած Հայերը, հանդերձ ընտանեօք, պիտի աքսորուէին դէպի հարաւ անջրդի անապատները: Ամէնքին սիրտը թռունդ եղած էր. խեղճերուն կերած պատառ մը հացը հարամ՝ ու ջուրը լեղի էր...:

Ո՛րչափ մարդարէական ոգւով երդած էր հայ բանաստեղծը Զաբիպին կեանքն ու կրած դառնութիւնները, երբ գարնան աւետաւոր կռունկին կ'ուղղէր սա խօսքերը.

Կըռուինք, ուստի՞ կուգաս, ծառա՛յ եմ ձայնիդ,
Կըռուինք, մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունի՞ս:
Մի՛ վազեր, երամիդ շուտով կը հասնիս,
Կըռուինք մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունի՞ս:

Թողեր եկեր եմ, միլֆերս ու այգիս,
Ֆանի որ ա՛լս կ'անեմ կու ֆաղուի հոգիս.
Կըռուինք պահ մի կեցիր, ձեռնիկդ է հոգիս.
Կըռուինք, մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունի՞ս:

Սյտերնիս կամեցաւ ելանիք գնացանիք...
Այս սուտ աստուռիս դարդերն իմացանիք,
Աղուհացկեր մարդկանց կարօտ մնացանիք...
Կըռուինք, մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունի՞ս:

...Աստուած, ֆեզմէ կ'ուզեմ մուրվէք ու էրէմ,
Ղարիպին սիրտն է խոց, ճիկէրն է վէրէմ,
Խմած ջուրն է լեղի, ու հացը հարամ,
Կըռուինք, մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունի՞ս:

...Այրիկս չեմ հոգար, ղարիպ կը մեռնիմ...
Կըռուինք, մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունի՞ս:

Ոչ մէկ հայ կ'երեւակայէր, որ օրեր պիտի գային, սե՛ւ օրեր, երբ ամբողջ ազգ մը պիտի մեռցնէին զարհուրելի մէջ, անտուն, անապաւէն, անօթի, ծարաւ ու հալածական:

1915-ի ամառէն ի վեր, առաջին անգամ էր որ, կը հանդիպէինք այսպէս ողջ մնացած խումբ խումբ Հայերու, այր, կին, երախայ: Ասոր ալ վառք կուտայինք, դի Թուրքերը հաւատացուցած էին թէ այլեւս Թուրքիոյ մէջ, բացի Պոլսէն ու Զմիւռնիայէն, ոչ մէկ հայ մնացած էր, մեր կարաւանէն զատ...:

Տեսնելով մեր մայրերու եւ քոյրերու այս աներեւակայելի թշուառութիւնը, պահ մը բարոյալքուեցանք: Ալ ինչո՞ւ կ'ապրէինք եւ որո՞ւ համար կ'ապրէինք...: Բայց յանկարծ կեանքի բոցավառ հուրը, կը զօրացնէր մեր պարտասած քայլերը: Մ'չ, ո՛չ, ընդհակառակը, պէտք էր ապրիլ ամէն գնով... միայն թէ ողջ մնայինք տեսնելու համար հրաշալի յարութիւնը մեռնող հայութեան...:

Զօրաւոր քայլերով կ'ամբարձրանայինք բարձրանալ լեռն ի վեր, երբ

անյայտացանք Այրանի խիտ անտառներուն մէջ, որ մաս կը կազմէ Ամանոսի լեռնաշղթային:

...Արդէն 6-7 ժամէ ի վեր կը քալէինք անդադար, միայն ինքիլլիի մէջ կէս ժամուան հանգիստով, երբ սկսանք իջնել Այրանի ձորը, ուրկէ փոքր վերելքով մը պիտի կրնայինք հասնիլ վերջապէս Այրան. առաջին հանդրուանը մեր փախստականի կեանքին:

Ձորին մէջ, աւերակ ջրաղացքի մը վրատակներուն ներքեւ պահուեցանք չուրջ երկու ժամու չափ, մինչեւ որ ուղեկիցներէս՝ Պարտիզակցի անձնուէր պահապանս Մկրտիչ, դնաց Այրան մէկ քանի օրուան թաքստոց մը փնտռելու հայ ընտանիքներու մօտ:

Առաջին տունը, ուր դիմած էր փախստականիս պատսպարան խնդրելու համար, Պարտիզակցի Հանրածանօթ Սողոմոնեան ընտանիքն էր: Հազիւ լսած, թէ Պոլսէն հայ եկեղեցական մը անցնելով արեան ճամբան, ամբողջ Փոքր Ասիոյ հիւսիսէն հարաւ, չուրջ երկաւ ամսուան տաժանելի ուղեւորութենէ մը վերջ, փախած եւ ողջ հասած է Այրանի ձորն եւ ապաստան կը փնտռէր, ծերունի Տիկին Սողոմոնեան խիստ յուզուած կը պատասխանէ Մկրտչին. «Իմ տունէս աւելի ապահով տեղ չեմ կրնար ցոյց տալ. թող չի վախնայ պայ, ես պարն կը պահեմ, եթէ պիտի բռնուինք, միասին կը ձերբակալուինք ու կը մեռնինք...: Ա՛խ, Աստուած իմ, մեր եկեղեցականներն ու առաջնորդներն ալ լեռները, ձորերու մէջ այսպէս թափառական պիտի մնային, ենթակայ ամէն վտանգի ու անարգանքի...:» Եւ դառնապէս կուլայ:

Թէպէտ կանխաւ իմ պահակներս ուղած էին, առանց լինձի լուր տալու գիս տանիլ հոն, բայց ես մերժած էի երթալ առանց հրաւէրի, գի մի դուցէ իմ պատճառաւ վտանգեմ ուրիշներու հանգիստն ու հանգստարար եւ կեանքը:

Բայց լինճ բերուած սրտագին հրաւէրին վրայ՝ մթնշաղին մտանք Սողոմոնեաններու տունը, որ Այրանի լեռան քաշուած մէկ անկիւնը մեկուսացած վայրեայ մէկ սենեակով տաղաւար մըն էր, ուր կ'ապրէր տիկին Սողոմոնեան իր զաւկին եւ երկու աղջիկներուն հետ, ամէնքըն ալ պաշտօնեայ, աշխատասէր կամ դերձակուհի դերման ընկերութեան մէջ:

Երբեք պիտի չմոռնամ կեանքիս բոլոր օրերուն մէջ, այն ազնիւ եւ անձնական սրտջերմութիւնը զոր ծերունի Տիկին Սողոմոնեան ցոյց տուաւ մեզի հանդէպ, առանց նոյնիսկ կրնալու խորհրդակցելու իր դաւակներուն հետ, որոնք երեկոյին դարձան տուն, գտնելով ինքնակոչ անծանօթ հիւրի մը առջեւ:

վաղուց ելած էի արդէն մարդկային կերպարանքէ, աղտոտութեան եւ ոջիլներու մէջ խեղդուած էի երկու ամիսէ ի վեր, սակայն հնարաւորութիւն ունեցած չէի մաքրուելու, չունենալով ոչ ժամանակ եւ ոչ ալ միջոցներ: Ուստի ես ալ իմ տառապանքի ընկերներուս նման, կամայ ակամայ ընտելացած էի այս աղտոտութեան: Ամէնքս ալ կ'ըսէինք յաճախ իրարու, ա՛խ, անդամ մը բաղնիք մը տեսնէինք, մաքրուէինք...:

Հետեւապէս դիւրաւ ըմբռնելի է, թէ ո՛րքան անպատում ուրախութիւն պղտցի, երբ աղնիւ եւ հիւրասէր տանտիրուհին, բաւին բովանդակ նշանակութեամբ արժանաւոր հայ մայր մը, որոնց չնորհիւ ցնդը իր դժբախտ պատմութեան մէջ յաջողած էր պահպանել իր դոյութիւնը, մայրական դուրգուրանքով ջուր տաքցուց, լուաց, մաքրեց, իր երիտասարդ փեսին մաքուր ճերմակեղէնները ինծի հագցուց եւ տաք տաք կերակուրներ եփելով դրաւ առջեւս որ ճաշակեմ եւ ապա մաքուր անկողնին պատրաստելով ինծ հանդչեցուց:

Երկար ամիսներէ ի վեր առաջին անդամ էր, որ մարդավայել կեանքի մը առաջին օրը կը տեսնէի, հանդստաւէտ եւ մաքուր անկողնի մը մէջ հանդչելով:

Հաղիւ վերմակը դլուխս քաշած, անծայր հեկեկանք մը կ'պայրէր կոկորդս ու կուլայի դառնապէս, ինչո՞ւ, ես ալ չէի դիտեր...:

Ո՛չ, վաղուան մտահոգութիւններն եւ մահուան մղձաւանջը չէր որ դիս կը յուզէր, որքան անցեալ երջանիկ օրերու յիշատակը, որ կը փղձկեցնէր դիս: Յիշելով բարի ան օրերը, երբ ամէն դիշեր այսպէս մաքուր անկողնի մէջ պառկելու բաղդաւորութիւնը ունէինք...: Չի ո՞վ դիտէ, թերեւս վաղը կրկին իյնայի սար ու ձոր, հալածական ու վտարանդի...:

Յաջորդ օրն իսկ երկաթուղիի ընկերութեան Այրանի չինութեանց կեդրոնի թարգման Փափազեան անձամբ այցելելով թաղստոցս, վրատահեցուցած դիս, խոստանալով ամէն պաշտպանութիւն եւ պաշտօն: Բաւ է որ մէկ կողմ թողուի սքեմս եւ մօրուքս, որպէսզի իմ փախուստէս վերջ տեղի ունենալիք անխուսափելի ոստիկանական հետապնդումներուն դոհ չերթայի:

Այրանի երկաթուղային չինութեանց թարգման յոյժ սիրուած ու յարդուած այս Փափազեանի ազնիւ ջանքերուն եւ օրաւուր ապրեցութեան չնորհիւ այս տեղէն մէկ ժամ հետու դտնուող Պաղջէի կայա-

բանին մէջ առժամեայ պաշտօն մը ստացայ իսկոյն:

Լսելով որ ինձմէ առաջ աքսորէ վախճտական երիտասարդ քահանայ մը Այրան ապաստանելով, անմիջապէս ձերբակալուած եւ կըրկին աքսորուելով սպանուած է, առանց վարանելու ածիլուեցայ եւ եղայ նոր մարդ մը, պատրաստ դիմակալելու ամէն պատահականութեան:

Հիւրասիրուած տանս մէջ անցուցած հաճելի չորս օրերու ընթացքին, պատմել տուի տարագրութեան օրերու սեւ անցուդարձերը Նիկոմիդիայէն մինչեւ Իսլահիէ:

Այս առթիւ լսեցի հայ եկեղեցականութեան պատիւ բերող տարագրութեան մէկ դրուագը. Նիկոմիդիոյ առաքինազարդ եւ բազմարդիւն առաջնորդ Տ. Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոս, որ փոխանակ կառավարութենէն իրեն չնորհուած Պոլիս դառնալու եւ աքսորէ վերկուելու հրամանէն օգտուելու, կը պատասխանէ արիւաբար կառավարչին. «Շնորհակալ եմ կառավարութեան բարեացակամութենէն, բայց այս հօտը, որ հովուեցի 45 երկար տարիներ, չեմ կրնար լքել յանկարծ, լաւ օրեր անցուցի անոնց հետ, նեղ օրերն ալ կ'ուզեմ իրենց հետ անցնել եւ երթալ իմ սիրած ժողովուրդիս հետ մինչեւ անապատները, ուստի կը խնդրեմ ինծի արգելք մի՛ ըլլաք եւ մի բաժնէք զիս թշուառ հօտէս...:»

Եւ եօթանասունըհինգ աւելի տարիներու տակ կքած այս վսեմ յեղ եւ պարթեւահասակ Յովակիմեան Սրբազանը տարագրութեան կարաւաններու գլուխն անցած, իբր նոր Իմն Մովսէս, կ'առաջնորդէ իր ժողովուրդը դէպի Պօզանթի, եւ անկէ լինք հետիոտն երթալով իր կառքը կը տրամադրէ իր դժբախտ հօտին հիւանդներուն, մինչեւ Հալէպ:

Ինծի պատմեցին աքսորական հայ ժողովուրդին կրած տառապանքներն ու չարչարանքները մանաւանդ հայ քահանաներուն, զորս ոստիկան զինուորներու դանակոծութենէն եւ հալածանքէն ազատելու համար, հրաման կ'ընէ Ստեփաննոս Սրբազան որ սքեմը ձգեն ու մօրուքնին ածիլեն, որպէսզի անճանաչելի ըլլալով արտակարգ նախատինքի չենթարկուին թէ իրենք եւ թէ իրենց հետ կրօնքը:

Չորս օր վերջ յաւէտ անմոռանալի ջերմ հիւրասիրութեան առթած չնորհապարտ զգացումներով 1916 Ապրիլ 2ի առաւօտուն արշալոյսին, աննշմար կերպով եւ նեղ դիծ երկաթուղիի դնացքով մէկ ժամէն հա-

սայ Պաղչէի կայարանը, որ Իսլահիէէն վերջ պիտի ըլլար վախուստի դվխաւոր կեդրոնս Ամանոսի ասպնջական այս լեռներուն մէջ, ուր Բաղրատունեաց Թագաւորութեան կործանումէն վերջ, Ռուբինեանց Թագաւորութեան հիմնադիր իշխաններն, իրենց արծիւի անդրանիկ ըոյները դրած էին, եւ տակաւ վար իջնելով հետզհետէ տէր դարձած էին լեռնային եւ մանաւանդ բազմաթիւ դէտերով ոռոդուած Կիլիկեան յուռթի դաշտերուն, շուրջ 1100-1400ին:

Ամիս մը վերջ Տիկին Սողոմոնեան յանկարծ կը մեռնէր ժանտաոեղէ, եւ ես հակառակ փափաքիս չէի կրնար երախտադիտական յարգանքի վերջին պարտականութիւնս կատարել, հանդէպ այս ազնիւ եւ անձնուէր հայ կնոջ, որ տառապանքի ահաւոր օրերուս մէջ, իր կեանքը վտանգելով, երկրորդ մայր մը եղած էր ինծի: Որովհետեւ անկարելի էր ինձ Պաղչէի կայարանէն ոչ իսկ քառորդ ժամ հեռանալ, ինչ որ կրնար աղետաբեր հետեւանքներ ունենալ պարզ կասկածանքի մը վրայ:

2· ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԲԵԿՈՐՆԵՐՆ ԱՄԱՆՈՍԻ ԼԵՌՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Ֆրանքֆուրթի Հօլցման գերման դրամատիրական ընկերութիւնը, փոքր Ասիան ապագային Գերման մեծ գաղթավայր մը ընելու հեռատոր նպատակով, ձեռնարկած էր Պոլիս-Պաղտատ երկաթուղիի շինութեան: Ասով, Պոլսոյ նաւահանգիստը, որ ծովի եւ ցամաքի ամենակարճ ճամբան էր Եւրոպայի եւ Ասիոյ միջեւ, երկաթուղիի գծով մը ուղղակի կը միացնէր Պասրայի ծոցին, շուրջ երեք հազար քիլոմէթր անընդմիջելի գծով մը:

1914ին երբ մեծ պատերազմը յայտարարուեցաւ, երկաթուղային այս հսկայ ծրագրին, Հայտար-Փաշա-Պօզանթի մասը միայն պատրաստ էր, եւ կառախումբերու դնացքը կրնար հասնիլ միայն մինչեւ Պօզանթի: Հոս կ'ընդհատուէր ուղեւորութիւնը մինչեւ Ատանա, զի դեռ պատրաստ չէին այն բազմաթիւ վիապուղինները, զորս ծակելով միայն հնար պիտի ըլլար անցնիլ Տաւրոսի հսկայ լեռնաշղթան, որ Կիլիկիոյ դեղեցիկ եւ արդաւանդ դաշտը բնական պատուարով մը կը բաժնէ Գոնիայի, Էրէյլիի ու Գարամանի ճախճախուտ դաշտերէն:

Ատանայի դաշտին մէջ, երկաթուղին Մէրսին-Տարսոն-Ատանա գլծին վրայ արդէն կը գործէր տարիներէ ի վեր, ընորհիւ ֆրանսական ընկերութեան մը: Իսկ Ատանայէն Օսմանիյէ եւս դերման ընկերութիւնը արդէն պատրաստած էր եւ նոյնպէս երկաթուղին կը գործէր տասը տարիէ ի վեր: Այսպէս երկաթուղին Կիլիկիոյ 42,000 քիլոմեթր ընդարձակ եւ յուրթի դաշտը արեւմուտքէն արեւելք մէկ ծայրէն միւսը, մինչեւ Ամանոսի լեռներու ստորոտը իւրարու կապած էր, բարիք սփռելով իր անցած բոլոր գիւղերուն ու չրջաններուն մէջ, եւ մեծապէս նպաստելով այս հրաչալի երկրին յառաջդիմութեանը եւ քաղաքակրթութեանը:

Ատանայէն Հալէպ երկաթուղիի դիծը, կրկին կը հանդիպի երկրորդ մեծ արգելքի մը, դի Ամանոսի հսկայ լեռնաշղթան, Ալէքսանդրէթի ծոցէն սկսելով եւ բարձրանալով դէպի հիւսիս կը միանայ Տաւրոս լեռնաշղթային, բնական մեծ պատուար մը, ու արգելք կ'ըլլայ Հալէպի հետ երկաթուղիի անմիջական հաղորդակցութեան:

Համաշխարհային պատերազմին յայտարարութենէն վերջ (1914 Օգոստոս) վերման ընկերութիւնը իր պետութեան ստիպողական պահանջին վրայ, սկսաւ Տաւրոսի եւ Ամանոսի երկարաձիգ եւ բազմաթիւ վառուղիներուն (թիւնէլ) տեղադրին չինութեանց: Առանց որոնց անհնար էր Հայտար-Փաշայէն մինչեւ Սուրիոյ կամ Պաղեստինի և Միջագետքի երկու մեծ բազմաճակատները զէնք ու զինուոր ուղարկել:

Թուրք պատերազմական նախարարութիւնն եւս՝ իր գլուխը ունենալով պատերազմական նախարար Ինվէրը, նոյնպէս ամէն ջանք ըրաւ եւ ամէն բացառիկ թոյլտուութիւն ընծայեց վերման ընկերութեան, որ ժամ առաջ Տաւրոսի եւ Ամանոսի վառուղիները ծակելով ուղղակի երկաթուղիի հաղորդակցութիւնը հնարաւոր դարձնէ, կարենալ դըրդելու համար Եգիպտոսի եւ Հնդկաստանի բազմամիլիոն իսլամները ըմբոստութեան...

Մուդիւ երկաթուղիի հաղորդակցութիւնները մեծ արգելքի կը հանդիպէին, երբ Պօզանթիի առջեւ, զօրք ու ռազմամթերք, ճամբորդ եւ ամէն լինչ կառախառմբերէն վար առնուելով կը ստիպուէին կառքոչ կիլէքի կիրճէն լլնել մինչեւ Ատանա: Ակէ կրկին երկաթուղով մինչեւ Օսմանիյէ կամ Մամուրէ երթալ հինգ ժամէն եւ կրկին կառքերով Գանլը-Կէչիտի եւ Հասանպէյլիի լեռնային ճամբայով լլնել Իսլահիէ: Ակէ եւս կրկին երկաթուղով չորս ժամուան ուղեւորութեամբ մը հասնիլ Հալէպ:

Ճամբու այս բռնադատեալ ընդհատումները, ժամանակի եւ դրամի մեծ կորուստներ կը պատճառէին անշուշտ, որով դիւրահասկնալի է, թէ ինչո՞ւ ստիպուած էին ի դէմ ամէն զոհողութեան վերման ընկերութիւնը փութացնել որ իրականացնէ այս երկու մեծ լեռնաշղթաներու Տաւրոսի եւ Ամանոսի վառուղիներու չինութիւնը որպէսզի կարելի ըլլայ ապահովել արագ չրջումը թէ ռազմամթերքներու եւ թէ զօրքերու:

Այս պատճառով դերման ընկերութիւնը արտակարգ ամէն միջոցը դիմած էր իր ձեռնհասութեան սահմանին մէջ, թառնալու համար այս երկու ընական պատուարները: Թուրք պատերազմական նախարարութիւնը Պոլսոյ դերման սպայակոյտի պետ Զօրավար Ֆօն Զանտէրսի ճնշումով, բացառիկ թոյլտուութիւններ տուած էր երկաթուղիի շինութեան ընկերութեան, որով ան իրաւունք կը ստանար աշխատցնել ամէն անոնք որոնք դիծին շինութեանց մէջ աշխատիլ կ'ուզէին, թէկուզ զինուորական փախստական իսլամներ ըլլային, կամ տարապրութենէ փախստական Հայեր, պաշտպանելով զանոնք նոյնիսկ հետապնդող կառավարական զինեալ ոյժերէն:

Այս թոյլատու բացառիկ հանգամանքէն օգտուելով հազարաւոր Հայեր, յաճախ ընտանեօք, կաշառելով զիրենք հսկող ոստիկան զինուորները աքսորի կարաւաններէն խոյս տալով կուգային ապաստանիլ Տաւրոսի եւ Ամանոսի փապուղիներուն շինութեանց չուրջը, եւ անմիջապէս կը ստանային աշխատանք եւ համապատասխան վարձատրութիւն:

Այս կարգադրութեամբ երկաթուղիի շինութեան ընկերութիւնը հաստատած էր փապուղիներու այս շինութեանց երկու կեդրոններուն մէջ Արշակաւաններ: Ուր հաւաքուած էին ամէն կարգի մարդիկ, ըստ որում ոճրագործները, զինուորական դասալիքներ եւ աքսորէ փախստականներ ինչպէս նաեւ մտաւորականներ եւ ամէն դասակարգէ ու ազգէ մարդիկ, հայ, թուրք, քիւրտ, չէրքէզ եւայլն:

Բայց որովհետեւ հասնող աքսորի կարաւանները, մերթ երկաթուղիով եւ մերթ հետիոտն, ստիպուած էին անցնիլ, Գանլը-Կէչիտէն, շատ դիւրին կ'ըլլար դիշերով խոյս տալ եւ ապաստանիլ հանդիպակաց երկաթուղիին դիծերուն մօտ:

Այս բացառիկ պարագաներուն շնորհիւ աւելի քան 10,000 Հայեր եկած ապաստանած էին Ամանոսի փապուղիներու չուրջը, սկսելով Մամուրէի կայարանին մօտակայ Ինճիրլի կոչուած վայրէն մինչեւ Նարպաչը-Պաղչէ-Այրան-Ինթիլլի-Քէլլէր: (*)

(*) Ոչ ոք գիտէր ստոյգ թիւը, զի շատ Հայեր արձանագրուած էին իսլամի, յոյնի, ասորիի եւ այլ անուններով, մինչեւ 14,000ի կը գնահատէին Ամանոսի Հայերու թիւը:

Այրան ըլլալով բարձրագոյն կէտը այս Ամանոսեան լեռներու վրայ, դարձած էր չինուխեանց կեդրոնական աշխատանոց մը:

Այրանի մէջ հաստատուած էր մեքենաներու չինուխեանց եւ նորոգուխեանց կեդրոնական մեծ գործարան մը, շարժիչ հզօր ուժով, յարակից ունենալով ամէն կարգի երկրորդական պէտքերու՝ երկաթի պղինձի, փայտի աշխատանոցներ, ձուլարան, ատաղձագործարաններ, կահագործարան եւայլն:

Այրան ունենալով իրմէ եռապատիկ հազարաւոր բանուորներու բանակ մը ինչպէս նաեւ մեծ ու փոքր պաշտօնեաներու ու Եւրոպացի երկրաչափներու ստուար բազմուխիւն, որոնք պարենաւորելու համար չինուխեանց կեդրոններուն մէջ հաստատուած էին մեծ թուով մթերանոցներ՝ ալիւրի, իւղի, ապխ, ձկնապատուղի, ընդեղէններու եւայլն: Շինուխեանց ընկերուխիւնը դիւրուխիւններ կուտար նաեւ հայթայթելով վրաններ, ծածկոցներ, դպեւոններ, կօշիկներ եւայլն:

Շինուխեանց մէջ ծառայողներու հազիւ հարիւրին հինգը Եւրոպացիներ էին, ասոնց ալ մեծ մասը երկրաչափ ճարտարապետներ: Իսկ մնացեալները տեղացիներ, մեծ մասամբ Հայեր, մանաւանդ արհեստաւորները, երկաթագործ, հիւսն, ատաղձագործ, կահագործ, դերձակ, կօշկակար, հեռագրող, դծագրիչ, ատ հասարակ Հայեր էին: Ասոնք հաւաքուած էին ազգորի կարաւաններէն, մանաւանդ գործապետներ ղրկելով (չավուշներ) արհեստաւորներ կը վինտրէին եւ կը բերէին դծին վրայ: Հասարակ բանուորներու մէջ կային հազարաւոր Քիւրտեր եւ Թուրքեր, որոնք սակայն յայտնի թիչնամուխիւն մը չէին ցոյց տար Հայ բանուորներու հանդէպ, չնորհիւ դերման երկրաչափներու խոհեմ միջոցներուն:

Այս բանուորները կը բաժնուէին զանազան աստիճաններու, 12էն 15 տարեկան տղաք եւ աղջիկներ իբրեւ օրավարձք կը ստանային 5 դահեկան, կիներ 10 դահեկան, հասարակ բանուոր 10-15 դահեկան, արհեստաւորները մինչեւ 20-30 դահեկան թղթադրամ:

Երկաթուղիի ընկերուխեան մէջ աշխատողները կրնային իրենց դրամական պահանջքին փոխարէն հաց, պարէն, վայտ եւայլն առնել: Արդէն ամէն գործաւորի ստացած օրական հացին փոխարժէքը կը ղեղչուէր չաբաթական վճարումներու ատեն:

Թէպէտ բանուորներու տրուած հացը չարաչահ եւ զեղծարար մատակարար պաշտօնեաներու չնորհիւ, յաճախ չուտուելու աստիճանի կը հասնէր. . սակայն մասնաւորաբար հայ գործաւորները գոհ էին որ գոնէ այս եղանակով առաւօտ կրցած էին իրենց կեանքը փրկել:

Գերման եւ մանաւանդ Աւստրիացի ճարտարապետներն ու երկրաչափները, բացի մէկ քանիներէ, ազնիւ եւ կարեկից վերաբերում ցոյց կուտային մասնաւորաբար Հայերու նկատմամբ: Մանաւանդ հայ կիներու եւ աղջիկներու ու որբուկներու մասին քրիստոնէավայել դուրգուրանք ունէին եւ նոյնիսկ Ինթիլլիի մէջ որբանոց մը բացած էին, նախաձեռնութեամբը տեղւոյն հայ բժիշկին, որ մեծ ծառայութիւններ մատոյց պատերազմի մլիոցին իր տառապեալ ազգակիցներուն, եւ պաշտպանութեամբը Ինթիլլիի դիմաւոր երկրաչափ Քէօփէլի:

Թէպէտ ոմանք կ'ամբաստանէին գերման երկրաչափները, ըսելով թէ, ոչ թէ մարդասիրական զգացումներով կը շարժէին, այլ պարզապէս որովհետեւ ժան բանուորներ պտած էին, իբր ստրուկ կը դրծածէին, պատառ մը հացի փոխարէնն:

Ճշմարտութիւնը սա է որ, եթէ կային անխիղճ գերման ճարտարապետ-երկրաչափներ, որոնք ոչ մէկ կարեկցութիւն ցոյց կուտային պէպի հալածուած ու տարապիր հայ երկսեռ ժողովուրդը, սակայն մեծամասնութիւնը տոգորուած էր ազնիւ զգացումներով եւ կարեկից վերաբերում ունէր հոն ապաստանած թշուառ հայութեան հանդէպ:

Մանաւանդ Ատանայի մէջ գտնուող եւ չինութեանց երկրորդ բաժանմունքին երկրաչափ-ճարտարապետներու վերին պետ ծերունին Վինքլէր, կատարեալ հայրական դուրգուրանքով կը վերաբերէր դէպի դժբախտ հայութիւնը, առաջնորդուած ոչ թէ չահախնդրական դաւուճ հաշիւներէ, այլ սոսկ մարդասիրական զգացումներէ, այսպիսով բարձրը բռնելով եւրոպական քաղաքակրթութեան եւ մանաւանդ քրիստոնէութեան մաքուր եւ սուրբ դրօշը:

Վինքլէրի ազնիւ վերնանորդն էր Այրանի մէջ, ճարտարապետ-երկրաչափներու պետ, Աւստրիացի նախկին սպայ մը Մորփ, որ իր կարգին մասնաւոր կարեկցութիւն ցոյց կուտար հայկական թշուառ բեկորներու մասին: Աջոր աջ բազուկն էր Պոլսեցի հայ ազնիւ երիտասարդ մը Փափազեան, որ ոչ միայն ընկերութեան թարգմանն էր,

այլ եւ գործակատարը, որ իր զօրաւոր ազդեցութիւնը ի գործ կը դնէր, իրեն դիմող ամէն հայու խնդրանքին՝ ջանալով ըստ կարելւոյն գոհացում տալ ամէն դնով:

Այնքան անփոյթ էր, գոնէ երեւոյթները փրկելու մասին, որ քիչ մնաց իր կեանքին դնովը տուժէր, ինչպէս պիտի տեսնենք յաջորդ գլուխներուն մէջ:

Նոյնքան յանուն ճշմարտութեան պէտք է հոս յիշել այն չարաչար դիրքը զոր գերման անցորդ մեծ ու փոքր սպանները ցոյց կուտային իր մասին՝ Հայերու հանդէպ իր ցոյց տուած բարեացակամութեան համար:

Գերման դիւնուորականները անխտիր, չատ հազուագիւտ բացառութեամբ, ինչ աստիճանի եւ դիրքի մէջ ըլլային, սպայ թէ դիւնուոր, բայց մանաւանդ սպաները, պարզապէս թշնամական ընթացք մը կը բռնէին հանդէպ Հայերու: Ոչ միայն բարեացակամ վերաբերում չունէին առհասարակ, այլ հակակիր էին, անվստահ, վերապահ եւ պարզապէս իրենց թշնամի կը նկատէին եւ կողմնակից համաձայնական պետութիւններուն:

Ասոր ալ իսկական պատճառը մենք Հայերս տուած էինք, միշտ դէմ արտայայտուելով Գերմաններուն եւ միշտ ի նպաստ համաձայնական պետութիւններուն, հակառակ անոր, որ մենք ազգովին ոչ մէկ չօշափելի օգուտ եւ պաշտպանութիւն վայելած էինք Համաձայնական Պետութիւններէն, մեր երկրին սահմաններէն ներս:

Մինչ ի դիմի մեր ազգային դոյութեան, կոյր զկուրայն նետուած էինք Համաձայնական Պետութեանց դատին պաշտպանութեան՝ համոզուած անոնց վերջնական յաղթանակին, եւ առանց խնայելու մեզ նման փոքրիկ ժողովուրդի մը զաւակներուն արիւնը:

Այսպիսով դրդռեցինք մեր դէմ եւ՛ Թուրքերը եւ՛ Գերմանները, որոնք բռնի ուժի վարդապետութեան կոյր հաւատացողներ ըլլալով, իրար կը գերազանցէին ջարդելու կոտրելու եւ աւերելու, ինչ որ իրենց կ՛ընդդիմանար:

Թուրքերը չհատցած գերման զօրականներու պաշտպանութենէն, իրենց ցեղային վայրագ եւ ոճրապարտ բնազդով հրահրուած,

ինկած էին անտէր եւ անպաշտպան հայ թշուառ ժողովուրդին վրայ, զայն արմատապէս բնաջնջելու հիմնական ծրագրով եւ հակամարդկային եղեռնական գործադրութեամբ մը: Իսկ պերմանները կ'ուզէին մնալ պարզ հանդիսատեսի դերին մէջ, կարծելով իրենց չքմեղանքը ձեռք բերել, պատասխանելով որ մենք իրաւունք չունինք միջամտելու Թուրք պետութեան ներքին գործերուն: Մինչդեռ, իրականին մէջ Թուրք պետութեան ամբողջ կազմը իրենց ափին մէջ առած էին, հակառելով զայն կործանումի ենթակայ «վասսալ» պետութիւն մը:

---

3. ԱՐԵԱՆ ՆՈՐ ՓՈԹՈՐԻԿՆԵՐՈՒ ՄՕՏԱԼՈՒՏ ՆՇԱՆՆԵՐ

Զորվի մը մէջ բոլորովին մեկուսացած, Պաղչէ գիւղաքաղաքէն, որ հեռուտն կէս ժամ հեռու, երկաթուղիի չինուածեանց պիծին վրայ, հաստատուած էր Պաղչէի երկաթուղիի կայարանը, որ չինուածեանց 12րդ սորաբաժանումն էր (սէֆխոն), եւ Այրանի չինուածեանց իբր մաս կը պատկանէր Առանայի երկրորդ բաժանմունքին (տիվիզիոն)։ Իսկ չինուածեանց առաջին բաժանմունքն էր Պէլէմէտիքի կեդրոնը եւ երրորդը Հալէպը։

Պաղչէի չինուածեանց վերահսկիչ ճարտարապետ-երկրաչափն էր Քլատուղ, աւստրիացի ազգութեան մը, որ որքան ճարպիկ մասնագէտ, նոյնքան նուրբ քաղաքագէտ ու աղնիւ մարդ մըն էր, որ բաւական ծառայութիւններ մատոյց Հայերուս։

Ասոր հնարքմաց կարողադրութեամբ, երեւոյթները վրկելու համար, ստանձնած էի երկրաչափական մասնագիտական եւ դրամարկղի բոլոր հաշիւներու հսկակշիռը (ֆօնթրօլը)։ Մոյն կայարանը, երկաթուղիի չինուածեանց շրջանին (1916-1918) կը ծառայէր իբր գիտական աշխատանոց, ուր ինձմէ զատ կային նաեւ 6-7 հայ պաշտօնեաներ։ Ասոնցմէ մէկը Նշան Մալեան, Քլատուղի օգնական երկրաչափն էր, եւ իր կարգին իբր անկեղծ հայրենասէր, մեծ ծառայութիւններ մատոյց իր աղգակիցներուն ինչպէս եւ ինծի։ Ակէ զատ կար երկրաչափ գծագրիչ հայ աղնիւ եւ հայրենասէր երիտասարդ մը եւ ընդհ. քարտուղար մը։

Ասոնցմէ դուրս կային մէկ քանի հայ պաշտօնեաններ, հարիւրա-

ւոր բանուորներու աշխատութեան հակակշիռն ընող (փուանիթէօռ) եւ պուլկար երիտասարդ մը իբր պետ փուանիթէօռներու:

Իսկ մեր կայարան-աշխատանոցի իբր պահակ, մեր հրամանին ներքեւ կային երկու թուրք ոստիկան զինուորներ: Ասոնք էին որ մխայն կը յիշեցնէին թէ թուրք երկրի մը մէջ կ'ապրինք, ապա թէ ոչ մեր շուրջը ամէն ինչ եւրոպական էր, մինչեւ մեր ամէնուն գըլխարկները, միայն հասարակ բանուորնեըն էին որ ֆէս կը կրէին:

Ծպտեալ փախստականի կասկածելի հետքս բոլորովին անյայտացնելու համար նոր մկրտութեամբ մը՝ Գրիգոր Կարապետեան անունը առած էի, եւ ըստ այնմ արձանագրուած ընկերութեան պաշտօնական տոմարին մէջ:

Ո՛չ ոքի հետ յարաբերութիւն կը մշակէի եւ ինքնամփոփ, կղզիացած կ'ապրէի մեկուսի: Այս կայարանը թէ՛ մեր աշխատանոցն էր, թէ ճաշարանը, իսկ վերը սանդուխին ծայրը առաջին սենեակը նընջարանս էր, ուր հիւրասիրած էր ինձ բացառիկ ազնուութեամբ Ն. Մաւեան, իրեն նեղ եւ ինծի տեղ ընելով, ըստ ժողովրդական առածի:

Բոլորովին կերպարանափոխ եղած, թախծալից մեկուսացումի մը մէջ, խորասուզուած վաղուան անակնկալ վտանգներու յոյժ հաւանական մտահոգութեանց մէջ՝ բոլոր Հայերս կ'ապրէինք տառապալի կեանք մը: Ժպիտը վաղուց մոռցած էի, ամէն անմեղ նայուածք կասկած առթելով սարսափ կ'ազդէր վրաս, եւ մօտալուտ մահուան մղձաւանջը կրկին կը փոթորկէր հոգիս ու միտքս, հակառակ անոր, որ ոչ մէկ թուրք պետական քաղաքային ու զինուորական պաշտօնեայ մեր կարաւանը այցելելու պատեհութիւն ունէր, բացի ամբաշէն զօրքերու հրամանատար ծերունի թուրք հազարապետ մը:

Մեր օրերը կ'անցնէին մխօրինակ եւ տխուր՝ եւ միշտ առլըցուն վաղուան մտահոգութեամբ, վասնզի միշտ կասկածելի չչուէներ կը շրջէին թէ, Ամանոսի չինուութեանց մէջ աշխատող Հայերն ալ պիտի աքսորէին: Օր մը պատերազմական նախարար Ինվէր Փաշա Պոլսէն դէպի Պաղեստինի եւ Միջագետքի ռազմաճակատները այցելելու համար, Ամանոսէն անցած ժամանակ, զարմանքով տեսնելով Հայերու հոծ բազմութիւն մը, կը հարցնէ իր թիկնապահներուն թէ. «Հապա գաւառները ա՛լ հայ չի մնաց ըսուեցաւ, ատ որքան Հայեր դեռ ողջ մնացեր ու աշխատանք գտեր են այս երկաթուղիի չինութեանց մէջ...»

Միայն կիլոակի օրերը տրամադրելի ժամանակ ունենալով մեր շուրջը ուսումնասիրելու՝ յաճախ իբր պատահական պատկեր մը պատրուակով կ'այցելէի, աննշմար կերպով, մեր կեդրոնին ենթակայ հայ երկսեռ աշխատաւորներու քնակութիւնները:

Պաղչէի չինուհեանց մէջ կ'աշխատէին աւելի քան 2000 բանուորներ, որոնցմէ շուրջ ութհարիւրը հայեր էին, այր, կին, աղջիկ ու տղաք, առանց բացառութեան աչքնքն ալ վախճած տարադրութեան վայաններէն: Ասոնցմէ ոմանք նոյնիսկ յաջողած էին ընտանեօք խոյս տալ եւ ապաստանիլ երկաթուղաչինութեանց դիծերուն վրայ: Սակայն ամէնքն ալ անպատճառ կորնցուցած էին մէկ քանի սիրելիներ իրենց ընտանեկան անդամներէն: Բայց ո՛չ սգալու եւ լալու, եւ ոչ ալ թաղելու ժամանակ դտած էին:

Համատարած արեան ահաւոր փոթորկէն վերապրող ամէն հայ, մանաւոր դուրգուրանքով մը իրարու կապուած էր: Հայ տեսնելը հաղուագիւտ բախտաւորութիւն էր, եւ փոխադարձաբար կը դուրդուրայինք իրարու վրայ:

Այլեւս խնդիր չկար ո՛չ կուսակցականի, ոչ ալ դասակարգի եւ ոչ ալ յարանուանական տարբերութիւններ մեզ կը բաժնէին իրարմէ: Չէ՞ որ ամէնքս ալ հայ էինք. վա՛յ եկած էր մեր գլխուն, քանի որ նոյն հալածուած եւ մահուան դատապարտուած ազգին վերապրող վերջին մնացորդ փշրանքներն էինք, ենթահայ առաջին փչող փոթորկին, իյնալու իբր աչնան տերեւներ:

Երբ կ'երթայինք այցելել հայ բանուորներու բնակարան ծառայող գինուորական սրածայր վրանները, անհուն կսկիծով մը կը լեցուէր հոգիս, տեսնելով թշուառութիւնը մնացորդ այս հէգ բեկորներուն:

Ասոնց պատառատուն վրաններուն ներքեւ իբր կահկարասի, հազիւ կը տեսնէի մէկ քանի քուրջի աղտոտ կտորներ, եւ դժուար կ'ըլլար դանազանել, թէ ասոնք անկողնի, վերմակի՞ թէ ղեկտի կտորներ էին:

Հաղուագէպ չէր, նոյնպէս երբեմն հանդիպիլ չուլերու մէջ փաթթուած եւ չուաններով կախուած հայ ծծկեր մանուկներու, որոնց աղեխարշ լացն ու կոծը լսել եւ չյուզուիլ անկարելի էր: Այս էր օրօրոցը աքսորի մէջ մեծցող հայ անմեղ ու թշուառ մանուկներուն: Աւա՛ղ, ոչինչ մնացած էր իրենց անցեալ բարի օրերու իրականութենէն եթէ ոչ ունայն երազ մը...:

Եւ յանկարծ, մօտակայ վրաններէն երբեմն կը լսէի օրօրի երգեր, աիրտ այրող յուզիչ ձեշտով մը, որով կը փորձէին քնացնել հայ ղըժ-քախտ մայրերը իրենց ճռւացող երախաները։

Օրօր ըսեմ ֆնացիր, մշիկ մշիկ ֆնացիր,
Ճամբու ախֆեաթը մի մոռնար,
Որ չի մնաս հայուն օտար···։

Անկարելի բան էր լսել ողբացող հայ երիտասարդ մայրերու հառաչանքն ու չի լալ, երբ չկրնալով լռեցնել իրենց ճչող անօթի մանուկները կ'ըսէին. «Եավրում, հայց չունիմ որ հայց տամ, կաթ չունիմ որ կաթ տամ, ի՞նչ ընեմ, ղլուխս որ քարին որ զարկի ճար չի գտայ· Աստուած իմ, այս ի՞նչ սեւ օրերու հանդիպեցանք, միայն մահը մեզ կը փրկէ այս թշուառ վիճակէն, ա՛խ, ուր էր թէ մեռնէինք ոչ ապաոէինք···։»

Այս թախառումներուս մէջ, օր մը հանդիպեցայ փոքրիկ վրանի մը, ուր երեք հոդիներ աղտոտ վերմակի նմանող քուրջերու վրայ երկնցած էին։ Առնցմէ վաթսունամեայ ծերունի մը որուն ոսկի ատամնաշարը ուշադրութիւնս դրաւած էր, հարցուցի թէ ո՞ւրկէ աքսորուած եւ ո՞վ էր։ Եւ ի՛նչ ապշութիւն, երբ ծերունին պատասխանեց, թէ ինք էնկիւրիի հայ կաթոլիկ մեծահարուստ անձերէն Հոլատն է։ Լսածը ըլլալով արդէն իր անունը երբ Գասթէմունիի առաջնորդ էի, բնականաբար հետաքրքրուեցայ եւ ուզեցի իմանալ մանրամասնութիւնները իր աքսորի մասին։

Նոյն կսկիծեցուցիչ պատմութիւնները որոնք հազարներով տեսայ ու լսեցի։ Տասնեակ հազարաւոր ոսկի արժողութեամբ թիֆթիկները, տուները, այգիները, խանութները, կառքերն ու ձիերը դրաւուելէ վերջ, զինք հետիոտն էնկիւրիէն ճամբայ հանած էին կաթոլիկ ազգայիններու հետ, եւ կեսարիոյ ճամբով և Ուլուքըշլայի վրայով բերած՝ էրէյլի-Պօզանթի-Աւտանա-Գանլը կէչիտ։

Հոլատս եւս կաշառելով զինքը հակող պաշտօնեաները, ամենուս պէս վախած եւ ապաւառնած էր երկաթուղիի չինուելեանց դիծի վրայ, իսկ կինը եւ աղջիկները էնկիւրիի վրա կուսակալ եւ հրէշ, մեղմ Ծանօթ Աթըֆի մարդոցմէ կողոպտուելէ վերջ, Գոնիա աքսորուած էին

ուր Անատօլուի երկաթուղիի տնօրէն Մխսիս Հիւկնէնի ներկայացուցիչ Պ. Ալբերտանի չնորհիւ փրկուած եւ յաջողած էին մնալ Գոնիա: Հռոմէադաւան Ալբերտան եւս եղաւ այն ազնիւ եւ անձնուէր Հայերէն որ կարելիին հետ անկարելին ըրաւ փրկելու համար իր տարաբախտ աղգակիցները, աքսորի ճիրաններէն:

Երբ հարցուցի թէ, Էնկիւրիի հայ կաթոլիկները երբ իրենք զիրենք հայ չէին ուզեր նկատել եւ հեռու էին ազգային ամէն շարժումէ, հապա ինչո՞ւ աքսորեցին, եւ թէ ինքը այժմ հայ կոչուիլ կ'ուզէ՞ մինէչ: Պատասխանեց Թուրքերէն հէդ Հոլաս. «Մենք այս դժբախտութիւններէն ղերծ մնալու համար էր որ հայութենէ հեռու կը փախչինք, հիմա որ մեզ մեր տունէն տեղէն ընելով մինչեւ այստեղուանքը բերին եւ այս թշուառութեան մատնեցին, ալ ուզենք չուզենք հայութիւնը հիմա կ'ընդունինք...:»

Իսկ երբ զինքը մխիթարելու համար կ'ըսէի թէ, հոգ մի ըներ, հայ ազգը շատ փոթորիկներ տեսած է, ասս ալ հարկաւ կ'անցնի, եւ դարձեալ լինք կը տիրանայ դոնէ իր անչարժ կալուածներուն եւ լաւ օրեր կրկին կը տեսնէ, պատասխանեց Թուրքերէն (զի Էնկիւրիի հայ հռոմէականները հայերէն ոչ դիտեն եւ ոչ ալ եթէ դիտնան իսկ խօսիլ կ'ուզեն): Գերապայծառ, ուրիշ ոչ մէկ փափաք մնացած է մէջս, միմիայն ընտանիքս եւ զաւակներս անդամ մը եւս տեսնէի ու մեռնէի, զի ասկէ վերջ լինճի համար ապրիլ հարամ է...):

Այսպէս օրերն ու շաբաթները կ'անցնէին եւ նոր չչուկներ կը լսէինք թէ Ամանոսի լեռներուն մէջ, Յակոբ անունով հրոսապետ մը, իր քրոջ եւ 25-30 անձնազոհ ընկերներու հետ կը կռուի Թուրք ոստիկան զինուորներու դէմ եւ շատ վնասներ կը պատճառէ իր անցած ճամբաներուն վրայ: Ստուգիւ այս անունով կտրիճ հայ մը, չուզելով Թուրք կացիններու տակ սառամամահ ըլլալ, զէնքի դիմած էր եւ տարիները կ'անցնէին ու Թուրք զինուորական ոյժեր անկարող կ'ըլլային ձեռք անցընել ու պատժել հայ ցեղին պատիւը բարձր բռնող այս քաջարի Հայորդիները:

Նոյնպէս մեծ ուրախութեամբ յաճախ կը լսէինք, Ծընտըճաքցի եւ Զէյթունցի ասի մը քաջերու մասին, որոնք բնաղդական հեռատեսութեամբ մը չհնազանդելով տարապրութեան Թախարդին մէջ, 1915էն ի

վեր դէնք առնելով անմերձենալի իրենց լեռները ապաստանած էին եւ կ'ապատակէին չրջակայ թուրք գիւղերը, պարենաւորուելու համար, մեծ կորուստներ տալով կը վանէին իրենց վրայ յարձակող թուրք կանոնաւոր եւ անկանոն ոստիկանական ոյժերը:

Այս երկու կռուող հայ խումբերէն մարդիկ մերթ ծպտեալ կ'ինջնէին Ինթիլլիի եւ Պաղչէի երկաթուղիի չինուածքներուն դիծերը եւ արտաքին ու ներքին քաղաքական իրադարձութիւններուն մասին ճչդրիտ տեղեկութիւններ քաղելով կրկին կը ըբարձրանային իրենց արծիւի բոյները իրազեկ պահելով իրենց մնացեալ ընկերները օրուան կացութեան:

Բայց պէտք է չեշտել, թէ աւելի իրենց կեանքը վրկելու համար, դիմած էին զէնքի եւ լեռնականի այս թափառական ու արկածախնդիր կեանքին, քան անմեղներու չարիք մը հասցնելու յետին նպատակով, կամ աւարառութեան աւազակային ընչաքաղցութեամբ մը:

Բայց այսքանն ալ բաւ էր արդէն, մնացեալ վերապրող հայութեան բեկորները բնաջնջելու պատրուակ փնտռող թուրք կառավարութեան համար:

1916ի Յունիս ամսուն, Առանայի կուսակալ Ճէվատ եւ ոստիկան գինուորներու հրամանատար Ալնի, Պոլսէն ստացած իրենց հրամաններուն վրայ, դիւային ծրագրով մը միջոցներ ձեռք առած էին Ամանոսի չինուածքներուն մէջ աշխատող տասն հազարէ աւելի հայութիւնը բնաջնջելու համար:

Ներքին գործոց նախարար եւ Հայոց ղահճապետ Թալաթ, պատերազմական նախարար Ինվէրի հետ սկսած էր բռնադատել Պաղտատի երկաթուղիի ընկերութեան Պոլսոյ ընդհանուր տնօրէն Հիւկնէնը, որ արճակէ երկաթուղիի մէջ պաշտօնավարող հարիւրաւոր հայ պաշտօնեաները, որոնք ընդհանուր պաշտօնէութեան 75 տոկոսը կը կազմէին:

Բայց Հիւկնէն, քանի գիտնալով որ ինչո՞ւ այս ոճրատարբ պահանջը կ'ըլլար, ուժգին կերպով կը մերժէր գործադրել Թալաթի եւ Ինվէրի (իմա Իթթիհատի) այս հրամանը, առարկելով թէ, եթէ արճակէ իր հայ պաշտօնեաները, երկաթուղին գործելէ կը դադարի եւ անկարող կ'ըլլայ Պաղեստինի եւ Միջագետքի ռազմաճակատները զինուոր ու ռազմամթերք փոխադրել, ինչ որ մեծապէս աղէտաբեր հետեւանքներ կրնար ունենալ: Թէպէտ Թալաթ եւ իր քամարիլան կը յանձնարարէր Հայերու տեղ Իսլամ եւ Էվանթիէն պաշտօնեաներ դր-

նելով վոխադրութեանց գործը չընդհատել, սակայն, Հիւկնէն կ'ա-ռարկէր, թէ տարիներէ ի վեր իր պատրաստած եւ մարզած պաշտօնէութեան տեղը, մոզական գաւազանով մը մէկ օրէն միւսը չէր կըրնար յանկարծ անփորձ մարդիկ դնել, որոնց վորձառութեան պակասէն երկաթուղիի ընկերութիւնը կրնար մեծամեծ վնասներու եւ վտանգներու ենթարկուիլ:

Նոյնիսկ կայարաններու մէջ աշխատող հայ բեռնակիրները թալթ ուղեց որ աքսորէ եւ ոչնչացնէ, իբր ոչ պաշտօնեաներ, բայց Հիւկնէն այս պահանջն ալ չկատարեց, պաղտնապէս հրահանգ ղրկելով կայարանապետներուն, որ հայ բեռնակիրները պաշտօնական իրենց տոմարներուն մէջ իբր պաշտօնեայ արձանագրեն: Եթէ Հիւկնէն դիւրաւ չէր ուղեր հրաժարիլ մեծ ու փոքր ամէն կարդի հայ պաշտօնեաներէն, մէյմն մարդասիրական նպատակներով չէր: Թէպէտ ոչ ոք կրնայ կասկածի ենթարկել Զուիցերիացի այս ազնիւ անձին կատարած այն պատուաբեր գերը, որով դիտցաւ բարձր բունել դրօշը քրիստոնէութեան, քաղաքակրթութեան եւ մարդասիրութեան: Այդ նուամենայնիւ երկաթուղիի հայ պաշտօնեաներն ալ, ոչ նուազ արժանի էին այս յամառ պաշտպանութեան ու գնահատումին:

Սրտիս մօտիկ հաճելի պարտականութիւն մը կ'ուզեմ կատարել, յիշելով հոս այն նախախնամական գերը, որ երկաթուղիի (էքսփլուատաթասիոնի) հայ պաշտօնեաները և գործ դրին յօդուտ իրենց տարատեսակ պղպակիցներուն, որոնք առանց սեռի եւ հասակի խտրութեան աքսորի ցուցակը ձեռք առած, ծարաւահիւծ, քրտնաթոր եւ փոշեթաթախ, չարան չարան կարաւաններով իրենց մօտէրէն ու առջեւէն կ'անցնէին կ'ելլային հարաւի աւազի անապատները, անօթի, ծարաւ մեռնելու համար, առանց պատանքի, առանց դարպղի եւ առանց գերեզմանի:

Հայ ցեղը կրնայ իրաւամբ պարծիլ ծնած ըլլալուն համար այսքան անձնազոհ արժանաւոր զաւակներ, որոնք իրենց կեանքին գնով փութացին օգնութեան հասնիլ, հոն ուր կրնային կեանք մը փրկել, նիւթական եւ բարոյական օգնութիւն մը ընել եւ անմեղ հոգիներ ապահով որեւիցէ պատրուակի մը տակ: Առնցմէ չատեր ամուսնացան հայ աղջիկներու հետ եւ յաջողեցան փրկել ընտանեկան պարապանները:

Ես ոչ տեսայ եւ ոչ լսեցի որեւէ մէկէ մը, որ երկաթուղիի հայ

պաշտօնեայ մը ազնիւ վերաբերում չունենար դէպի իր հալածական ու աքսորական ազգակիցները: Ըրին անկարելին, վտանգելով նոյնիսկ յաճախ ոչ միայն իրենց հանգիստը այլ նաեւ կեանքը, փրկելու կամ դոնէ ամոքելու եւ մեղմացնելու համար իրենց վտարանդի ցեղակիցներու ցաւը, կսկիծը, ճամբու տաժանքն ու տառապանքները:

Առայժմ այստեղ կը բաւականանանք այսքանը յիշելով անցողաբար, դի մեր յառաջիկայ պատմութեան ընթացքին արդէն իրական ապացոյցներու պիտի հանդիպինք:

Թալաթ եւ իր քամարիլան տեսնելով որ անկարելի եղաւ իրականացնել հայ մնայուն պաշտօնեաները բնաջնջելու իրենց ծրագիրը «խաղաղ միջոցներով», անմիջապէս ձեռնարկեցին չինուհեանց մէջ աշխատող հազարաւոր Հայերու ոչնչացումը իրականացնել:

Բայց ինչպէս միշտ, թուրք պետական մարդիկ, երեւոյթները փրկելու մէջ իրենց ունեցած արեւելեան խորամանկ եւ ցեղային ոճրապարտ ընդունակութեամբ, դիմեցին հետեւեալ մաքիաւվէլեական միջոցին:

Նախ ձեռնարկեցին աշխատաւոր Հայերու սեւ ցանկերու ընդհանուր պատրաստութեան, առարկելով թէ, որպէսզի երկաթուղիի չինուհեան մէջ աշխատող բոլոր Հայերը այլեւս օրէնքի առջեւ պաշտպանութիւն գտնեն, պէտք է մասնաւոր կառավարական տոմարներու մէջ արձանագրուելով, իրենց ինքնութիւնը ապացուցանող ու հաստատող վկայական (վէսիքա) առանան: Այսով միանգամընդմիշտ զերծ պիտի մնային ոստիկանական ամէն հետապնդումէ եւ պիտի կրնային պաշտպանուիլ կառավարական եւ դինուորական ամէն իշխանութիւններէն...:

Ասոր վրայ, Ատանայէն ոստիկանական քօմիսէրներ ու փոլիսներ օժանդակութեամբ Հարունիէյի եւ Պաղչէի գծին մերձակայ գիւղաքաղաքներէն մեծ ու փոքր ոստիկանական պաշտօնեաներուն, գալով կեդրոնները, Եարպաշի, Պաղչէ, Այրան, Ինթիլլի ու Քէլլէր, ձեռնարկեցին կառավարական արձանագրութեան կամ աւելի ճիշտ է ըսել սեւ ցանկերու պատրաստութեան:

Շինուհեանց մէջ աշխատող ամէն հայ, ըլլայ մասնագէտ պաշտօնեայ թէ բանուոր մի առ մի հրաւիրուեցան ոստիկանական պաշ-

ոօնեանների կողմէ ընկերութեան դրասենեակները: Եւ որովհետեւ թուրք պաշտօնեաները ի ձեռին ունէին երկաթուղիի ընկերութեան արձանագրութեան տոմարները, ոչ ոք կրցաւ խուսափիլ այս արձանագրութենէն:

Օրէնքի առջեւ պաշտպանելու կեղծ պատրուակը, այնքան հրապուրիչ էր, որ ամէն հայ վուլթայ օրէնքին պաշտպանութեան: Նոյն իսկ Յոյն, Ասորի կամ Քիւրտ արձանագրուողները արբաղդելով կեղծ ինքնութիւնները, իրենց իսկական անուններով կառավարութեան պատրաստած այս նոր տոմարներուն մէջ արձանագրուեցան...:

Ամենավերջինը եա ալ ներկայացայ Պաղչէի ոստիկան վիլուորի հրամանատար սեւամորթ Եաշարի՝ այս ձեւակերպութեան համար:

Հարիւրապետ Եաշար որ կը վարէր արձանագրութեան գործողութիւնները Պաղչէի մէջ, վոխտակ տոմարները իրեն հետ տանելու մինչեւ Պաղչէ որ կայարանէն բաւական հեռու էր, զանոնք իր ձեռքով կը դնէր ընկերութեան դրամարկղին մէջ, վստահելով Պաղչէի գծի դէսպատուր վարիչ Քլաուզի:

Բայց մէկ քանի հայ բարձր պաշտօնեաներս, տոմարները քննեցինք եւ գտանք շատ խորհրդաւոր բաներ:

Հոն կարգաւ արձանագրուած էին առանձին առանձին ներկայացող ամէն հայու անունը, մականունը, հօր անունը, տարիքը, ծննդավայրը եւ ամուրի կամ ամուսնացած ըլլալը, եւ ապա աքսորի կարաւաններէ վոխուած կամ ո՞ւրկէ գալով այս գործին մէջ մտած ըլլալը: Այդ բոլորը մի առ մի նշանակելէ վերջ, իւրաքանչիւր անձի անուան դէմ սա նշանները դրուած էին, ·, ··, ···, ····, ····, :

Այս նշանները փոքր ի շատէ կրցանք վերլուծել եւ պաղտնիքին թափանցել, նկատի առնելով թէ ո՞ր մեղ ծանօթ անձերուն անուններուն առջեւ ո՞րպիսի նշաններ դրուած են:

Եւ համոզում գոյացուցինք թէ հարիւրապետ սեւամորթ Եաշար այն անձերն որոնք վտանգաւոր եւ կասկածելի նկատած էր ·oo· այս նշանը դրած էր անուանց առջեւ. թէ ինչ եւ ինչ բանի համար, դժուար էր մեզ դեռ ճշդել: Սակայն յետոյ գտանք որ այս կարգի կասկածելի նկատուած անձերու համար մասնաւոր հեռագրական հարցում ուղղուած էր անոնց ծննդավայրերը:

Ամէն պարագայի մէջ այս տարբեր նշաններու ենթակաները պիտի

առաջնորդէին տարբեր աքսորավայրեր եւ դէպի տարբեր ճակատագրի...:

Այս քննութենէն վերջ սոյն խորհրդաւոր սեւ տոմարը դրամարկղը կը դրուէր: Ճաշորդ դիշեր կրկին չարունակելու համար մեր մասնաւոր ոչ պաշտօնական քննութիւնը:

Ուստի կանխաւ դաղտնապէս համաձայնելով Քլաուդի հետ, արձանագրութեան ներկայացայ: Եաշարի հարցումներուն անճիշդ պատասխաններ տուի, ըսելով որ անունս Գրիգոր Կարապետեան է. Պոլսեցի, ԲերաԹարլա պաչի թիւ 451, միայն ծերունի մայր մը ունիմ 16 տարիէ ի վեր երկաթուղիի Գերմանական ընկերութեան չինութեանց մէջ կ'աշխատիմ իբր դծապրիչ կամ թուրք բառով որ նոյն օրերուն սորվիլ սկսեցայ քէշամ...:

Իսկ Քլաուդ մօտս կանդնած բոլոր լսածներս կը վաւերացնէր ամենայն պատրաստակամութեամբ:

Եւ որպէսզի պատրանքը կատարեալ ըլլայ, նոյն օրերուն սկսած էի դծել երկրաչափական յատակագծեր տպագրեալ օրինակներու վրայ: Օգտուելով առաջին ուսանողութեանս չրջանին (1895ին) ի Գերմանիա ունեցած տեսական եւ փորձառական մեքենագիտական ծանօթութիւններէս:

Բայց սեւամորթ Եաշար միշտ կասկածով լեցուած էր դէպի իմ խորհրդաւոր անձս, ինչպէս նաեւ կայարանի միւս դրասենեակ–աշխատանոցին քանի մը խորհրդաւոր պաշտօնեաներուն հանդիպած: Օր մը եկաւ բացատրաբար մեղի ճաշի տանեն, նստելով ճիշտ դէմս:

Ուզեց տեղեկութիւններ քաղել հայ ազգի ծագման, պատմութեան, կրօնի լեզուի, եւ այլ անցեալ ազգային մեծ դէպքերու մասին, նպատակ ունենալով մեզ հրապուրել խօսակցութեամբ եւ քննել թէ, ո՞վ մեզմէ աւելի հայ կեանքի մասին հմտութիւն ունի, որով պիտի կրնար չափել հայ մտաւորականներուս ազտիճանը...:

Իսկ կէս օրուան ճաշի սեղանին չուրջը բոլորուած 6-7 հայերէս իւրաքանչիւրը, փաղաքչուած ջանք կ'ընէր իր խոր հմտութիւնը ցուցադրելու:

Սեւամորթ Եաշար ճարահատ, ուզելով խղել յամառ լռութիւնս, դառնալով ինծի կը հարցնէր թէ, մի՞թէ ես ոչի՞նչ պիտի ըսեմ այս բոլորին

ԳՐԻԳՈՐԻՍ Ծ. ՎՐԴ. ՊԱԼԱՖԵԱՆ
Ծպտուած իբր գերման զինուոր (1918)

մասին, որ չէի արտայայտուեր: Պատասխանեցի պարզապէս թէ «Ես աղջային հին ու նոր հարցերու մասին տգէտ մըն եմ, ի դրամէ զատ ոչ մէկ բանի արժէք չեմ տար, քանի որ դրամն է աչխարհի առանցքը: Լաւ ուտելէ եւ խմելէ զատ ուրիշ բանի վրայ մտածել չեմ սիրեր, դրամն ալ արդէն ասոր համար կը սիրեմ» ըսի...:

Զի Թուրքերը առաւելապէս կը սիրեն այն Հայերը, որ աղգային գործումներէ զուրկ, ուտող խմող են ճիշտ իրենց պէս:

Պաղչէի կայարանի դրասենեակին մօտիկ մէկ քանի Հայեր միայն պիտէին ով ըլլալս, եւ եթէ դուրսէն մէկ քանի արհեստաւորներ ու բանուորներ եւս գուշակեցին, պէտք է ի պատիւ անոնց յիշել, թէ անօրինակ գաղտնապահութեամբ մը կը գործանային որեւիցէ մէկուն յայտնել գաղտնիք մը որ կրնար գաժան հետեւանքներ ունենալ:

Մէյն անգամ մը Զմիւռնիացի ծանօթ Նալպանտեան անուն անձ մը յանակնկալս, մեզի սեղանակից ըլլալով, յանկարծ կը բացագանչէր. «Ես քեզ կը ճանչնամ երբ Մէրսին, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին կողմէ գերման ծուխակալին այցելութեան գացիր...:

Վերջապէս նշանացի հասկցնելով որ սխալ ճամբէ կ'երթայ... թէպէտ լռեց, բայց արդէն այսքան անգաղտնապահութիւն պատճառ եղաւ ճանչցնելու ինձի այն ազգակիցներուս, որոնք ամիսներով ինձի սեղանակից ըլլալով հանդերձ, չէին դիտեր թէ ո՞վ եմ: Զի չափազանց համեստ, անչուք եւ քաշուած կ'ապրէի. ծպտեալ նոր դիրքիս պահանջած պարտաղրեալ զգուշաւորութեամբ:

Օրէ օր, մօտալուտ փոթորիկի ազդանչանները կ'աւելնային եւ մենք կը պտուտէինք արդէն նոր մեծ վտանգի մը առջեւ...:

ԳԵՐՄԱՆ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԸ

ԱՄԱՆՈՍԻ ՄԷՋ ԱՇԽԱՏՈՂ ՀԱՑԵՐՈՒ ՀԱՆԴԷՊ

Թէեւ Այլրանի փափուղինները (թիւնել) ամբողջապէս դեռ բացուած ու մաքրուած չէին երկաթուղիի սովորական գնացքներու համար, սակայն նեղ գծով երկաթուղիի կառաշարներ (տուֆովիլ) կ'երթեւեկէին այս գծին վրայ, Մամուրիէ կայարանէն մինչեւ Իսլահիէ:

Այս օժանդակ դիծը չինուած էր, մասնաւորաբար փոխադրելու՝ Պոլսէն Պօզանթի եկած ռազմամթերքը մինչեւ Իսլահիէ, Պօզանթիէն Պէլէմէտիկ-Տօրթաք Տաւրոսեան փափուղինները ճամբով եւ անկէ վերջ սովորական կառաշարներով Ատանայի վրայով մինչեւ Մամուրիէ:

Որքան ալ այս տըֆօվիլը ռազմամթերքի փոխադրութեան մեծ ծառայութիւն կը մատուցանէր, սակայն անբաւական էր: Այս պատճառով Մամուրիէէն ձիու կառքերով Գանլը Կէչիտի եւ Հասանպէյլիի լեռնային ճամբով մեծաքանակ ռազմամթերք կը փոխադրուէր դէպի Պաղեստինի եւ Միջագետքի ռազմաճակատները: Այս ճակատներուն վրայ Գերման եւ Աւստրիացի բանակներու թիւը փոփոխական էր, տարուբերելով տասը հազարէն մինչեւ քսան հազարի միջեւ: Փոխադարձաբար նոյնքան թուրք ուժեր փոխադրուած էին Կաւկիցիոյ ճակատը, Ռուս բանակին դէմ կռուելու համար:

Այս պատճառով յաճախ առիթ կ'ունենայինք չիման մէջ ըլլալու գերման սպաներու հետ:

Ցաւ ի սիրտ պէտք է խոստովանիլ, որ համաշխարհային պատերազմի այս արիւնոտ տարիներուն, մեր հանդիպած գերման բոլոր սպաները, հազուագիւտ բացառութեամբ թուրքերու չափ հայատ-

եաց էին: Մինչեւ ոմանք անխորհուրդ կերպով կ'արտայայտուէին. ուրիշներ՝ աւելի քաղաքագէտ ըլլալով, չէին մասներ իրենց հայատեաց ու Թրքասէր զգացումները:

Եթէ Հայերս կ'ատէինք գերման քաղաքականութիւնը, ատոր գլխաւոր պատճառը այն էր որ Գերմանները Պերլինի Համաժողովէն ի վեր Թրքամոլ քաղաքականութեամբ մը արգելք կ'ըլլային իրականացնելու մեր արդար պահանջները:

Վիլհէլմեան կառավարութիւնը որ ձեռնարկած էր իր թափանցումը դէպի Արեւելք, պէտք ունէր Թրքական կառավարութեան համակայնութեան եւ օժանդակութեան: Հետեւաբար չէր կրնար Հայոց հանդէպ բարեացակամ ընթացք ունենալ, քանի այս վերջիններս կը ջանային Եւրոպական պետութեանց միջնորդութեամբ ձեռք բերել օբօնօմի մը, եթէ ոչ անկախութիւն: Բան մը որ կը նկատուէր տկարացում Թուրք կառավարութեան եւ ապառնալիք գերմանական ծրագիրներուն: Գերմաններու Արեւելքի մէջ հետապնդած քաղաքականութիւնն էր, Թուրքիան իրենց ձեռքին մէջ գործիք մը ընելով, համխլամութիւնը իրենց կողմը շահիլ և Պաղտատի երկաթուղին չինելով ընդարձակուիլ մինչեւ Հնդկաստան, կորզելով այսպէս Մեծն Բրիտանիոյ աշխարհածաւալ կայսրութեան ամենաթանկագին գոհարը: Նախ Օսքրն:

Այսքան մեծ չահերու հետապնդումին մէջ, գերման կայսրութեան գինապաշտ վարիչները, շատ կարեւորութիւն չէին ընծայեր մէկ քանի միլիոն Հայերու գոյութեան, որոնք լուրջ արգելք մը կրնային ըլլալ մանաւանդ Կիլիկիոյ մէջ, Պաղտատի դծին վրայ:

Իսկ ժամանակ մը Պալքանեան պատերազմի շրջանին, գերման պետական մարդիկ եւ ի մասնաւորի արտաքին գործոց նախարար Ֆօն Եակով եւ ասոր օգնականը Ֆօն Զիմմէրման դէպի Թրքահայերը բարեացակամութիւն ցոյց տուին, պատճառը ո՛չ Թէ մէկ օրէն միւսը յանկարծ հայ ցեղը սիրել սկսան, այլ որովհետեւ հայը, Ռուս կառավարութեան ձեռքը գործիք նկատելով, կ'ուզէին՝ այդ գործիքը անոր ձեռքէն առնելով իրենց չահուն գործածել...:

Այս նպատակով, նոյն ատենին կազմուեցաւ Պերլինի մէջ Գերմանեւ հայ կոմիտէ մը, հայաբան Տոքթ. Լեփսիուսի նախաձեռնութեամբ, էր մոռնալով սա իրողութիւնը, Թէ գերման արտաքին գործոց նախարարութիւնը ուզեց միանգամայն օգտուիլ Տոքթ. Լեփսիուսի Հայոց մէջ

վայելած բարի համբաւէն եւ զայն գործիք ընելով իմանալու Հայերու դաղտնի ծրագիրները. ծուղակ մը եւս...:

Այս նպատակով համաշխարհային պատերազմէն վեց ամիս առաջ 1913ի ձմրան, Փոքր Ասիա ղրկուեցաւ Քիւրտ Արամ անունով անձ մը, որ իրապէս զերմանացի մըն էր այս անունին տակ ծածկուած: Որպէսզի երեւոյթները փրկել հնար ըլլայ, Քիւրտ Արամ, զերմանահայ կոմիտէի անունով ղրկուեցաւ Հայաստան, բայց Հայերու ղրամով եւ Պոլսոյ Պատրիարքարանի յանձնարարագրով, ուղղեալ գաւառի առաջնորդներուն:

Այն առեն Ֆրդ. ես Պերլին կը գտնուէի, թէպէտ լինճմէ ալ յանձնարարական խնդրուեցաւ, ուղղուած Պոլսոյ Պատրիարքին եւ գաւառի առաջնորդներու, բայց կասկածելով հայ անունով ծպտուած զերմանի գործակալի մը դէպի Փոքր Ասիա ուղեւորութեան չարժառիթներուն վրայ, չուզեցի այսպիսի խորհրդաւոր գործ մը քալելերելու պատասխանատուութիւն ստանձնել, բայէ ի բայ մերժելով զայն:

Դէպի Պաղեստին եւ Միջագետքի ռազմաճակատը քալող զերման սպաները սահպուած էին Պաղդէդի կայարանին տալնէն անցնիլ, ամէնքն ալ նախատալից լեզուով կը խօսէին Հայերու նկատմամբ:

Մեզ կը նկատէին պատրաստ թուրք բանակը կռնակէն զարնելու՝ եւ գաւադրող, հետեւապէս եւ գաւաճան հայրենիքի... եւ արժանի ամէն պատիժի:

Թէպէտ 1915ի գարնան, արդէն Թուրքիոյ մէջ գտնուած հայութիւնը տեղահան եղած, նահատակուած եւ ցան ու ցրիւ եղած էր. մէկ քանի հարիւր հազար հալումաշ, ազազումն, հալածական բեկորներ, հարաւի անապատներուն մէջ կը հիւծէին, զերման սպաներու հայատեաց մոլուցքը կը չարունակուէր, եւ ոչ մէկ կարեկցութեան խօսք կը լսուէր ասոնց բերնէն:

Ընդհակառակը՝ թուրք իթթիհատական կառավարութիւնը կ'արդարացնէին, եւ կ'ըսէին մեղի «Դուք Հայերդ արժանի էիք այս ծանր պատժին, ո՛ր պետութիւնն ալ ըլլար, զէնքով պիտի պատժէր անշուշտ իր ապստամբ հպատակները, քանզի երկրին կործանումին մէջ կը փնտռէիք ձեր յաջողութիւնը եւ ապագայ ազգային ձեր յոյսերու իրականացումը...:» Երբ կ'առարկէինք թէ մէթէ ուրիշ պետութիւններ ալ պիտի համարձակէի՞ն այլերու հետ կռիւներն ու մանուկներն ալ ջարդել ու մէկ քանի յանցաւորի համար ամբողջ ցեղ մը բնաջնջել,

կը պատասխանէին Դեւտոնեան խստասրտութեամբ. «Այո, ճիշտ է թէ պատիժը քիչ մը խիստ եղաւ, բայց չէ՞ որ դժուար էր պատերազմի քառսային այսպիսի սարսափելի օրերու մէջ, ժամանակ եւ դիւրութիւններ դտնել, մեղաւորն անմեղէն զատելու...»

Նոյն ոճրապարտ անկարեկիր պատասխանը, ինչ որ կուտային Հայերու մեծ դահճապետները Թալէաթ, Էնվէր, Պէհաէտտին Շաքիր, Նազըմ եւ ասոնց Իթթիհատական արիւնռուչ քամարիլլան:

Գերման սպանները կը փորձէին անդիտանալ համատարած ահաւոր սպանդը միլիոնաւոր անմեղ Հայերու, առանց սեռի ու հասակի խտրութեան, եւ կը խօսէին միայն տեղահանութեան մէջ, անօթութենէ եւ ճամբու տառապանքէ մեռած Հայերու մասին: Այս առթիւ չքմեղացնելով Թուրք կառավարութիւնը, որ Փոքր Ասիոյ պէս անկազմակերպ երկրի մը մէջ, զարմանալի չէ. եթէ հարիւր հազարաւոր տեղահանուած Հայեր չկրցաւ պարենաւորել...:

Մինչդեռ երբ Աւստրիացիներու եւ Ջուիցերիացիներու կողմէ սուիսուանչ զաղթականներուն բաժնուած հացին թուրք կառավարական պաշտօնեաները արդելք կ'ըլլային, առարկելով թէ «Պոլսէն մեզ հրահանգ եկած է, որ որ եւ է օգնութիւն չըլլայ, ոչ հաց եւ ոչ դեղ. կրնանք թոյլատրել, քանի որ բարձրագոյն հրամանն է ոչնչացնել այս վատ ցեղը, դուք ինչպէս կը համարձակիք փրկել զանոնք մահուընէ»:

Գերման սպաներ յաճախ մեզ կ'անուանէին քրիստոնեայ հրէաներ, եւ թուրք ժողովուրդին արիւնաքամ վաշխառուները:

Ո՞րչափ տգիտութիւն Փոքր Ասիոյ մէջ տիրող թշուառ իրականութեանց, եւ որչափ հակաշրջում դերերու: Այո՛, կեղեքող մը կար, բայց ան հայն է եղեր...: Կամ այն է որ դիտակցաբար կը խեղաթիւրէին իրերն ու դերերը, եւ կամ՝ որ Թուրքերը ըստ իրենց ցեղային ընդոծին խորամանկութեան, կրցած էին հաւատացնել թէ իրենք անմեղ զոհեր եւ Հայերը ոճրագործներ էին կամ իրենք են զառները եւ մենք Հայերս՝ զայլերը...:

Ո՞րչափ կը պատշաճի հոս յիշել Թրքական սա զոյգ մը առակները. «Ճարպիկ դողը տանտէրը կախել կուտայ...» եւ երկրորդ «Մինարէն դողցողը, անշուշտ կանխաւ պատեանը կը պատրաստէ...»:

Բազմաթիւ Գերման սպաներ չխղճահարեցան իրենց մօտ ապաստանած հայ երիտասարդները Թուրք իշխանութեանց յանձնելու քայլ

պիտնալով որ դահիճները յանձնելով, զանոնք մահուան դիրկը կը նետէին: Բաւ էր որ հայ մը հակառակ խօսէր գերմանի մը մասին. ըլլայ ան կայսրը կամ Ֆօն Տէր Կօլց փաշան, թէ հասարակ գերման մը, կամ համարձակի քննադատել Գերմաններու անտարբերութիւնը դէպի հայկական ջարդերը, անմիջապէս ձերբակալելով կը յանձնէին մօտակայ թուրք զինուորական կամ ոստիկանական իշխանութեան: Իսկ եթէ չատ զայրացած էին հայու մը դէմ, անոր վրայ լրտես անուն կ'աւելցնէին:

Մէկ քանի գերման սպաներ չդիտնալով հայու հանգամանքս եւ թէ Աւստրիացի կարծելով զիս, քանիցս պատմած են պարծենալով թէ, ինչպէս մէկ քանի Հայեր յանձնած էին թուրք ոստիկանութեան եւ ծիծաղելով աւելցուցած թէ «Թուրքերը միայն լաւ գիտեն Հայերու հետ խօսելու եղանակը...:»

Գերման ցեղին հարազատ մէկ գաւակն էր Շըվէյթըր փաղան որ Ամերիկեան երկսեռ բարերարներու վստահութիւնն լիակատար վայելել կարենալու համար, իր գերման ըլլալը մատնող անունը փոխելով, առած էր Միս Շէֆիլտ ծածկանունը, իբր թէ ամերիկուհի մը եղած ըլլար:
կայութեան պատմած է, թէ որքան լինք հակառակ է Հայերու,

Ասիկա՝ մեր չէֆ երկրաչափ ճարտարապետ Ֆլաուզի եւ իմ ներ-Գերմաններու Թշնամիները, եւ թէ քանի՛ քանի՛ հայ երիտասարդներ մատնած է թուրք ոստիկաններու, Մարաշի, Պաղչէի եւ Հասանպէյլիի մէջ, որովհետեւ Գերմաններու հակառակ խօսած էին:

Միս Շէֆիլտ՝ մանաւանդ Թշնամի էր ազգային եկեղեցւոյ պատկանող Հայերու, եւ նուազ հակակիր, կամ յաճախ բարեացակամ դէպի բողոքական Հայերը:

Իբր մէկը, որ խորապէս իրազեկ է գերման հոգեբանութեան եւ մտայնութեան եւ ուսումնասիրած զորման գործելակերպը, չափազանց կր գնդուչանայի գերմաններու ինքնութիւնս յայտնելէ:

Միայն Ֆլաուզ էր որ գիտէր ով ըլլալս Ամանոսի չրջանը գտնուած միջոցիս եւ եթէ երկու ամիս վերջ գիտցան իմ ինքնութիւնս քանի մը գերմաններ եւս, արդէն երկրորդ փախուստիս զուգադիպելուն՝ ժամանակ չի գտան չարիք մը ընելու ինձի:

5· — ՏԱՍՆԵԱԿ ՀԱԶԱՐԱՒՈՐ ՀԱՅ ԿԻՆԵՐՈՒ ԿԱՐԱՒԱՆՆԵՐ ՌԷՍ ԻՒԼ ԱՑՆԻ ԱՆԱՊԱՏՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Աստրխացի ճարտարապետ երկրաչափ Լիցմայըր որուն ծննդավայրն էր Տալմասի, քսան տարիէ ի վեր պաշտօն կը վարէր Պաղտատի երկաթուղիի չինուածեանց մէջ, Թրքերէն խօսիլ գիտէր: 1915ի աշնան՝ գտնուելով Միջագետք, ականատես եղած էր, հայ տարագրութեան մէկ դրուագին, որուն պատմութիւնը կուտանք ստորեւ:

Լիցմայըր զբաղած էր՝ դնելու դաշտային նեղ գիծեր (տըֆովիլ), Զօրմանայէն Ռաս-իւլ-Այն, երբ Հոկտեմբերի վերջին օրերուն, ակնատես կ'ըլլայ հիւսիսէն եկող մեծ բանակի մը, որը կ'իջնար գետաղօրէն դէպի Ռաս-իւլ Այն. կը խորհի թէ թրքական բանակ մըն է, որ հիւսիսէն գալով կ'երթայ Միջագետք, ուր այդ միջոցին Անգլիացիները պատրան դրաւելով, կը ջանային գրաւել Պաղտատը, Միջագետքի այս մայրաքաղաքը որ հաղորդակցութեան կեդրոն մըն էր Փոքր Ասիոյ եւ Արեւելքի միջեւ:

Բայց հետզհետէ այս գանգուածը կը մօտենայ, այն ատեն միայն Աստրխացին կը նշմարէ որ, այս բանակը կը կազմեն ոչ թէ զինուորներ, այլ կիներու հսկայ կարաւան մը, որ զինուորներու հակողութեան տակ կը յառաջանար: Անոնց թիւը ըստ ոմանց կը հասնէր քառասուն հազարի:

Ասոնք բեկորներն էին, Կարինէն, Երզնկայէն, Բէմախէն, Սեբաստիայէն, Բաղէշէն, Խարբերդէն, Մալաթիայէն, Տիգրանակերտէն եւ անոնց չրջակայ գիւղերէն տեղահանուած Հայերուն, որոնց մէջ, այր մարդ չկար, քանզի անոնք տարագրութեան առաջին օրերուն, զատուած էին իրենց ընտանիքներէն եւ անջատաբար կամ ջարդուած եւ կամ մեռած էին աքսորի մէջ:

Աւելորդ է կրկնել թէ այս խեղճ խլեակները, իրենց երկարատեւ ճամբորդութեան մէջ, հետիոտն, ամէն տեսակ թշուառութեանց ենթակայ եղած էին, թէ բարոյալքում եւ թէ ֆիզիքական թշուառութիւն, անօթութիւն, աղտոտութիւն, առեւանգում, Չէրքէզ եւ Քիւրտ ամբոխին կողմէ սպրդիկներու եւ երիտասարդ կիներու, կողոպուտ եւլն: Ականատեսներ կը պատմեն թէ չատ մը երիտասարդուհիներ, դուշակելով տեղահանութեան հրամանին, թէ ինչ պատուհաս կը սպառնայ իրենց, նախամեծար համարած են թոյն առնելով անձնասպան ըլլալ: Ճամբու ընթացքին ուրիշներ սպառած բարոյապէս եւ մարմնապէս, կը

նետուէին գետերուն, ձորերուն եւ ճահիճներուն մէջ, վերջ տալու համար իրենց տառապանքին: Քանի հազարաւոր ուրիշներ մեռած էին, հիւանդութենէ, առանց դեղի եւ դարմանի, քանզի ոչ մէկ նախազգուշութիւն առնուած էր, հսկելու այս տարօրինակ բանակին առողջապահական պայմաններուն: Ոմանք այն տեսակ վիճակի մը ենթարկուած էին, ցնցոտիներով պարուրուած՝ այրած, արեւէն, ցուրտէն, քամիէն կաշխատցած եւ կմախքացած էին:

Քանիցս յղի կիներ, լքած էին ճամբանորու երկայնքը իրենց նորածիննները անտարբեր՝ իբրեւ բողոք Թէ մարդոց և Թէ Աստուծոյ դէմ:

Երբ այս Թշուառ բանակէն, կիներ կը հանդիպէին Աւստրիացի ճարտարապետին որ Թրքերէն կը խօսէր, կը շրջապատեն զայն եւ կ'աղաչեն որ իրենց պատառ մը հաց բաժնուի: Էիցմայերը՝ ամէն ջանք ի գործ կը դնէ, հեռագրելով Պաղտատ, կը ստանայ որոշ դումար, օգնութեան գալու այս խեղճերուն, հաց կը ճարէ, կ'ուզէ բաշխել, մինչ հսկող ոստիկանները ամէն միջոցով արգելք կ'ուզեն ըլլալ այս ողորմութեան: Հակառակ հուժկու կազմուածքով մարդ մը ըլլալուն, ունէր փափուկ սիրտ մը եւ կը պատմէր ինձ, մանրամասնութեամբ, դրուագներ ողբերգական, որոնք կը կազմէին յաւիտենական սեւ արատ մը քաղաքակրթութեան ճակատին վրայ: Կը պատահէր որ այնքան կը յուզուէր որ աչքերէն արցունքները կը Թափէին: Այսպէս կ'ըսէր Եւրոպայի մեծ պետութեանց դէմ իրենց հոչակած կրօնական պատերազմը (ճիհատ) կը գործադրեն անպաշտպան մարդոց, կիներու եւ անմեղ մանուկներու վրայ....

«Եւ մինչդեռ մենք զբաղած էինք բաշխելու հաց եւ դեղօրայք, այս տխրատեսիլ բանակը քանակուծուած եւ մարակուած կը չարժէր նորէն, դանդաղ քայլերով դէպի Տէր-Զօր անապատին խորերը»:

Աւելորդ է ըսել Թէ ասոնց մեծ մասը իր յաւիտենական վախճանը գտաւ, անապատի աւազներուն մէջ, իսկ եթէ հազուագիւտ վերապրողներ եղան, անոնք ալ մարտիրոսուեցան 1916 Թուականի Յուլիսին, զոհ երթալով Տէր-Զօրի հրէշ կառավարիչ Զէքիի կազմակերպած ահաւոր ջարդին, որուն մասնաւոր գլուխ մը պիտի յատկացնենք:

ԱՄԱՆՈՍԻ ԵՐԿԱԹՈՒՂԻԻ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆՑ ՄԷՋ ԱՇԽԱՏՈՂ ՀԱՅԵՐՈՒ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՍՊԱՆԴԸ

Անցան չարագուշակ մտահոգութեանց երկունքի մէկ քանի շաբաթներ եւս, եւ ահա 1916 Յունիսի սկիզբը, մօտեցող մեծ վտանգէ մը, կասկածելի դէպքեր սկսան տեղի ունենալ մեր շուրջը:

Մէկ քանի օրերէ ի վեր ոստիկան զինուորներ փոքր դումարտակներով կ'անցնէին կ'երթային մեր առջեւէն դէպի Պաղչէ: Հետզհետէ այս զինեալ ոյժերը այնքան ստուարացան, որ ասոնց թիւը ըստ ճըշդրիտ տեղեկատուութեանց, անցաւ չորս հարիւրը:

Իբր պատասխան զինուորական այս շարժումներու մասին եղած հարց ու փորձերուն, կ'ըսուէր որ Ամանոսի եւ Ջընտըճադի լեռներու մէջ ապստամբութիւն ընող հայ հրոսակները ձեռք անցընելու համար կը կատարուին այս ոստիկանական շարժումները....

Ոստիկան զինուորներու Ատանայի կուսակալութեան կողմնակից հրամանատար հայակեր Ալնի եկաւ հաստատուեցաւ Պաղչէ քաղաքին մէջ, ընտրելով այս վայրը իր զինուորական գործողութեան կեդրոն, եւ Այրանի երկաթուղիի չինութեան գիծը պաշարեց Մամուրիէէն մինչեւ Իսլահիյէ: Ջատ, դատ, ոստիկան զինուորներու դումարտակներու հսկողութեան յանձնելով Եէնիճէ, Եարպաշի, Պաղչէ, Այրան, Ինթիլլի եւ Քէլլէր:

Այլեւս կասկած չկար որ պաշարուած էինք զինուորական չղթայով մը, եւ մնայուն ու չրջուն պահակախումբերով բռնուած էին վախճուստի բոլոր հաւանական ճամբաներն ու անցքերը, լեռ, ձոր, անտառ լեցուած էին լրտեսող ոստիկան զինուորներով:

Դպրճեալ հաւատ էր ինկած Ամանոսի այս հիւրընկալ լեռներուն մէջ, ուր աքսորի կարաւաններէ եկած ապաստան գտած ափ մը հայութեան վտարանդի գոյութիւնը փուչ եղած էր Թուրք կառավարութեան աչքին:

Ամէն կողմէ ասարի եկած քոմիսէրները, ոստիկանները, իրենց սպաներով եւ մօտակայ կեդրոններու կառավարական պետերով հասած դիրք բռնած էին, բնաջնջելու համար մնացորդ ողբալի բեկորները:

Սարսափելի տեսարան մը կը պարզուէր մեր աչքերուն առջեւ նախ Պաղչէի մեր աշխատանոց կայարանին առջեւ: Պաղչէի ոստիկան-զօրքերու հրամանատար սեւամորթ հարիւրապետ Եաչար, չրջապատուած մէկ քանի տասնեակ ոստիկան զինուորներով, մտրակը ձեռքը, մէկ չարքի վրայ կը չարէր հետզհետէ մօտականերէն բերուած հայ բանտարներն ու ասոնց դործակիցները որոնք «չավուշ» կը կոչուէին:

Ամէնքն ալ տժդոյն եւ դողահար, իրենց ծայր աստիճան բարոյալքութեանը մէջ կամազուրկ եւ հլու, խումբ խումբ ոստիկաններու հսկողութեամբ կը ղրկուէին Պաղչէ, որ կեդրոնավայր ընտրուած էր այս նոր տեղահանութեան:

Ո՛չ մէկ ջանք փախուստի, ո՛չ մէկ ճիգ փրկութեան: Հոդևկան տառապով կը դիտէինք տողանցումը հազարաւոր Հայերու, հատաքուած Այրանէն, Ինթիլլիէն, Քէլլէրէն, եաւ Պաչըէն, որոնք չարան չարան կարաւաններով եւ չրջապատուած սուինաւոր ոստիկան զինուորներով կը տարուէին Պաղչէ: Վա՛յ ճամբէն եաւ մնացողին, ոստիկան զինուորները հրացանի բուններով բռնի առաջ կը մղէին յետամնացները, քալելու անկարողները, հիւանդները եւ մանուկները....:

Հեռաւոր հորիզոններէն հետզհետէ աքսորական Հայերու նոր կարաւաններ ի տես կուգային, սարերու թպուտներու մէջէն, ձորերու գալարումներէն եւ լեռներու գահավէժ դարավանդներէն:

Ո՛չ ոք կը մեղքնար, ո՛չ ոք օգնութեան կը հասնէր, ամէն սրտեր քար կտրած էին, ամէն աչքեր արիւնով լեցուած, արեան պատուքը կատաղեցուցած էր ճիհատով բոցավառած ոճրածարաւ այս մարդագաղանները...:

Սարսափով կը տեսնէինք բոկոտն փոքրիկ 5-7 տարեկան մանուկներ, որոնք չկրնալով հասնիլ կարաւաններուն, եաւ մնալնուն համար կը խոշտանդուէին ոստիկան զինուորներէ: Իսկ մայրակորոյս փոք-

րիկները իրենց մայրերը վնտռելու համար, երբ լալով ետ կը դառնային, մէկ հարուածով գետին կը նետուէին, յարդի չիւղերու նման, նոյնիսկ մեր առջեւ:

Եւ ահա Աւստրիացի ճարտարապետը այլեւս չկարենալով հանդուրժել այս տեսարանին կը վազէր Թուրք դաժան ոստիկանին վրայ եւ ձեռքի դաւաղանով կը գանակոծէր:

Իսկ Այրանի լեռնէն դէպի Պաղէէ իջնող ճամբուն վրայ, իտալացի գործապետներու փայտեայ տաղաւարին առջեւ յանկարծ ծունկի կու գայ երիտասարդ յղի կին մը, որ աքսորի մէջ ամուսնացած էր, եւ ահա արեան ցաւատանջ վիժումով մը գետին կ'իյնայ, իբր անմիջական հետեւանք ճամբու տառապանքին:

Հետեւորդ եւ հսկող ոստիկան զինուորներէ մէկ քանին կուգան կը պաշարեն հէգ կինը ու լալիրչ ծիծաղներով կը սկսին բռնադատել որ ոտքի ելլէ եւ փութայ կարաւանին մխանալ...: Արճակուած ճիչերու վրայ մօտակայ մէկ քանի տաղաւարներէ յանկարծ դուրս կը խոյանան եւրոպացի կիներ եւ կուգան պաշտպանել իրենց սեռին պատիւը մարդ-հրէշներու դէմ: Կը ծածկեն արիւնլուայ տարաբախտ մայրը անկողնի սպիտակ սաւաններով եւ սեղանի ծածկոցներով եւ երբ ոստիկան զինուորներէն մէկը կ'ուզէ արդելք ըլլալ, ահա չառաչուն ապտակով մը ազնիւ իտալուհի մը մէկ կողմ կը վռնտէ զինուորը:

Երբ այս դրուագին ներկայ գերմանուհի մը Պաղէէ գալով քիչ վերջ կը պատմէր այս սարսռեցուցիչ պատմութիւնը, Ֆլաուզ Թաշկինակով երեսը ծածկելով յանկարծ կը փղձկէր եւ գառնապէս կուլար չկրնալով ինքզինքը զսպել:

Ի զուր կ'աշխատէին եւրոպացի երկրաչափները, ըլլան գերմանացի, գուիցերիացի, աւստրիացի, իտալացի, որպէսզի գոնէ ազատեն իրենց բարեկամ հայ պաշտօնեաները: Բայց անկարելի կ'ըլլար լսելի ընել տալ իրենց փրկարար ձայնը դաժան ոստիկան զինուորներու ենթասպաներուն: Հրամանը Պոլսէն էր, բարձրէն էր եւ անողոք, պէտք էր որ ամէն հայ աքսոր երթար, բանուոր, պաշտօնեայ թէ ոչ բաւ է որ հայ էր: Երկու ճամբայ չի կար, մէկ ճամբայ միայն կար, մահուան ճամբան...:

Ճարտարապետ-երկրաչափներէն ոմանք, տեսնելով իրենց չանքերուն ամլութիւնը, փորձեցին նոյնիսկ յապաղեցնել իրենց բանուոր-

ներուն մեկնումը, որպէսզի կարենային վճարել անոնց հաշիւները: Բայց կ'արգիլուէին ենթասպաներէն, ըսելով թէ «զահմէթ» մի ընէք, կառավարութիւնը անոնց պէտք եղած հոգը պիտի տանի...:»

Ճարտարապետներէն ոմանք, ինչպէս Քլաուզ, կրցան համոզել մէկ քանի ոստիկան գինուորներու սպաներ, որ գոնէ ճամբու պարէն տան իրենց մեկնող բանուորներուն, եւ այսպիսով յաջողեցան մէկ քանի հարիւր բանուորներու առատ հաց բաշխել, չմոռնալով դրամական պախշիշ տալ այս գիւղող սպաներուն:

Ոստիկան գինուորներու հրամանատարները, մէկ օրուան մէջ յաջողեցան Ամանոսի ամբողջ հայ բանուորութիւնը, իրենց աշխատավայրերէն հաւաքել, կարաւան ընել եւ Պաղչէ բերելով ցուցակագրելէ վերջ ճամբայ հանել մեծ խումբերով դէպի Մարաչ...:

Հայ գործաւորները ամբողջապէս հաւաքելէ վերջ, այժմ կարգը եկած էր հայ մեծ ու փոքր պաշտօնեաներուն:

Սեպտեմբեր հարիւրապետ Եաշար՝ անձամբ սեւ ցանկը ձեռքը, սկսաւ միառմի վինտոել պաշտօնեաները եւ ձեռք անցուցածները անմիջապէս յանձնել իր հետեւորդ ոստիկան գինուորներուն:

Սրտատրոփ կը սպասէի, թէ ա՞րդեօք ինձ ալ պիտի ձորբակալեն, բայց իրենց աչքին առջեւ գտնուելով հանդերձ, չէին ուզեր ինձմով զբաղիլ, որով կ'ենթադրէի թէ անունս սեւ ցանկին մէջ չէր դրուած:

Երբ ձերբակալեցին Պաղչէի չինուհեանց ճիւղին մէջ պաշտօն ունեցող Գարապաճեանը, որ աւելի քան ութը տարիէ ի վեր կը պաշտօնավարէր երկաթուղիի ընկերութեան մէջ: Այն ատեն մեր մասնաճիւղին պետ երկրաչափ Քլաուզ փութաց միջամտել, առարկելով թէ, իր հին եւ հաւատարիմ մասնագէտ պաշտօնեան իրաւունք չունէին ձերբակալելու:

Բայց ո՛չ ոք մտիկ ընել կ'ուզէր, Քլաուզ անմիջապէս ձի նստելով փութաց Պաղչէ, եւ անձամբ խնդրեց կեդր. հրամանատար Սալնիէն, որ կը վարէր այս գործողութիւնները, որպէսզի պաշտօնեան արձակէ: Ամէնի հասկցուցած էր Քլաուզի, թէ ի դուր միջամտութիւն չընէ այս գործողութեանց, քանի որ անկարելի էր տրուած որոշումները, վերջին ժամուն առկախ ձգել:

Քլաուզ՝ որ այս ձերբակալութիւնները վայրկենապէս հեռագիրներով տեղեկացուցած էր Ատանա, Վինքլէրին, նոյնպէս ամէն նոր միջադէպ կը հեռագրէր Ատանա, երկաթուղիի չինուհեանց վարչու-

թեան կեդրոնը, փութաց Համամճեանի եւ ինձ համար հեռագրով բացառիկ չնորհ խնդրել: Բայց Վինքլէրէ պատասխան եկաւ թէ իւրաքանչիւր դէպքի առթիւ ղինքը իրաղեկ պահելով հանդերձ, մասնաւորներու համար չնորհ չխնդրէ, քանի որ ինք անկարելին ի դործ կը դնէ Պոլսոյ մէջ, ամէնքն ալ փրկելու:

Ձիշդ այդ պահուն Եաչար եկաւ եւ անձամբ ձերբակալեց Համամճեանը: Ան Պոլսոյ եւ մասնաւորաբար Մաղրպիւղի ազդային վարժարանաց մէջ իբր բազմամեայ ուսուցիչ եւ տնօրէն, ծանօթ անձ մըն էր: Կիլիկիա եկած էր իբր վարժարաններու ընդհանուր տնօրէն:

Երբ 1914ի ամռան մեծ պատերազմը կը սկսէր, իրեն կ'արգիլուի Պոլիս վերադառնալ, եւ կը չարունակէ իր պաշտօնը միայն Մարաշի մէջ, ջանալով օգտակար ըլլալ հոն դտնուող հայութեան: Եւ տեսնելով որ քաղաքական կացութիւնը հետզհետէ կը վատթարանայ, ինչպէս չատեր, ինքն ալ ապահովագոյն վայրը երկաթուղիի չինութիւնները նկատելով կուգայ ապաստանիլ Պաղչէ: Ուր կը վարէր ձեռնհասութեամբ ընդհանուր հաշուակալի պաշտօնը, գնահատուելով եւ սիրուելով իր պետէն, Բլաուզէն եւ ամէնքէն:

Հաղիւ երկրաչափ Գարապաղեան ձերբակալուեցաւ, Համամճեան կռահեց թէ երբ հին եւ մնայուն մասնագէտ պաշտօնեան ձերբակալուի անպայման կարգը իրեն պիտի դար, ուստի անմիջապէս սկսաւ պատրաստուիլ, ձերբակալուելու պահուն անակնկալի չի գալու համար:

Նչանացի խնդրելով որ իրեն հետեւիմ, միասին գնացինք մեր վայրանին հանդիպակաց մացառուտ բլուրին վրայ դտնուող իր քնակարանը:

Բացաւ ճամբու պայուսակը, հանեց մէջէն իր կնոջ եւ երկու զաւակներուն լուսանկարները, սկսաւ ջղագրգիռ կերպով համբուրել զանոնք եւ դառնապէս լալ...:

Անհնար էր հանդիսատես ըլլալ այս դժբախտ տեսարանին եւ չի յուզուիլ չփղձկիլ...:

Ժողվելով բարոյական ամբողջ կորովս, կը փորձէի քաջալերել, զօտեմղնդել զինքը, որ արի ըլլայ: Բայց ի դուր էր ամէն խօսք, զի քնազդաբար կը զդար թէ վերջին օրը եկած էր:

Կրկին ու կրկին դողդողացող ձեռքերով համբուրելէ վերջ լուսանկարները ըսաւ ինձ. «Հայր Սուրբ, Աստուծմէ եւ երկուքէս դատ ոչ ոք կայ այժմ հոս մեզ լսող. կ'աղաչեմ մոխիկ ըրէ խօսքերս. եւ մեռնելու կ'երթամ, այլեւս ինձ փրկութիւն չկայ, մէկ միտք մը ունիմ

երեք տարու եւ մէկ աղջիկ 14 տարու, ի սէր Աստուծոյ տէր եղիր զաւակներուս, որոնք չատ կը սիրեմ, բայց ափսոս անողոք ճակատագիրը չձգեց, որ իբր պարտաճանաչ հայր մինչեւ վերջ պարտքս կատարեմ եւ ապագային ապահովեմ: Քեզի զաւակ ըրէ զանոնք եւ մի թողուր որբերս որ վշտաւոր ըլլան իրենց հօր պէս...: Ահա քսաւ 40 ոսկի ունիմ խնայած, 5 ոսկին ինձ կը բաւէ, ես մահուան կ'երթամ, ասկէ աւելին ինչ պիտի ընեմ, տեսնենք վաղը այս առեն ողջ պիտի ըլլա՞մ արդեօք...:»

Բոլորովին ինքզինք կորսնցուցած, ծունկերուն կը զարնէր եւ կը վայէր, որով ինձ ալ անկարելի եղաւ այլեւս զսպել արցունքներս:

Ցորդորեցի որ պաղարիւնութիւնը դտնէ եւ խոստացայ ինք ծածուկ տեղ մը պահել:

Տիրող թոհ ու բոհէն անմիջապէս օգտուելով ինք առաջնորդեցի երկաթուղիի վայրաջարժներուն ջուր մատակարարող աշտարակը:

Այս աշտարակին ձեղունին դաղտնի եւ մութ խորշին մէջ չարժական սանդուխով մը ելլելով պահուեցաւ Համամճեան, ուր եկած էին նոյնպէս ապաստանիլ մէկ քանի երիտասարդներ:

Նոյնպէս յաջողեցայ բացատրիլ Թոյլտուութիւն ստանալ Քլաուդէն որ իր տունը պահուի, ուր ոչ մէկ ոստիկանական պաշտօնեայ պիտի համարձակէր խուզարկութիւն ընել:

Բայց հէգ Համամճեան չուզելով օգտուիլ այս բացատրիկ պատեհութենէն, իջնալով իր թաքստոցէն, յանկարծ եկաւ անձնատուր ըլլալ հրամանատար Եաչարին, որ իբր թէ իրեն համակիր բարեկամն էր...:

Պնդումներուս վրայ միայն, յօժարեցաւ իր պատրաստ ունեցած 40 հնչուն ոսկին հետը առնել, որով կրնար ի պահանջել հարկին կաշառել ոստիկան դինուորները եւ դլխուն ճարը նայիլ:...:

Այսքան սրտադողերէ վերջ հասաւ վերջնապէս բաժանման դառն վայրկեանը: Համբուրուեցաւ մնացող մէկ քանիներու հետ եւ երբ կայարանի դռնէն դուրս պիտի ելլէր ոստիկան դինուորներու հետ, որ եկած էին տանիլ դինքը· իրմն հակառակորդ հրէայ պաշտօնեայ մը, եկաւ հեգնօրէն ողջերթ մաղթելու ըսելով· «Հարիւաւ Պոլիս պատերազմէն վերջ կը տեսնուինք...:» Համամճեան պատասխանեց Ֆրանսերէն լեզուով, «ուրախ եղիր, ես մահուան կ'երթամ, Հայերը կը մաքրեն կոր, աստպարէզը հրէաներուդ կը մնայ...:»

Այսպէս իր փոքրիկ կապոցը ուսը առած դնաց հեռացաւ անդորը, առանց իր եռեւը ակնարկ մը նետելու:

Երբեք չպիտի ուզէի զանոց ընել, յիշել եր յատկանշական սա վեր-
ջին խօսքերը, երբ վրանին մէջ առանձին էինք. «Հայր Սուրբ, ախո՛ռ
հայ ազգի մեր երազած անկախութիւնը եւ ազատութիւնը զնացողներս
չպիտի կրնանք տեսնել, երանի ձեզ մնացողներուդ, որ այդ դաբերէն
ի վեր փափաքուած ազատութեան օրը պիտի արժանի ըլլաք տեսնելու,
երանի՛ աչքերուդ...:»

Այո՛, բոլոր դէպի մահ զնացողները ամէն առիթներու մէջ միշտ
կը կրկնէին իրենց այն խոր համոզումը եւ հաւատքը, թէ մեր ազ-
գին անմեղ Հայերու թափուած արիւնը, գոնէ այս անգամ ի զուր պիտի
չանցնէր եւ վերապրողները բաղդը պիտի ունենային ողջունելու հայ
դրօշը ազատ ու անկախ Հայաստանի:

Մինչդեռ մեռնողները՝ առանց տեսնելու հաւատացին, իսկ մնա-
ցողները տեսան ու չհաւատացին...: Ինչպէ՜ս չատ մեռնողներ, նոյն
պէս եւ ողբացեալ Համամճեան յաճախ կը խնդրէր, որ գրեմ մանրա-
մասնութեամբ այս եղերապատումը հայ Գողգոթային:

Եւ ասով ահա կը կարծեմ կատարած ըլլալ կտակը անոնց, որոնք
ոչ եւս են:

Տարապրուղ Հայերու կարաւանները արդէն հեռացուած էին,
երբ Բլաուղ վերջին փորձ մըն ալ ըրաւ իր սիրական եւ հաւատարիմ
պաշտօնեային երկրաչափ Գարապաճեանին երիտասարդ կինը եւ քե-
նին եւ ասոնց մայրը փրկելու համար: Բայց անկարելի եղաւ, որովհետեւ
երկրորդ երկրաչափը կ'աքսորէին, ձեռք անցնելու համար անոր գե-
ղանի կինը... որ փրկած էր աքսորէ, ամուսնանալով անոր հետ, եւ
փրկելով միանգամայն իր նորածնած կնոջ մայրը եւ քոյրը:

Բայց չնորհիւ յամառ ջանքերու, Բլաուղ յաջողեցաւ հազարապետ
հայակեր Ալվնիէն խոստում առնել որ ապահով պիտի տանին պաշ-
տօնեաններուն կարաւանը մինչեւ Պէրէճիք, եւ ապահով հասնելնուն
թուղթը պիտի բերեն իրեն, տարապրուժներուն իսկ աստրապրու-
թեամբը:

Շատ ու չատ անձեր աքսորուեցան, հակառակ անոր որ սեւ ցան-
կին մէջ չէր անոնց առնունը, այլ միմիայն որպէսզի ասոնց գեղեցիկ
կիներն ու քոյրերը կարողանան ձեռք անցընել...:

Վերջապէս հասաւ դիշերը. ամէն ոք քաշուեցաւ իր խցիկը կամ
վրանը առաջիկ պարտաւած:

Պաղչէի երկաթուղիի չինուածոյ 11րդ ակքսիոնի մէջ աշխա-
տող 800 հայ բանուորներէն եւ պաշտօնեաներէն միայն քառաւած էին

քլաուղի օղնականը, երկրորդ Հ. Մավեան, մեկ հեռագրող հայ պաշտօնեան, զիս եւ երկու փոստանթիւօր հայ երիտասարդները... ընդամէնը հինգ հոգի...:

Մեզմէ ոչ ոք անչուշտ կրնար քնանալ... անկարելի էր չյիշել սոսկալի վիճակը գնացող ընկերներու եւ հազարաւոր հայ ժողովուրդի, եւ չմտատանջուիլ վաղուան համար, որ լեցուն էր վտանգաւոր անմիջական անակնկալներով...:

Առանց աչքերը փակելու արդէն կէս գիշերը անցուցած էինք, երբ լսեցինք մավզէրի հրացանաձգութիւն մը մօտակայ անտառներու մէջ:

Այն ամէն երիտասարդները, որոնք փոխանակ անձնատուր ըլլալու յանդգնած էին մերձակայ անտառները փախիլ, կը հետապնդուէին հայակեր Ամինի չրջուն ոստիկան զինուորներու կողմէ հրաման ստացած ըլլալով տեղն ու տեղը գնդակահար ընել զանոնք:

Առաւօտուն ահուդողով տեսանք որ ուխտուսէ աւելի դիակները, որոնց մէջ վիրաւորները ալ կային, մեկ մեկ չոտան ոտքերուն անցուցած քարշ տալով կը տանէին անտառներու ստորոտը պաղչէի ձորին մէջ, աչքէ ու ճամբէ հեռու անծանօթ անկիւն մը երկու մեծ փոսերու մէջ թաղելու, որպէսզի եւրոպացի ճարտարապետներ ժամանակ չունենան լուսանկարելու:

Յաջորդ օրն ալ անձկութեամբ տեսանք հայ տարագրեալներու նոր կարաւանները, որոնք կուգային երկաթուղիի չինութեանց հեռաւոր ծայրերէն, Ենիճէէն եւ Ինթիլլիէն ու Քէլլէրէն, ամէնքն ալ կիներ, աղջիկ ու փոքր մանուկներ, որոնք չէին կրցած բերել գիշերով, եւրոպացի ամենազգի երկրաչափներու ողոքիչ դիմադրութեան պատճառով:

Ա՛խ որչափ սարսափելի էր տեսքն այս թշուառներուն եւ չյուզուիլ:

Երբ Ենիճէէն եւ Եարպաչիէն եկող կիներու այս փոչեթաթախ կարաւանը կ'անցնէր մեր գտնուած կայանի առջեւէն, Քլաուղի կիները ու հայ սպասուհին զնացին հաց բաժնել 5–8 տարեկան փոքրիկ մանուկներուն: Իսկ թուրք ոստիկան զինուորներ ոմանց ձեռքէն հացը առնելով նետեցին գետին եւ եթէ մեկ քանի փոքրիկ աղայք հաց առնալու համար կարաւանէն ետ մնացին, գետին փռուեցան հրացանի կոթով ոստիկան զինուորներէն եւ ապա ծնծղել վերջ բռնադատուեցան որ աճապարեն հասնիլ իրենց մայրերու կարաւանին...:

Այնքան ընդվզեցուցիչ էր վայրագութիւնը պինուորներու, որ արհամարհելով ամէն վտանգ, մէկ քանի Հայերս իսկ առաջ նետուեցանք պաշտպանելու անմեղ երախաները: Իսկ եւրոպացի ականատես երկրաշարժներու սիկիլիներ կ'ըսէին յուզուած. «Եթէ ասոնք մեր ներկայութեան կը խոշտանգեն այս անմեղ փոքրիկները, հապա հեռաւոր ու աչքէ ծածուկ ճամբաներու վրայ այս սարսին մարդիկը ինչե՞ր չեն ըներ...:»

Հակառակ ամէն ակնկալութեան, Ամանոսի երկաթուղիի չինուածքեանց չրջանակէն աքսորուած Հայերու ընդհանուր թիւը անցաւ տասնըմէկ հազար հինգ հարիւրը – 11,500: Որովհետեւ զանազան օտար պզտերու ծածկանունով արձանագրուած բազմաթիւ Հայերու լինքնութիւնը երեւան պալով աքսորեցան, խառնուելով տարագրութեան կարաւաններուն:

Մխայն իբր մնացորդ բեկոր Ամանոսի աշխատաւոր մեծազանգուած հայութեան, մնացինք ամբողջ դժին վրայ Մամուրիէէն մինչեւ Քէլլէր ընդամէնը 135 հոգի: Ամէնքն ալ մահնագէտ պաշտօնեայ, ըլլան երկրաչափ, հեռադրող, արհեստաւոր եւ կամ վարպետներու մէջ աշխատող վարպետներ:

Յանուն ճշմարտութեան հարկ է չմոռնալ եւ յիշել աղնիւ ջանքերը Ամանայի երկաթուղիի չինութեանց երկրորդ տիվիզիոնի ընդհանուր տնօրէն Վինքլէրին: Այս մարդասէր ծերունին իր մասնաճիւղերուն դլխաւոր երկրաչափներուն հետ, ինչպէս՝ Այլրանէն՝ Մորֆ, Ինթիլլիէն Քէօսէլ, Պաղչէէն Քլաուզ եւայլք, ոդի ի բուն ջանացին արդելք ըլլալ տեղահանութեան՝ իրենց անձնուէր աշխատաւորներուն, որոնց անձնուիրութիւնը, հաւատարմութիւնը եւ կարդապահութիւնը առաւելապէս դնահատուած էին:

Երկար եւ բաղդի չարունակական հեռագիրներու տեղատարափով մը, դիմած էին Պոլիս, Պաղտատի երկաթուղիի ընկերութեան ընդհանուր տնօրէն Հիւկընէնին, Գերմանիա, Ֆրանքֆուրթ Հոլցմանն ընկերութեան կեդրոնի ընդհանուր տնօրէնութեան, Պերլին արտաքին դործոց նախարարութեան, Պոլիս Գերման դինուորական ուժերու վերին հրամանատար եւ Տարտանէլի ամրութեանց պաշտպան Ցօն Զանտէրս Փաշային, Պոլսոյ Գերման դինուորական կեդրոնական ատաչախոյին, եւ ամէն անոնց որոնցմէ որեւէ օդնութեան յոյս կըրնային ակնկալել:

Եւ իւրաքանչիւր դիմում եղած էր բացատրելով այն աղիտաբեր հետեւանքները, որ անխուսափելիօրէն առաջ պիտի գային հետեւութեամբ հազարաւոր աշխատող բազուկներու եւ դրամագլուխի փոքրաւոր պաշտօնեաներու:

Պոլսոյ գերման սպայակոյտէն հրաման կուգար, թէ գերման երկրաչափները միջամտութիւն չընեն, որպէսզի բարդութիւններ առաջ չգան գերման եւ թուրք յարաբերութիւններուն մէջեւ: Եւ մինչ կողմէ կը խոստանային նպաստաւոր կարգադրութիւն մը ձեռք բերել պատերազմական նախարար Էնվէրէն:

Եւ ստուգիւ տարագրութեան չորրորդ օրը որչափ մեծ եղաւ Պաղչէի մէջ մէկ քանի մնացորդ Հայերուս ուրախութիւնը, երբ յանկարծ հեռագրական հայ պաշտօնեան, վազեց աւետաւոր լուր բերել մեզի որ հայ աքսորականներն ամէնքն ալ պիտի վերադառնային՝ Պոլսէն եկած հրամանի մը վրայ: Միայն ես չի հաւատացի, դի լաւ գիտէի որ թուրքը մէկ կողմէն Վինքլէրին եւ կուսակալին Ատանա աքսորականներուն դարձը կը հրամայէ, միւս կողմէ Պաղչէ կամ Մարաշ կը հեռագրէ ծածկագրութեամբ Ամնիին, որ մէջտեղէն վերցնէ վնասակար միքրոպները...:

Բոլոր Գործակատարները ուրախ էին եւ հպարտ իրենց ձեռք բերած այս յաջողութեան համար որ դժբախտաբար երկար չտեւեց: Չի յաջորդ օրը լսուեցաւ թէ միայն մատնագէտները պիտի դառնան: Յետոյ այդ ալ հերքուեցաւ:

Այս բոլորը թրքական խաղեր էին, ժամանակ չահելու համար, որպէսզի աքսորականները ըստ կարելւոյն հեռուները տարուին կամ մաքրուին...:

Վինքլէր անձամբ երկրորդ օրն իսկ Ատանայէն մասնաւոր վայրաշարժով եկաւ աչքէ անցնել ամբողջ երկաթուղիի չինութեան գիծերը, ուր մեռելութիւն կը տիրէր: Խեղճ ծերունին չափազանց յուզուած էր, եւ ըսին թէ Այրանի մէջ Մօրֆի քով նոյնիսկ լացեր է, լսելով աքսորականներէն չատերուն եղերական վախճանը:

Վինքլէր նոր հեռագրով կրկին դիմեց Պոլիս եւ կրկին պահանջեց իր բազմահազար աքսորականներուն վերադարձը եւ այս անգամ սպառնաց ռազմամթերքի փոխադրութիւնը անմիջապէս դադրեցնել, եթէ իր պահանջին դոհացում չի տրուէր մինչեւ երեք օր: Համաձայն իր սպառնալիքին՝ հրամայեց Մամուրիէէ մինչեւ Իսլահիէ փոքրիկ

երկաթուղիի երթեւեկը բոլորովին դադրեցնել անորոշ ժամանակով:

Ասոր վրայ Պոլսէն Մամուրիէի երկաթուղիի կայարանը հասնող ռազմամթերքները սկսան դիզուիլ Եէնիճէ կայարանի գինուորական մթերանոցներուն մէջ: Թէպէտ ասոր վրայ Թուրք գինուորական վարչութիւնը ջանաց ռազմամթերք փոխադրել կառքերով Գանլը-կէչիւո-Հասանպէյլի լեռնային ճամբով, սակայն անհնար էր այսպիսի նախնական միջոցներով ռազմամթերք փոխադրել Միջադետքի եւ Պաղեստինի երկու ռազմաճակատները, ուր պատերազմը սաստկապէս կը շարունակուէր մէկ քանի հարիւր հազարի հասնող երկու Թուրք մեծ բանակներով: Միջադետքի բանակը նպաճամբ կը վարէր, այն աստեն մխրճուիչակ Ֆօն տէր Կոլց փաշան, իսկ Պաղեստինի վերին հրամանատարն էր Ֆոլկէնհայն նախարար ճէմալ փաշա:

Բայց Պոլսէն գերման սպայակոյտը եւ Ֆօն Զանտէրս փաշա, Էնվէրի դիմումներուն վրայ, սոխպողական հեռագիրներով բռնադատեց Վինքլէրը, որ ռազմամթերքի փոխադրութիւնը վերսկսի: Նեղճ Ֆերունին ճարահատ չուրջ 13 օրուան ընդհատումէ մը վերջ հրամանատուաւ կրկին սկսելու տուբովիլի հաղորդակցութիւնը եւ ռազմամթերքի փոխադրութիւնը փապուղիներու միջոցով:

Ահա անհերքելի ապացոյց մը գերման գինուորականներու անմարդասէր ընթացքին, զի խորապէս համոզուած եմ, որ այդ տարիներուն ամենաղօր գերման սպայակոյտը, եթէ անկեղծօրէն ուզէր, կըրնար հայ աքսորականները վերադարձնել: Բայց երեւոյթները ծածկելու համար միայն մէկ քանի դիմումներ ըրին Էնվէրի մօտ, եւ ապա հեռագրեցին Վինքլէրի, թէ գինուորական ու քաղաքական թարդութիւններէ դադրեցնելու համար չեն կրնար միջամտել Թուրք կառավարութեան ներքին գործերուն:

7. ԱՐԵԱՆ ՃԱՊԱՂԻՔԸ ՊԱՂՋԷ-ՄԱՐԱՇ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ

ԳԵՐՄԱՆ ՀԻՒԱՆԴԱՊԱՀՈՒՀԻ ՄԸ ԿԸ ԽԵԼԱԳԱՐԻ

Ամանոսի լեռներու վայրուղիներու չինուածեանց տասնեակ հազարաւոր հայ երկաթ. աշխատաւորներու աքսորական կարաւանները խումբ խումբ մէկ քանի օրէ ի վեր արդէն մեկնած էին Պաղչէէն դէպի Մարաշ: Բայց ոչ մէկ ղուր ունէինք գնացողներէն, ու սրտատրոփ անձկութեամբ կը սպասէինք անոնց Մարաշ ժամանման աւետաւոր լուրերուն:

Որովհետեւ գոնէ ամէնքէն աւելի ես գիտէի, թէ երբ թուրք կառավարութիւնը «պիտի տարագրեմ» ըսէ, ի՞նչ ըսել կ'ուզէ...:

Տարագրել ըսելը սպաննելու համաձիչ էր իրականութեան մէջ:

Թէպէտ մէկ կողմէ տասնեակ մտասանջ էինք մնացորդ սակաւաթիւ Հայերս, բայց մեր սպառիչ սիրտմաչուքը մասամբ կը մեղմանար խորհելով որ Թուրքերը այնքան յիմար չէին Եւրոպացիներու աչքին առջեւ աքսորի կարաւանները ջարդուկտոր ընելով իրենց ոճիրներուն նոր սպացոյցներ տալ, նոյնիսկ եթէ անոնք Գերմաններ ըլլային:

Այս մտածումով կը մխիթարէինք մենք մեղի, քանի որ ուրիշ մէկը չկար որ մեղի սփոփէր, գնացողներուն այս օրուան եւ մնացողներուս վաղուան սպասնացող մահուան վտանգին համար:

Բայց Թուրքերը լինչպէս միշտ, նոյնպէս եւ այս անգամ ալ չատ լաւ ըրած էին իրենց հաշիւները...: Որովհետեւ իրենց եղեռնագործութեանց ընդհանուր հաշուեկշռին մէջ քանի մը տասնեակ հազար

զոհ աւելի կամ նուազ արժէք չունէր պատիժի մեծ օրը, եթէ գալ երբեք... : Քանի որ հատուածապէս համոզուած էին, թէ Գերմաններուն հետ իրենք ալ յաղթական պիտի ելլեն անպայման ազգերու այս ախտանեան մեծ պայքարին մէջ :

Իսկ եթէ հակառակ ամէն ակնկալութեան պարտուէին, դիւրին էր իրենց ըստ նախորդ դրական հին փորձառութեանց, խուսափիլ ըսպառնացող պատիժէն : Մէկ քանի մատեր երկիրէն ճղելով, սպառնացող մեծապոյն պետութեան, իբր վարձ լռութեան... : Քանի որ պատիժի ժամանակ, անպատճառ չահախնդիր եւ արեւելքի հին սակարկութեան վարժ՝ եւրոպացին պիտի ըլլար... :

Ամանոսի Հայերու այս ընդհանուր տարագրութենէն չորս օր վերջ Շէյխ Թըր Փաուլա ծածկանունով մեզ արդէն ծանօթ գերմանուհի Միս Շէֆիլտ, գերման հիւանդապահուհիի մը հետ ու ընկերակցութեամբ իր թուրք ծառային ու երկու ոստիկան զինուորի՝ Մարաշէն ճամբայ կ'ելլեն Պաղչէ գալու համար, նպատակ ունենալով գրամական եւ այլ անհրաժեշտ օգնութիւն հասցնել տարագրեալ բազմահազար երկսեռ Հայերու :

Մարաշ-Պաղչէ ճամբան լեռնային ըլլալով անկարելի էր կառքով ճամբորդել, հետեւապէս ձիերով կ'անցնին այս լեռնային ամայի ճամբաները :

Շուրջ վեց ժամուայ ճամբայ ձիասարելէ վերջ, յանկարծ իրենք զիրենք կը գտնեն պատերազմի դաշտի մը մէջ, եւ քանի կը յառաջանան, որքա՜ն սարսռազդեցիկ կը դառնայ տեսարանը, այնքան եւ խելայեղիչ կ'ըլլայ տպաւորութիւնը :

Մարդկային հրէշութեան լինչ սարսափելի պատկեր, երբ իրենց շուրջ կը տեսնեն հարիւրաւոր մարմիններ արեան ճապաղիքներու մէջ : Ամէնքն ալ առանց բացառութեան մերկացուած եւ դիակները յոշոտուած, բզիկ բզիկ եղած, այրերը կիներէն չկրնալ զանազանելու աստճան : Դիակներուն մեծ մասին գլուխները եւ անդամները մարմիններէն անջատուած, չատերուն փորոտիքը դուրս թափուած :

Ցայտնի էր որ առանք սպաննելէ վերջ, ջարդարարները զբօաղելու համար ժամերով խաղացած էին այս տարաբախտ անչունչ դիակներու հետ, մերկացնելով, յոշոտելով, անդամահատելով :

Վերջապէս լինչ որ դարեր ու մարդկային ամէն ազգերու պատմու-

թիւններ չէն կրցած արձանագրել իրենց ամենաարիւնոտ սեւ էջերուն մէջ իսկ, հոս գործադրուած էր, յանուն Ղուրանի, յանուն Ճիհատի, ամենախուժդուժ կերպով եւ ամենաճիւաղային միջոցներով:

Եւ ահա ի տես այս յօշոտուած հարիւրաւոր մարմիններու դեռ նաստարած ճապաղիքին, սաստիկ վերապրդուած, յանկարծ քոյր Փաուլային ընկերացող վերման հիւանդապահուհին ձիէն վար նետուելով կը վազէ կը գրկէ վեցամսեայ փոքրիկ աղջկան մը գլխատուած մարմինը, կը սկսի համբուրել եւ ողբալ ու կ'ուզէ հետը տանիլ, ըսելով որ իր աղջիկն է...: Գերմանուհին խելագարած էր արդէն...:

Այս վայրկեսիրտ գերմանուհին դիակէ դիակ կը ցատկէր եւ ուր որ փոքր երախաներու յօշոտուած մարմիններ կը դտնէր, կը գրկէր, կը համբուրէր եւ չէր ուզեր ճամրան շարունակել...:

Քոյր Փաուլա իր հետեւորդներով կը փութայ իր ընկերուհին ըղդասաւթեան բերել, բայց ի դուր, որով հարկ կ'ըլլայ բռնի հեռացնել դիակներէն, եւ արիւնլուայ զգեստներով ձիուն կապելով, ամէնքը կը վերադառնան կրկին Մարաշ, ուր խելագարած գերմանուհին կը յանձնեն գերման հիւանդանոցին խնամքին եւ յաջորդ օրը քոյր Փաուլան կրկին կը դառնայ նոյն ճամբով, գալու համար Պաղէտ:

Քոյր Փաուլա եւս չկրնալով տակաւ այս սարսափելի տեսարանին, յաճախ կ'ընդհատէր իր խօսքերը հեկեկանքով մրմնջելով՝ «... Բայց անմեղ կիներէն, կոյսերէն, գեռատիթի մանուկներէն ու թշուառ յղի կիներէն ինչ կ'ուզեն այս հրէշները...»:

Առաջին անգամ էր թերեւս, որ այս ասպնասիրտ հայատեաց գերմանուհին իր սրտին խոր ծալքերուն մէջ կը զգար կարեկցութեան կսկիծը, ի տես անարդար այս եղեռնական սարսափելի սպանդին...:

Բոլոր ունկնդիրները փղձկած էին, արցունքի լիքնարուխ կայլակներ կը տեսնուէին բոլորին կարմրած աչքերուն մէջ, ըլլան գերմանի, աւստրիացի, տալմատացի եւ հունգարացի ճարտարապետ թէ երկրաչափ, երբ կը լսէին այս անհաւատալի պատմութիւնները մարդկային անլուր վայրագութեանց: Այս ահաւոր եղեռնապատումը չափազանցուած չէր, դի վաւերականութեան դրոշմը ինքն իր վրայ կը կրէր, քանի որ ականատես պատմողը գերմանուհի մըն էր...:

Քլաուդի տան առջեւի պարտէզին մէջ, քոյր Փաուլայի այս եղեռնական դրուագներուն ունկնդիր եւրոպացի բոլոր ճարտարապետներն ու երկրաչափները յայլայլմէ եւած, իրենց բռունցքները լերկ սեղանին

զարնելով կ'երդնուին պատերազմի վախճանին երբ Եւրոպա դառնան, ի լուր քաղաքակիրթ աշխարհի վկայել Թրքական անբեւեռակայելի վայրագութեանց մասին:

Հետզհետէ հասած տուգանագատում լուրեր կուգային հաստատել աւա՛ղ, որ Պաղէշ-Մարաշ ճամբուն վրայ, նահատակուածներու թիւը երկու հազար վեց հարիւրը կ'անցնէր...:

Այս դաժանութիւն վրայ քանի մը ճարտարապետներ, ընդ որս եւ Պաղէշի երկաթուղիի չինութեանց պետ Փլատուզ, դաղտագողի առանց հետեւորդի պտյին սոյն կոտորածները վայրերը, բազմաթիւ լուսանկարներ հանելու, յատաջիկային ապացոյցներ տալու համար:

Այս մարդկային ահաւոր սպանդէն մազապուր փախչելով, մեր մօտ ապաստան վնտռող մէկ քանի երիտասարդներու պատմել տուինք եւ աւելի մօտէն իրազեկ եղանք այնպիսի սարսափելի մանրամասնութեանց, որ պարզապէս օրերով, շաբաթներով հիւանդ եղանք, չկրնալով կամ ունենալ ոչ ուտելու ոչ ալ քնանալու:

Ահա թէ ինչ պատմեցին՝ հրաշքով ողջ մնացած այս մէկ քանի կարիճ եւ յանդուգն հայ երիտասարդները:

Երբ իրենց երկարաձիգ կարաւաններն կը հասնին հոն, ուր Պաղէշէն Մարաշ երկարող ճամբան կը սկսի բարձրանալ անտառուտ զառիվէր մը դէպի լեռը, Ատանայի կեդրոնի հրամանատար եւ այս ընդհանուր տարագրութեան դեկավար հայտակեր Ազմի, կը հրամայէ իր ոստիկան պինուորներուն, որ լեռը բարձրացող Հայերը թիւրախ ծառայեցնեն իրենց մահուան դնդակներու...:

Ինչ ահաւոր տեսարան, մէկը միւսին վրայ, այր, կին, աղջիկ, երախայ հրացանազարկ ըլլալով կը սկսին դետին գլորիլ արիւնլուայ, մարդկային որսորդութիւն մըն էր եղածը, ուրիշ ոչինչ: Իսկ Ազմի, հրահրելու համար իր ոստիկան պինուորներուն մահաբոյր խանդը, կը խոստանայ տասը դահեկան գլխապին...:

Մարդկային այս ահաւոր որսը կը չարունակուի, սպանդը կ'երկարի, ամէն ոստիկան պինուոր, ամէնքն ալ երիտասարդ, հազիւ 21էն 26 տարեկան, կը ջանան չվրիպեցնել իրենց դնդակները, քանի որ տասը դահեկանէն դատ, ոստիճանի բարձրացում ալ կը խոստացուէր իրենց...:

Աւա՛ղ որչափ անարժէք դարձած էր հայուն կեանքը, որ այս Թուականին (1916) հաւերն ու վառեակներն իսկ աւելի կ'արժէին...:

Շուրջ 400 հոգի կ'ինկան այս դնդակներէն վիրաւոր, եւ ամէն

ոսոխկան զինուոր կը վազէ կողոպտելու վիրաւորուածներն, որոնցմէ շատեր հոգեվարքի մէջ էին եւ դաշոյններով կը խոցոտեն, մարդասպաններու յատուկ հրէշային հաճոյքը վայելելու համար իրենց սանմեղ զոհերուն յօշոտումով... Իսկ երբ լեռը բարձրանալով ընդարձակ եւ դէպի Մարաշ երկարող դաշտատեղինը կը մտնեն, ամէն կողմէ աւարի հրաւիրուած մօտակայ թուրք գիւղացի խուժանը, այր թէ կին կը յարձակին անպաշտպան թշուառ տարագիրներու վրայ, կը կոտորեն, կը խոշտանգեն, կը մերկացնեն ու կը կողոպտեն:

Պատմեցին մեզի թէ շատ մը հայ երիտասարդներ ոսոխկան զինուորներու ձեռքերը անոնց ձեռքէն կորզելով բազմաթիւ ոճրագործներ սպաննած եւ ապա դեռին ինկած են համազարկերու տակ:

Ամանոսի այս ընդհանուր տարագրութեան ղեկավար ու Ատանայի կուսակալութեան կեդրոնական հրամանատար, հաղարապետ Ավնի, Գերմանիա ուսած եւ կանոնաւոր բանակի սպայութենէ հրաժարելով այս սոսկարէգը մտած վաթսունամեայ այս հայտկերը, այս աքսորականներու բոլոր կարասանները կողոպտել տալով իր զինուորներու ձեռքով, առիւծի բաժինը իրեն պահած էր, հաւաքելով իբր աւար մօտաւորապէս 15,000 հնչուն ոսկի եւ բազմաթիւ արժէքաւոր առարկաներ:

Ավնի այս կողոպուտը Մարաշէն վոսթով Ատանա կը ղրկէ, վոքրիկ կնքուած ծրարներով իր կնոջ անուան...:

Մարաշի սուրհանդակատան առաքիչ թուրք պաշտօնեան, պաշտօնով Պաղչէ վոխադրուելով, օր մը օղիի գաւաթներու առջեւ, զինուորութեան առթած անկեղծութեան նոպայի մը մէջէն խոստովանաբար կը պատմէ իսլամացած հայ պաշտօնակից մը, որ իր կարգին օր մը անձամբ պատմեց ինծի:

Ավնի, այս մահարոյր դէպքերէն մէկ քանի ամիս վերջ, յոյժ պոհ թողած ըլլալով ներքին գործերու նախարար եւ հայկական բնաջնջումին իսկական ղեկավար թալէաթը, պաշտօնի եւ աստիճանի բարձրացումով վոխադրուեցաւ Զմիւռնիա, այս կոյս հողին վրայ եւս գործադրելու իր գաղանութիւնները, անմեղ եւ անպաշտպան հայ կիներու վրայ... քանի որ, Զմիւռնիոյ հայութիւնը, Պոլսոյ հայութեան հետ միասին էր, որ հրաշքով փրկուեցաւ ընդհանուր տարագրութենէն:

Հայակեր Ավնի զինադադարէն վերջ երբ Յոյները դրաւեցին Զմիւռնիան 1920ին, Պրուսա փախելով անձնասպան եղաւ, երբ միակ միջոց ինքզինքը փրկելու Յոյներու վրէժէն:

8· ՔՈՒԹ-ԷԼ-ԱՄԱՐԱՑԻ ԱՆԳԼԻԱՑԻ ԳԵՐԻՆԵՐՈՒ ԱՆԱՊԱՏԻ ՏԱՌԱՊԱՆԸԸ

Այլեւս անցած էր արեան ահաւոր վոլթորիկը, իր հետ տանելով դէպի համատարած ապանդ հազարաւոր անմեղ կեանքեր: Ամանոսի աշխատասէր հայութեան այս նախճիրէն մնացորդ մէկ քանի հազար բեկորները, անասելի տառապանքներէ վերջ կրցած էին հասնիլ Պիրէճիկի շրջակաները, բոլորովին հիւծած, սպառած ու սովահար:

Հակառակ այս մահաբոյր վոլթորիկէն վերջ տիրող յեղակարծ հանդարտութեան, մենք հրաշքով ազատուած, կ'ապրէինք սպառնալիք անակնկալներով լեցուն սարսափէ սեւ օրերու մէջ:

Ոչ թէ ուտելու, խմելու, այլ ապրելու իսկ ախորժակ չէր մնացած այլեւս մեր վրայ: Իսկ քնանալը վաղուց մոռցած էինք, դի հազիւ մեր աչքերը վռկած, չարժանկարի մը նման մեր երեւակայութեան հորիզոնէն կարգաւ կուգային ու կ'անցնէին տարտղրութեան եւ ըսպանդի ողբերգական վերջին բոլոր դրուագները:

Ամէն հովի չշունչ՝ մահուան սարսափէ կ'երթարկէր մեզ, խորհելով թէ մի դուցէ ոստիկան զինուորներ եկած են մեզ եւս փնտռելու:

Տասնեակ հազարաւոր հայ բանուորներու բռնադատեալ հեռացումով, Ամանոսի փայտուղինեերու եւ երկաթուղիի դիծերու չինութիւնը բոլորովին դադրած էր: Տեղ տեղ ցանցառ, մէկ քանի տասնեակ քիւրտ եւ թուրք բանուորներ կ'աշխատէին դժկամակութեամբ: Զի աշխատասէր հայ բանուորը տարած սպաննած էին, եւ տպարէզը միայն իրենց մնացած էր:

Թուրք զինուորական եւ ոստիկանական հսկիչ պաշտօնեաները, ամէն անգամ որ կը հանդիպէին մեզի Հայերուս, զարմացական ակ-

նարկ մը կը ձգէին մեր վրայ, իբր թէ մտավի հարցնել ուզէին թէ, ի՞նչպէս եղեր է որ դեռ ողջ մնացեր ենք:

Լաւագոյն համարած էինք աչքի չերեւիլ որքան հնար է: Բայց այս պարագան իսկ՝ հակադարձ կասկած մը ներշնչած էր մեր դահիճներուն, խորհելով որ մի գուցէ վախուստ տուած ըլլանք մեր պաշտօնի կայաններէն:

Այս կարգի հաւանական որեւէ վախուստ անհնար ընելու համար, հեծեալ բազմաթիւ ոստիկան պինուորներ, լեռներու մէջ հսկայ ծառերու ներքեւ պահակ դրուած էին, չրջակայ լեռներու ու ձորերու յայտնի կամ գաղտնի ճամբաները հսկողութեան տակ առնուած էին, վախուստի ամէն հաւանական փորձ արգիլելու համար:

Մանաւորաբար դիշերները, սարսափի ժամեր էին, մահուան չարունակական մղձաւանջը կը ճմլէր մեր բոլորի տառապահար հոգիները: Մենք փորձով դիտէինք, որ թուրք ոստիկանական պաշտօնեաներն ու պինուորները, արեան ծարաւի ջղլիկներու նման, միշտ դիշերները որսի կ'ելլէին: Իրենց ոճիրները ցորեկը կը ծրագրէին ու դիշերը կը գործադրէին ինչպէս բոլոր եղեռնագործները:

Ամէն հայ բեկոր, սրտատրոփ դիշերը կը լուացնէր, զի ոչ ոք գիտէր թէ յաջորդ առաւօտը ի՞նչ կը վերապահէր իրեն:

Ամանոսի հայութեան տարագրութենէն հազիւ 2-3 չաբաթ վերջն էր, գարնանային թախծագին դիշեր մը, ժամը տասի առեններն էր, հարիւրաւոր մարդոց ոտնաձայներու աղմուկը կը հասնի մեր ականջներուն:

Ի զուր մեր մտքերը կը տանջէինք լուծում մը տալու համար, դիշերուան այս խոր լռութիւնը ամայիկալօրէն վրդովող քայլերու առեղծուածին: Ակամայ կը խորհէինք, թէ մնացորդ հայ աքսորականներու նոր կարաւանն է՞ր էին որ կը տարուէին դէպի հայութեան համայնական գերեզմանը Տէր-էլ-Զօր:

Երբ կարաւանը կը հասնէր Պաղչէի երկաթուղիի կայարանին առջեւը, զարմանքով կը տեսնէինք անդլիացի եւ հնդիկ վաթխոցաւոր պինուորներ, կորաքամակ, պատառոտուն զգեստներով, փոշեթաթախ եւ կմախացած...:

Այո՛, մենք համաշխարհային պատերազմի առաջին օրերէն իսկ, մեր ազատարարներուն կը սպասէինք ակնդէտ մեր հզօր դաշնակից բարեկամներուն յաղթական պինուորներուն... եւ ահա մարդկային հալած մաշած այս կենդանի ուրուականներուն ականատես կ'ըլլայինք:

Այնքան անճանաչելի դարձած էին, որ դիշերուան խաւարին մէջ, անհնար կ՚ըլլար ճշդել, թէ ամբո՞խ մ՚էին, թէ կազմալուծուած բանակի մը մնացորդ սովամահ զինուորները:

Մինչեւ ծունկերը կարճ տաբատներ հագած էին, սրունքնին ամբողջ վէրքերով ծածկուած, աղտոտ եւ գոռացած էր... այտոսկրները դուրս ցցուած, աչքերը խոռոչացած: Հնդիկ զինուորները համարեայ մերկ էին, մէյն մէկ քանի ցնցոտիներ, ոմանք կը կրէին, ըստ հընդիկ սովորութեան, իրենց գլխուն վրայ: Դիշերուան խաւարին մէջ կը թուէր թէ տեսիլք մըն էր, չարժուն ուրուականներու...:

«Ձեր մէջը հայ կա՞յ... պատառ մը հաց տուէք... մէկ քանի օրերէ ի վեր բան մը բերաննիս դրած չունինք...»: Ապշեր էինք, դի անդլիերէն կը խօսէին... ուրեմն Անդլիացիներ էին... հեռաւոր բախտակից բարեկամներ, որ մեզմէ հաց կը խնդրէին...: Արդարեւ ճակատագրի իրնչ հեգնութիւն...:

Վաղեցինք դանել մեր չէֆը, Եբկրաչաւի Գլաուդը, որ իր կարգին կը պարտաղրուէր դիտելու այս արտառոց տեսարանը: Կարճ քննութենէ մը վերջ, անմիջապէս մեր հացի յատկացած օրուան ամբողջ մըթերքը կը տրամադրէինք այս թշուառներուն: Ատոնք շուրջ 200 հոգի էին իրր յառաջապահ կարաւան Գուէթ-էլ-Ամարայի մէջ դերի ինկած անդլիական բանակին: Հակառակ իրենց սուաց կամ սուալլուկ վիճակին, զինուորական օրինակելի կարգապահութեամբ, կարգ ու չարքով կուգային ստանալ իրենց հասլի բաժինները եւ ապա թաց մարպաւէտներուն վրայ կ՚ինդային պարտասած՝ հանդչելու համար:

Անկարելի էր տեսնել եւրոպական քաղաքակրթեալ եւ քրիստոնեայ մեծ եւ հարուստ ազգի մը այս թշուառ ղաւակները եւ չի դթալ: Նոյնքան կը կարեկցէինք հնդիկ իսլամ թէ հինդու զինուորներու ողբալի վիճակին: Ատոնք թէպէտ քաղաքակրթր եւ քրիստոնեայ չէին, բայց վերջապէս մարդկային արարածներ էին, անկարելի էր տեսնել համատարած այս թշուառութիւնը եւ չի դթալ, դի դուէթը ու կարեկցութիւնը ոչ հայրենիք ունի եւ ոչ ազգութիւն: Մէյն թուրք ծնած պէտք էր ըլլալ՝ չի դթալու, այլ հեգնելու ու ծիծաղելու համար այս եղկելիներուն վրայ, ինչպէս կ՚ընէին, ատոնց իրր պահակ ընկերացող թուրք զինուորները:

Անհամբեր հետաքրքրութեամբ նոյն դիշերը կը լուացնէինք, դի առաջին անգամն էր, որ մեզ պատեհութիւն կը ներկայանար տեղեկութիւններ քաղելու արտաքին աշխարհէն եւ մասնաւորաբար մեր

հզօր եւ մեծ դաշնակիցներէն, Անգլիայէն, Ռուսիայէն, Ֆրանսայէն:

Յաջորդ օրը, կ'իմանայինք որ ասոնք բերուած էին, տարադրուած եւ սպաննուած հայ հազարաւոր բանուորներու տեղը աշխատելու համար: Բայց այս թշուառները այնքան տառապած եւ հիւծած էին, որ որոշուեցաւ չարաթ մը հանգիստ տալ եւ կերակրել, մինչեւ որ հնար ըլլար կազդուրել զիրենք եւ աշխատանքի լծել: Շատեր այնքան հիւծած էին, որ ի վիճակի չէին իրենց կերած եղան կամ կովի մխերը մարսել, ու ոչ ալ որեւէ կանոնաւոր սնունդ առնել, օրեր եւ չարաթներ անցան մինչեւ որ ի վիճակի եղան դարձեալ սնունդ ստանալ կանոնաւոր կերպով:

Ասոնց մէջ կը գտնուէին մասնագէտներ, լոնտոնէն եւ Անգլիոյ զանազան քաղաքներէն, երկրաչափ, ճարտարապետ, բժիշկ, բայց պահնորդ թուրք զինուորները խոիր չէին դներ հասարակ հնդիկ ու անգլիացի զինուորին եւ սպաներուն մէջ: Մխայն Քութ-էլ-Ամարայի անգլիական բանակին հրամանատարը, զօրավար Թաուզէնտը ուղղակի երկաթուղիով տարուած էր Պոլիս, ուր մեծ կղզիի մէջ անձնական բնակարան ունէր, հանդստանէր պայմաններու մէջ: Ըստ Թրքական խորամանկութեան, աչք խաբելու համար, թէ գերիներու հետ իրենք ահա թէ ո՛րքան քաղաքակիրթ վարմունք ունին: Մինչդեռ աչքէ այնքան հեռու, հեռաւոր անապատներու մէջ, Զուլուներն իսկ գերազանցող վայրագութեամբ մը, անասելի չարչարանքներ տուած էին այս թշուառներուն:

Այսպէս մենք իրազեկ եղանք անգլիացի այս գերիներու ողբերգական դրուագներուն:

Անգլիացի մասնագէտ սպաները պաշտօնի կոչուեցան ըստ իրենց ընդունակութեան երկաթուղիի չինութեանց գերման վարչութեան կողմէ: Դիտելի էր որ մասնագէտներէ ոմանք կը նախընտրէին խոհարարութիւն ընել, կուշտ ու կուռ ուտելու համար, խեղճերը այնքան անօթի մնացած էին:

Անգլիացի այս սպաներու իրը պաշտօնակից, հետզհետէ ընտելանալով, եւ իրը հայ, վայելելով անոնց անվերապահ բարեկամութիւնը, հետզհետէ մեղի պատմեցին անապատներու մէջ իրենց կրած սարսափելի տառապանքները:

Քութ-էլ-Ամարայի մէջ, Պաղտատէն աւելի վար, անակնկալօրէն պաշարուելով ստուարաթիւ թուրք բանակէ մը, եւ իրենց օգնութեան հասնող օժանդակ անգլիական բանակին ժամանումէն քիչ առաջ, գերի

բանուած էին իրենց գործավարով 13,000 անգլիացի եւ հնդիկ գինուորներ: Երկու ամիսէ աւելի էր, որ ճամբայ կը քալէին Պաղտատէն մինչեւ Ամանոս, Տէր-էլ-Զօրի վրայով: Մինչ ազատ թուրք բանակի վերին հրամանատարութիւնը կատածելով որ արագ ապաներն ու գինուորները չպիտի ուզեն գործադրել թարգիէն իրենց տրուած գաղտնի հրահանգները, միայն թուրք գինուորներու եւ իթթիհատական ապաներու յանձնած էին Քուէթ-էլ-Ամարայի այս անգլիացի գերի գինուորներու տեղափոխութիւնը Մինջազաքէն դէպի Կիլիկիա:

Իթթիհատական թուրք ապաներ ընտրած էին Տէր-էլ-Զօրի ամենաերկար անապատանեղու ճամբանները, ենթարկելու համար անպաշտպան գերիները ճերմակ ջարդի: Ամէն անգթութիւն ըրած էին որ չի կրնալով տոկալ, ճամբան մեռնին: Փոխանակ ըստ տեղական սովորութեան գիշերները դուլ օդուլ ճամբայ հանելու, ցորեկուան կիզիչ արեւուն տակ կը քալէին երկար չաթաթներ եւ ամիսներ: Պարէնը չի հասաւ... պիտի հասնի... կամ չի կայ ըսելով երկար օրեր անօթի թողած էին, նեխած, գարշահոտ ջուրեր խմցուցած էին, որով թանջքով եւ ծխլիչ ենդոով հիւծած, սպառած, ինկած էին ճամբաներուն վրայ եւ լքուած:

Թուրք ոճրագործ պետութեան այս հաւատարիմ գործակալները, որոնք սովորութիւն ըրած էին միշտ յանուն Հնդկաստանի հարիւր միլիոն իսլամներուն պատուամներ ղրկելու, ալ աւելի խստութեամբ վարուած էին հնդիկ իսլամ գերիներու հետ, որովհետեւ անոնք յանդգնած էին իսլամաց Խալիֆային դէմ, քրիստոնեայ բանակներու մէջ ծառայել եւ պէնք վերցնել թուրքին դէմ:

Մինչ թուրքը միշտ այրած, կոտրած, քանդած, լկած, ջարդած էր իր տիրապետութեան շրջանին արաբը, ալպանացին, հէրքէզը, պարսիկը, հակառակ անոր որ ասոնք ալ իսլամ կամ մահմետական էին: Ատոր համար է որ, այս իսլամ բոլոր ցեղերը երկար դարերու մէջ չարունակական ապստամբական փորձերով, ուզած էին թօթափել թուրքին արիւնոտ ու կործանարար լուծը:

Անգլիացի ապաներ մեզ նոյնիսկ պատմեցին, որ թուրք գինուորները, իրենց ապաններուն հրամանով շատ անգամ հրացաններու կոթով զարկած, ապաննած են, դանկերը ջախջախելով հնդիկ իսլամ յետամնաց գերի գինուորներուն, որոնք անկարող այլեւս տոկալու ճամբու սարսափելի այս տառապանքներուն, ծխլած եւ չարժելու անկարող, չէին կրնար կարաւաններուն հետ քալել:

Այսպէս թուրք սպաներն ու զինուորները, ոչ միայն քաղաքակիրթ ազգերու պատերազմական օրէնքները յարգած չէին, այլ զվռվռին այնքան հակառակ գործած էին, որ Քուէթ-էլ-Ամարայէն ճամբայ ելած 13,000 անգլիացի եւ հնդիկ զերի զինուորներէն ու սպաներէն, որչափ յիշել ինձ հնար է, հազիւ 1600ը միայն ողջ կրցած էին հասնիլ Ամանոսի մեր չինուեհանոց դիծերը: Այս թուրքը կրնայ ամենասերճախօս ապացոյցը ծառայել թուրք պաշտօնական անդթութեանց: Դիւրին է ենթադրել, որ եթէ աշխարհի ամենահզօր մեծ ազգին զաւակներուն հետ այսպէս կը վարուէին, հապա իրենց հպատակ քրիստոնեայ ժողովուրդներու հետ ո՛րքան աւելի վայրենաբար կը շարժէին:

Անգլիացի սպաները՝ երբ օրերու ընթացքին, անապատներու մէջ իրենց կրած չարչարալից տառապանքներուն սրտամխիկ պատմութիւնները լրացուցին, սկսան անհուն կարեկցութեամբ մը պատմել մեզի այն սարսափելի տեսարանները, որոնց ականատես եղած էին Տէր-էլ-Զօրի անապատներուն մէջէն իրենց ճամբորդութեան ընթացքին: Աւազի լայնատարած անապատներու մէջ հանդիպած էին մարդկային ոսկորներէ դէզերու, կոյտերու, ջարդուփշուր եղած դանկերու, դէս ու դէն փռուած կմախքներու: Անգլիացի սպաներ՝ շատ անգամ հանդիպած էին սպաննուած մանուկներու կմախքի դէզերու, որով ինքնաբերաբար խորհած էին, թէ ասոնք հաւաքուած եւ սպաննուած անմեղ մանուկներու կառափնատեղիներն էին:

Հայ այն պատմիչները, որոնք Լէնկէիմուրի Սեբաստիա կոտորած քառասուն մանուկներուն նահատակութեանն պատմութիւնը գրած էին, եթէ հիմա ըլլային, ի տես տասնեակ հազարաւոր մանուկներու չարչարալից եւ մարդախողխող այս կոտորածներուն, ի՞նչ ողբեր արդեօք հիւսել պիտի ուզէին:

Անապատներու հրակէզ աւազի անծայրածիր տարածութեան մէջ 400,000 հայ տարագիրներ բնաջնջուեցան սպանդով եւ կամ սովահարութեամբ:

Թուրք սպաներ եւ զինուորներ, անգլիացի զերիներու հետ վարուած էին ճիշտ այնպէս, ինչպէս վարուած էին բազմահազար հայ տարագիրներու, առանց վախնալու յառաջիկային պատասխանատուութենէ: Զի Թուրքերը խորապէս համոզուած էին թէ չնորհիւ անպարտելի զերմանական բանակներուն, վերջ ի վերջոյ պիտի յաղթէին համաձայնական պետութիւններուն, պիտի ջրաւէին Կովկասը, Պարսկաստանը, Հնդկաստանը, Եգիպտոսը, Ափրիկեան հիւսիսային բոլոր

խալամ երկիրները, եւ հիմնել համաշխարհային խալամ հսկայ կայսրութիւն մը... Ու մտածել թէ այս երազը պիտի կրնար իրականացնել հազիւ չորս միլիոնի հասնող թուրք ցեղ մը, որուն ընդարձակածաւալ կայսրութեան երկու երրորդը մէկ դարու մէջ կորսուած էր արդէն եւ մնացածին ալ թաժնուելու սպառնալիքին տակ:

Ահա թէ մինչեւ ո՞ւր կը հասնէր Թուրքիոյ համիտեան եւ համաթուրանական ազդայնամոլ երիտասարդ ղեկավարներու երազատեսութիւնը...:

Շուրջ ամիս մը պէտք եղաւ, մինչեւ որ երկաթուղիի չինուածեանց դերման վարչութիւնը, օրըստօրէ կազդուրելով անդլիացի այս դերի ընկուզներու վրդովքը բանակը, կարենար կազմակերպել, բանուորական նոր խումբեր և վերսկսիլ, հայ հազարաւոր բանուորներու տարաբաղդութեամբ դադրած երկաթուղիի չինուածեանց գիծերուն եւ վապուղիներուն չինութիւնը:

Իսկ Պաղչէի մէջ մնացող մէկ քանի Հայերս յանձին անդլիացի մեղի պաշտօնակից մասնագէտ սպաներուն, զուտած էինք աղնիւ եւ վստահելի բարեկամներ, որոնց անվերապահ կերպով կը պատմէինք ներկայի մեր ծուռ ցաւերը եւ վաղուան յոյսերն ու ակնկալութիւնները: Ասոնք ալ կը քաջալերէին մեզ, յուսադրելով որ մեր ցեղային դարաւոր ցաւերուն անպայման պիտի վերջ դնէր համաշխարհային այս պատերազմը, որ անպայման պիտի վերջանար դաշնակից եւ հաամաձայնական պետութեանց յաղթանակով: Անդլիացի աղնիւ սպաներ, զինուորական անկեղծութեամբ, ինչ որ քաղաքագէտներէն եւ դիւանագէտներէն պէտք չէ սպասել, մեզ կը մխիթարէին մեր անբացատրելի վիշտերուն մէջ, դաղանօրէն իրենց ձեռքը հասած Լոնտոնեան օրաթերթերու մէջ դրուած մանրամասնութիւններու մասին տեղեկութիւններ հաղորդելով, մասնաւորաբար Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետ Ասքուիթի եւ արտաքին գործոց նախարար Կրէյի հայասէր ճառերուն մասին...:

Իսկ մենք, մխիթարութեան եւ յուսադրութեան ծարաւի հայութեան բեկորներս, դիւրին հաւատացած էինք եւ խորապէս համոզուած ինչպէս կը հաւատային անդլիացի դերի մեր բարեկամ սպաները, թէ ատուղիւ համաձայնական մեծ պետութիւնները, ճակատագրական այս ահաւոր պատերազմը կը մղէին, իրաւունքի եւ արդարութեան յաղթանակին ու փոքր եւ ճնշուած ազգերու ազատագրութեան համար, բան մը որ քանիցս հրապարակաւ յայտարարած էին պատասխանատու նախարարներու բերնով:

Քութ–էլ-Ամարայի անգլիական դերիներու կրած տառապանքին ու չարչարանքին մեր այս հակիրճ նկարագրութիւնը ամբողջացնելու համար ստորեւ կը դնենք 1920 Սեպտ. 2 թուականի, Լոնտոնի Թայմզ թերթին մէջ հրատարակուած ուրիշ ականատեսի մը պատմութիւնը:

«Այն չատ մը Անգլիացիներուն համար, որոնք պատերազմի ընթացքին ծառայած են Մերճաւոր Արեւելքի մէջ, Աֆիոն Գարահիսարը բանտարկութեան եւ տառապանքի ողբերգական յիշատակները մխայն ունի: 1916ի սկիզբները, Կէլիպօլու բռնուած դերիները, որոնք Էնկիւրի աքսորուած էին, փոխադրուեցան Աֆիոն Գարահիսար, որ այս թուականէն մինչեւ զինադադար, Թուրքիոյ մէջ գլխաւոր քաղաքը եղաւ անգլիացի դերիներուն համար:

«1916ի ամառը տեսաւ Քութ–էլ-Ամարայի պահակազօրքին վերապրողները, որոնք ժժդոյն եւ ցնցոտիապատ, չափազանց բռնկիկ եւ հիւծած՝ ճահճատենդէն ու թանջքէն՝ արկառներու պէս կը քշուէին Էսկիշեհիր եւ քաղաքին միջեւ զանուղղ մէկ մղոնանոց ուղիղ ճանապարհին վրայ: Այս մարդիկը չափազանց այն չոյսը կ'ունենային թէ վերջապէս, հասած են հանգրուան մը ուր պիտի կրնային ապաստան մը գտնել: Բայց կ'ենթարկուէին ահարկու պատրանքի մը: Գարահիսարի հայկական պոլեզմանատունը կը պարունակէ աւելի քան 200 անգլիացի զինուորներու գերեզմանները: Եւ ամայացած հայ տուներուն մէջ, չարունակաբար աւելցող բազմաթիւ գերի սպաներ բնակեցան դրեթէ երեք տարի:

«Բայց թերեւս Աֆիոն Գարահիսարի ամէնէն յիշատակելի չէնքը, աւարի տրուած հայկական եկեղեցին է, որուն տանիքին վրայ հաստատուած էր ճողփ նմանող բան մը, որ ուրիշ բան չէր, բայց եթէ մնացորդը խաչի մը, որուն երկու թեւերը փրցուած էին իսլամի մը կողմէ: Այս եկեղեցիին մէջ էր որ, տեղական Թուրք հրամանատարի մը կատաղութեան հետեւանքով, 150 սպաներ, ուրիշ աստիճանի զինուորներ եւ քաղաքացիներ, դրեթէ բոլորն ալ հպատակներ դաշնակից պետութիւններու, երկու ամիսի չափ բանտարկուեցան, որովհետեւ երեք անգլիացի սպաներ փախչելու յանդուգն փորձ մը ըրած էին:

«Եկեղեցիին խորհրդարանը պաշտօնատունն էր Թուրք հրամանատարին, որ ի վերջոյ, պատերազմական դերիներու վրայ ի գործ դրած բռնութեանց պատճառով, բանտարկուեցաւ Թուրք կառավարութեան կողմէ:

Անոնք որ Աֆիոն Գարահիսարը կը ճանչնան այս պարագաներու բերումով, չեն կրնար լաւ յիշատակներ ունենալ:»

Ց. ԻՍԼԱՄԱՑՄԱՆ ԲՌՆԻ ԶԵՌՆԱՐԿ. ՓԱԽՈՒՍՏ ՊԱՂՉԷՀ ԻՆՃԻՐԼԻ.

Ամանոսի երկաթուղիի շինութեանց մէջ աշխատող տասը հազարէ աւելի Հայերու տարագրութենէն վերջ Ամանոսի գծին վրայ, մնացած էինք իրրեւ երկրաչափ, գծագրիչ, հեռագրող ընդամէնը ոչ աւելի քան երկու հարիւր հոգի, որոնց մէջ կը գտնուէին նաեւ մէկ քանի տասնեակ հայ արհեստաւոր վարպետներ, երկաթագործ, ատաղձագործ, թիթեղագործ եւայլն:

Ամայութիւն կը տիրէր մեր շուրջը, դադրած էր այլեւս եռուզեռը, հազիւ հոս ու հոն ցանցառ թուով թուրք գիւղացի եւ քիւրտ պաղթական բանուորներ կ'աշխատէին նորաչէն գծերուն վրայ: Որովհետեւ Ամանոսի երկաթուղիի շինութեանց մէջ աշխատող 15,000 ամէնապղի բանուորներէն տասը հազարը Հայեր ըլլալով, անոնց տարագրուելէն վերջ բնական էր որ աշխատանքը դանդաղ կ'ընթանար: Երբ անդլիացի գերիները դործի լծուելէ վերջ, մասնակի նոր ոգեւորութիւն մը սկսաւ:

Թուրք պաշտօնէից ուշադրութիւնը այժմ կեդրոնացած էր մնացորդ սակաւաթիւ Հայերուս վրայ, որոնք աչքի փուշ դարձած էին, ամէն օր նոր զրոյցներ չրջել կուտային, թէ մնացորդ Հայերը եւս պիտի աքսորուին:

Արդէն առանց այս մտահոդիչ զրոյցներուն ալ ամէնքս չուարուն վիճակի մը մէջ կը գտնուէինք, երբ Պաղչէհի ծխախոտի ռէժիի Սելանիկցի հրեայէ դարձած թուրք տնօրէնը սկսաւ հետզհետէ իր մօտ հրաւիրելով մնացորդ Հայերս, թերադրեց որ իսլամութիւնը ընդունէինք, իրր միակ միջոց փրկուելու:

Տակաւ ըսրեր կը հասնէին մեզի, թէ գծին վրայ գտնուող հայ

հեռագրական մի քանի պաշտօնեաները, առաջարկութեամբ նոյն ռէժիի տէօնմէ մնօրէնին, Իսլահիէի մօտակայ կառավարչանիստ քաղաքը երթալով իսլամական կրօնը ընդունած են, ոչ միայն անունին փոխելով այլ ենթարկուելով կրօնին պահանջած ամէն ձեւակերպութեանց:

Սակայն Պաղչէի ճիւղին երկրաչափ Իլաուզի օգնական Մալեան, կարելին կ'ընէր չենթարկուելու համար բռնի իսլամացման վտանգին: Կարգը եկած էր եւ ինծի, զի նոյն տէօնմէ սելանիկցի հրեան օր մը գալով Պաղչէի կայարանի մեր աշխատանոցը, աչքով նշանացի դուրս հրաւիրելով զիս, կ'ըսէր մտերմաբար՝ «կարապետեան էֆէնտի, դուք ե՞րբ իսլամ ըլլալու խնդրագիրը պիտի տաք:» Որուն իբր պատասխան կը փութայի ըսել թէ՝ պատրաստ էի, բաւ է որ ինձպէս ուրիշ Հայեր ու, զիս եւս հաճի առաջնորդել, եւ կատարել տալ իսլամացման օրինական ամէն ձեւակերպութիւնները:

Մոլեռանդ «տէօնմէ»ն ուրախութեամբ ժամադրութիւն կուտար որ երկու օր վերջ, ուրբաթ, երթամ զինք դտնել Պաղչէի իր պաշտօնատան մէջ, եւ իր կողմէ պատրաստուած խնդրագիրը ստորագրելով յաջորդ օրը միասին երթանք Իսլահիէ, եւ լրացնենք իսլամացման օրինական ամէն ձեւակերպութիւնները:

Նոյն երեկոյին իսկ կ'աճապարէի դտնել մեր «չէֆ»ը՝ երկրաչափ Իլաուզը՝ եւ պատմել ինձ եղած իսլամացման առաջարկին մանրամասնութիւնները, խնդրելով վերկութեան համբայ մը: Քանի որ իբր հայ եկեղեցւոյ վարդապետ նախամեծար կը համարէի մեռնիլ քան թէ ուրանալ եւ վերապրիլ:

Աղնիւ Իլաուզ, յուզուած կը հարցնէր ինձ՝ թէ ինչ կ'առաջարկէի իրեն, որուն գործադրութեան ինք աշխատէր գաղտնապէս: Կը խնդրէի որ դիւրացնէր փախուստս դէպի Տաւրոս կամ Պէյթմէհիկ:

Բայց ինք շատ յանդուգն կը գտնէր ձեռնարկս, զի ամէն կարգի ճամբաներ պաշարուած ըլլալով ոստիկան պինուորներէ, ինձ համար վտանգաւոր կը համարէր այսքան երկար ճամբորդութեան մը ձեռնարկը: Բարի կամեցողութիւն ունենալով հանդերձ, իր պատասխանատու դիրքին բերմամբ, կը դգուշանար այսպիսի կասկած առթող քայլեր առնելէ: Դիւրութիւններ կ'ուզէր տալ, բայց պատաս-

խանաւոռ դեր չէր ուզեր ստանձնել վախուստիս մէջ, զի երկիւղ կը կրէր որ ձերբակալուելու պարագայիս կորսուած պիտի ըլլայի, քանի որ չպիտի կրնար զիս ազատել Թուրք ոստիկանական պաշտօնէից ձեռքէն:

Ճարահատ դիմեցի ուրիշ գերմանացիի մը, մեքենագէտ Քէկըլլի, որ ծանօթ ըլլալով եկեղեցական հանգամանքիս, իբր բարի քրիստոնեայ կաթոլիկ մը, կ'ուզէր իւրովանդն օգնել, փրկելու համար ինձ սպառնացող իսլամացման վերահաս վտանգէն: Մանաւանդ որ կորսընգնելու ժամանակ չի կար, երկու օր վերջ ունեցած ժամադրութենէս առաջ պէտք էր որ արդէն իսոյս տուած ըլլայի Պաղչէի շրջանակէն:

Բարեսիրտ Քէկըլ տեսնելով որ չատ ժամանակ չի կայ վիճելու եւ խորհելու, Գերմանի մը վճռակամութեամբ կուտար ինձ անմիջապէս իր անցագիրը, որմէ լուսանկարը իսկոյն կը վերցնէինք: Նաեւ յանձնարարագիր մը կուտար ինձ Պաղչէէն «տուքովիլ» փոքր երկաթուղիով չորս ժամ հեռու գտնուող Ինճիրլիքի իր մտերիմ մէկ բարեկամին, խնդրելով որ մինչեւ իր գալը հիւրընկալէ զիս իր մօտը:

Ինճիրլիք վերջին կայարանն էր Ամանոսի դժին, որմէ ոտքով կէս ժամ հեռու կը գտնուէր Մամուրիէի մեծ կայարանը: Ինճիրլիք այս պատճառով երկաթուղիի հաղորդակցութեանց կեդրոնավայր մըն էր, եւ հոս կը գտնուէին երկաթուղիի չինուածանիւթերու եւ թէ Սուրիոյ, Պաղեստինի եւ Միջագետքի ռազմաճակատներու համար Գերմանիայէն Պոլսոյ ճամբով ժամանած տարմամթերքներու մեծ մթերանոցները:

Ինճիրլիքի մէջէն կ'անցնէր անդնդախոր ձոր մը, որուն վրայ կառուցուելու վրայ էր, 1916 Յուլիսին, հոյակապ հսկայ երկար կամուրջ մը, բազմաթիւ կամարակապ որմնասիւներով, որոնց հիմերը թաղուած էին աւելի քան տասը մեթր խորը, իսկ որմնասիւները ձորի յատակէն մինչեւ կամարները 25-35 մեթր բարձրութիւն ունէին:

Այս կամուրջի Զուիցերիացի ճարտարապետին յանձնարարուած էի:

Անցնող ժամերը տարիներ կը թուէին ինձ, քանի կը յիշէի որ կը մօտենար մեր ժամադրութեան ուրբաթի չարաբաստիկ օրը:

Հինգշաբթի օր յանկարծ Պաղչէ կուգար նեղ գիծերու չինու-
թեանց հսկիչ երկրաչափ Աւետիսեցի նախապէս յիշուած Լիցմայերը
իր մասնաւոր փոքրիկ «վակոնէթ»ովը:

Ասոր ճարահատ պատմելով իմ դժբախտ կացութիւնս եւ ինքնու-
թիւնս, թախանձագին կը խնդրէի որ իմ փախուստս դիւրացնէ եւ զիս
հետը տանի Ինճիրլիք, քանի որ ինք ալ նոյն տեղը կ'երթար պաշ-
տօնական քննութեան մը համար նոյն օրը:

Իբր բարի քրիստոնեայ, հայ եկեղեցական մը փրկելու անկեղծ
բաղձանքով, անձամբ ինձ կ'առաջնորդէր իր սեփական փոքրիկ վա-
կոնը եւ իր հրամանին ներքեւ գտնուող փոքրիկ վայրաչարժի մեքե-
նավարին, սուլիչովը նշան կուտար որ որոշեալ ժամանակէն առաջ
մեկնի անմիջապէս: Ժամանակ չունէի հրաժեշտ առնելու այն ամէն
անձերէն որոնք իմ ազատման այնքան անձնուէր օժանդակներ եղած
էին ու մեր փոքրիկ բեռնաբարձ գնացքը կը սուրար Պաղչէէն դէպի
Ինճիրլիք, առանց երկար սպասելու որեւէ տեղ:

Ջորս ժամուան լեռնային անհարթ ճամբան ինձ կը թուէր անըս-
պառ ըլլալ: Թէպէտ ինձ ուղեկից աղնուասիրտ Լիցմայերը միշտ կը
կրկնէր թէ ամէն գնով զիս պատրաստ է պաշտպանել եւ չյանձնել
ոեւէ թուրք զինուորական կամ ոստիկանական պաշտօնեայի:

Հուսկ ուրեմն կը հասնէինք Ինճիրլիքի վերջին կայարանը եւ ըն-
կերութեան սեփական ճաշարանին մէջ միասին կ'երթայինք ճաշելու:

Հոս կը հանդիպէինք Պլանք անունով Հրէայի մը, որ տեղւոյն
մթերանոցներուն պետն էր եւ որուն հայատեաց համբաւը վաղուց
հասած էր մինչեւ Պաղչէ: Անիկա որս մը ձեռք անցուցած ըլլալու
դիւային ուրախութեամբ կը հարցնէր ինծի ո՞վ ըլլալս:

Սակայն այս անգամ ընդմիշտ թողած ըլլալով կարապետեան
կեղծ անունս, բարեկամներու խորհուրդով իւրացուցած էի Հէր
Պրաունընչթայն զերմանո-հրէական անունը: Այս Հրէան, որ պահուր-
տած շատ մը Հայեր մատնելով թուրք ոստիկան պինուորներու անոնց
ձերբակալման եւ կորստեանը պատճառ եղած էր, կը ջանար զերմանե-
րէն հարցաքննութեամբ մը թափանցել իմ պաղտնիքիս կամ ինքնու-
թեանս: Խուսափողական պատասխաններով կը ջանայի ժամանակ
շահիլ, ուստի դուրս գալով ճաշարանէն, իբր թէ Աստանա մեկնող
ճամբորդ մըն եմ, կը յաջողէի անհետանալ իսկոյն թուփերու ետեւ:

Ապա կ'աճապարէի երթալ գտնել Զուիցերիացի ճարտարապետը եւ տալ անոր յանձնարարականս:

Մեծ բարեացակամութեամբ զիս անմիջապէս կը հիւրասիրէր իր տան մէջ եւ իմ հանգստութեանս ու ապահովութեանս հոգածու կ'ըլլար մինչեւ Քէկըլի ժամանումը ինծի:

Երեկոյին իրենց պաշտօնէն տուն կը դարձնային սոյն ճարտարապետին դրացի երկու երիտասարդ գերման ճարտարագէտները, որոնց կը ներկայացուէի իբր Աւստրիացի հրէայ մը՝ Հէռ Պրաունչֆայն...:

Ասոնցմէ եւս առաջին առթիւ կը գտնէի բարեացակամ վերաբերում, զարեջուրի պաղ բաժակները կը պարպուէին եւ մենք զանազան ոչ-քաղաքական նիւթերու վրայ եղած անվնաս խօսակցութիւններով, մօտ կէս գիշերին կ'առանձնանայինք մեր պառաֆին վրայատեայ խցիկները:

Օրերը կ'անցնէին յոյժ տաղտկալի կերպով եւ անձկութեամբ լեցուն, քանի կ'ուշանար իմ ազնիւ բարեկամը Քէկըլը, որուն վրայ դրած էի ամբողջ յոյսս:

Մանաւանդ իմ վրայ սոսկում կ'ազդէին գիշերները, զի ամէն գիշեր սարսափով կը լսէի մեզմէ հազիւ կէս ժամ հեռու ճորին մէջ, գետակի ափին, Գանլը Կէչիտէն անցնող բազմաթիւ կառքերու ճռինչը: Այս անգամ ալ դարձեալ՝ հայ տարագրութեան հազարաւոր կարաւաններէն հոս հոն մնացորդ բեկորներն էին, որ Իսլահէյի ճամբով անապատները կը տարուէին, ինչպէս կը հաւաստէին զիս հիւրընկալող գերման երկրաչափները, երեկոյեան մեր ընթրիքի ընթացքին: Ինձ բնակակից գերման ճարտարագէտներն ու զուիցերիացի ճարտարապետը առաւօտ կանուխ ձիով գծի աշխատութեանց մեկնելնուն պատճառով, միայն երեկոյին իրար հանդիպելու եւ խօսակցելու պատեհութիւն կ'ունենայինք:

Արդէն 8-10 օր անցած էր, եւ դեռ կը յամենար բարեկամս Քէկըլը, երբ երեկոյ մը, պատահաբար մեր խօսակցութեան նիւթ եղան հայկական կոտորածները ու տարագրութիւնը:

Երկու գերման ճարտարագէտները չափազանց անկարեկիր կերպով կ'ամբաստանէին հայ ժողովուրդը իբր ապստամբ, արժանի իր կրած ահաւոր պատիժին...: Միայն ազնիւ զուիցերիացին էր որ կը

պաշտպանէր Հայերը եւ արդար զայրոյթով կը դատապարտէր Թուրքերու վայրագութիւնները: Առաջինները չէին դիտեր հայ ըլլալս, զի բարի եւ հեռատես զուիցերիացին խոհեմութեամբ պահած էր ինքնութիւնս իր պաշտօնակիցներէն, որով երկու կողմն ալ անկեղծ էին իրենց անվերապահ յայտարարութիւններուն եւ համոզումներուն մէջ:

Երբ անկարելի եղաւ ինձ աւելի երկար ատեն ինքնութիւնս պահել եւ խոստովանիլ որ հայ էի եւ սկսայ իմ աքսորի պատմութիւնս պատմել իրենց, չափազանց անակնկալի եկան եւ ապշութեամբ լսեցին յուզիչ դրուագները հայ ահաւոր մեր Golgothային:

Սակայն յաջորդ օրը անդաղտնապահութեանս անմիջական հետեւանքը եղաւ նուազ բարեացակամ հիւրասիրութիւն եւ միանգամայն ուղղակի թէ անուղղակի քարեր հայ նահատակ ժողովուրդի հասցէին: Որով չարաչար նախատուած զգալով ինքզինքս, հրաժեշտ մը վերջ, մեկնեցայ հետքս կորսնցնելու համար: Սակայն չունենալով պատսպարուելու կամ թաքստոցի որեւէ տեղ, ճարահատ ապաստանեցայ կէս ժամ հեռու գտնուող մայրիներու մօտակայ անտառը:

10· ԻՆՃԻՐԼԻԻ ԱՆՏԱՌՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ
ՓԱԽՈՒՍՏ ԱՄԱՆՈՍԷՆ ՏԱԽՐՈՍ

Անպաշտպան, զրկուած սնունդի ամենատարրական միջոցներէ, վայրի կենդանիներու նման ապաստանած էի անտառին մէջ, առանց հետեւանքները կշռելու:

Երբ փախուստիս առաջին օրը մթնեց, այն ատեն միայն զգացի առած յանդուգն քայլիս ծանրակշիռ հետեւանքը: Չի սոսկում զգացի երբ ինքզինքս գտայ առանձին անտառներու խորհրդաւոր լռութեան ու խաւարին մէջ: Ապաստանեցայ բնական դեռնափոր խոռոչէ մը մէջ եւ անքուն լուսցուցի, ի զուր որոնելով վրկութեան եւ փախուստի միջոց մը: Միակ վրկութեան յոյսս իմ անճնուէր պաշտպան Ֆէկըրն էր եւ անոր գալստեան սպասելէ զատ ուրիշ բան չէի կրնար ընել:

Անտառ ապաստանելէս մէկ քանի օր վերջ, արդէն անկարող կը զգայի տոկալ անօթութեան եւ մանաւանդ ծարաւի: Յունիս ամսոյ մէջ էր. Կիլիկիոյ հարաւի կիզիչ արեւը կ'այրէր ու կը մրրկէր ամէն ինչ: Միայն թաւուտ անտառներու խորը կը գտնէի զովացուցիչ մթնոլորտ մը, բայց իմ այրած շրթունքներս կաթիլ մը ջուրի պակսը կը զգային: Իրր անօթութեանս անմիջական դարման, կը դեգերէի ինձ ծանօթ ճաշակելի խոտեր գտնելու համար, որոնց թթու համը աստիճան մը զովութիւն կուտար այրող շրթունքներուս ու լեզուիս:

Աւելի հանդուրժելի կը գտնէի անօթութիւնը, մանաւանդ որ մայրի ծառերու վրայ գտնելով խէժի ծորումներ, անյապաքար կ'ուտէի, առանց հետեւանքի մասին մտածելու: Ակռաներուս ներքեւ բան մը ծամելս իսկ ինծի մխիթարութիւն եւ ուժ կուտար եւ տոկալու կամքս կը կրկնապատկէր:

Բայց անյագ ծարաւը զիս կը տոչորէր, կ'այրէր, կը մրկէր։ Ի զուր մայրի ծառերու ճաթած կեղեւները պոկելով անոնց ներքին խոնաւութիւնը կը ծծէի ու լզէի։ Ջուրի կը ցանկայի անզուսպ կերպով, նոյնիսկ կեանքս վտանգելով։ Ուստի ճարահատ գիշեր մը փորձեցի մէկ ժամ հեռու Գանլը Կէչիտի վտակը իջնալ, ծարաւս յագեցընելու համար։ Բայց հազիւ ճամբայ ինկած եւ անտառէն դուրս եկած էի, յանկարծ կասկածելի ստուերներ տեսնելով իսկոյն դարձայ թաքըստոցս, հետապնդուելու երկիւղէն սարսափած։ Սակայն որքան մեծ եղաւ երկիւղս եւ զարմանքս, երբ նոյն ստուերը յետոյ տեսայ գետնափոր խոռոչիս մօտը։ Գայլ մըն էր առջեւս, որ զարմացած կը նայէր թէ ինչ կ'ընեմ հոդ։ Հազիւ ձեռքս դնեցի երկաթեայ ճօղով սպառնական ձեւով յարձակեցայ գազանին վրայ, երբ ան փախաւ եւ հեռացաւ։ Շնագայլեր միշտ խումբերով չուրջս կը դառնային, առանց զիս սարսափեցնելու, միայն ասոնց գիշերային ոռնոցներն էին որ ինծի սոսկում կը պատճառէին։

Այլեւս անկարող՝ հանդուրժելու քաղցին եւ չորս օրուան ծարաւին, անտառէն կէս ժամ հեռու ձորի զահաւանդին վրայ գտնուող գինուորական վրաններուն որոշեցի մօտենալ եւ կէս գիշերին ելայ քննելու համար թէ արդեօք հայ գործաւոր գինուրնե՞ր են թէ թուրքեր։

Որչափ անբացատրելի եղաւ ուրախութիւնս, երբ վրանին մէջէն լսեցի հայերէն խօսակցութիւն։ Չորս ընկերներէն երկուքը քնացեր էին եւ երկուքը իրարու կը պատմէին Շապին Գարահիսարի հայոց հերոսամարտը։ Խօսակիցներէն մէկը կը թուէր ականատես եղած ըլլալ, զի ոչ թէ լսողի այլ տեսնողի մը նման կը պատմէր իրողութիւնները։

Առանց երկար մտածումի դուրս կը կանչէի զիրենք հայերէն լեզուով։ Երկու հայ գինուորները առերկիւղ դուրս կը նետուէին անծանօթ ձայնէս հետաքրքիր եւ զիս տեսնելով խնդրարկեալ խոնարհ վիճակին մէջ, իսկոյն կը հրաւիրէին իրենց վրանը եւ միւս երկուքն ալ արթնցնելով կը լսէին տառապանքիս պատմութիւնը՝ ջղագրգիռ անհամբերութեամբ։ Եւ ահա ամէն ջանք ի գործ կը դնէին հասկնալու համար ինքնութիւնս։ Բայց անկարելին կը խնդրէին եւ գոնէ մասամբ գոհացում տալու համար իրենց անզուսպ հետաքրքրութեան,

այնչափ մխայն կ'ըսէի՝ որ ազգային ուսուցիչ մըն եմ տարագրեալ եւ վտարանդի: Սակայն հայ գինուորներէն մէկը չէր ուզեր հաւատալ եւ միշտ կը կրկնէր ըսելով. «էֆէնտի, դուն կարեւոր անձ մըն ես, ճիշդ ըսէ, ո՞վ ես...»: Այս սրտցաւ հայ գործաւոր գինուորները անձին կարեւորութեան մասին կը խորհէին, իսկ ես անօթութեան եւ անյագ ծարաւիս անմիջական դարմանին մասին միայն կը մտածէի:

Ասոնք Թշուառ հայ «ամէնէ թապուրի»ի գինուորներ էին, որոնց ընտանեկան բոլոր անդամները՝ մայր, կին եւ երախաներ Թուրք կառավարութիւնը աքսորած էր ու կոտորած, այսպէս վարձատրելով իր հայ գինուորներուն ծառայութիւնները:

Երբ յիշեցուցի իրենց որ չորս օրէ ի վեր բերանս ոչինչ չեմ դրած եւ անօթի եմ ու ծարաւ, չափազանց յուզուեցան եւ իւրաքանչիւրը փութաց բանալ գինուորի իր լաթէ պայուսակը, ուտելու բան մը ճարելու համար սովալլուկ եւ անծանօթ գիշերային հիւրին: Հազիւ մէկը բոլորովին չորցած ցեխի նման սեւ կտոր մը հաց կրցաւ գտնել իրենց իբր անկողին ծառայող աղտոտ քուրջերու ներքեւէն եւ երկարեց ինծի: Սակայն հազիւ բերանս տարած, անկարող էի ոչ ձեռքով կտրել եւ ոչ ալ ակռաներով կոտրել հացի չերտը: Ուստի նախ ջուր խնդրեցի եւ զգուշութեամբ խմելէ վերջ, հացը թրջեցի ու ջանացի կոտրել ակռաներուս ներքեւ: Իսկ հայ գինուորները չափազանց յուզուած եւ աղդուած իմ դժբախտ կացութենէս, բազմիցս կը կրկնէին ու կը հարցնէին. «էֆէնտի հալերնիս ի՞նչ պիտի ըլլայ... հայ չմնաց... Հայաստանը որո՞ն պիտի մնայ...»:

Վերջապէս այլեւս մտահոգ չէի, պաշտպաններ ունէի, որոնք ամէն օգնութիւն պատրաստ էին ընել ինծի եւ իրենց առօրեայ անբաւարար հացէն բաժին հանել:

Այս Թշուառ հայ գինուորներուն վիճակն ալ ոչ նուազ ողբալի էր: Պատսուոտուն գինուորական փոքր վրաններու տակ, որոնց մէջ՝ հազիւ երկու հոգի կրնար պառկիլ, չորս հոգի ստիպուած էին բնակիլ: Ո՛չ դեղ կար ոչ ալ դարման, ո՛չ բժիշկ եւ ոչ ալ դեղագործ ունէին: Ցնցոտիներ հագած էին, ոտքերնին պատռտած կօշիկներ, քանի մը պատռտած ճերմակեղէնի կտորներ. ոչ իսկ օճառ կը տրուէր այս Թշուառներուն: Ցեխի նման անմարսելի հաց մը կուտային,

խառնուրդ թեփի, գետնախնձորի, եգիպտացորենի, անմարսելի ու անճաշակելի:

Հետզհետէ իրենց թիւը կոտորակուելով, մէկ երրորդը միայն ողջ մնացած էր, ասոնք ալ ազգուն, հիւծած եւ մալարիայէն գալկացած: Վերջապէս բախտակիցներ էինք, բայց քանի որ հայ բանուոր այս գիւղերուն ես կարօտ մնացած էի, ուրեմն անոնք աւելի տանելի կեանքի մը մէջ կը գտնուէին քան ես իբր հալածական:

Ասոնց ընկերներէն չատեր մեռած էին անխնամ, չկարողանալով տոկալ իրենց կրած զրկանքին ու տառապանքին եւ կը պատմէին թէ ինչպէս բնակութեան համար ճախճախուտ տեղեր միայն կ'ընտրեն եղեր իրենց թուրք պահեստի սպաները, որպէսզի մալարիայէն հիւծին ու կոտորուին:

Շնորհիւ այս թշուառ հայ գիւղուրներուն, վերջապէս հնար կ'ըլլար ինծի տանելի կեանք մը ստեղծել, ու մօտ երեք չաթալ ցեղերը անտառները պահուելով եւ դիշերները իրենց մօտ մնալով եւ բաժնեկից ըլլալով իրենց չոր հացին՝ մեր օրերը կ'անցընէինք, մինչեւ որ հայ գիւղուրները դիշեր մը լուր տուին թէ իմ պահապան ֆէկըլը եկած է ինճիրլի եւ դործի սկսած, չինելու համար երկաթուղիի վայրաշարժերուն բարձրակառոյց մթերանոց աշտարակները:

Ազատարար ֆէկըլ գիս տեսնելուն սարսափեցաւ, դտնելով որ նիհարացած էի եւ աչքերս խոռոչացած էին: Հրաման տուաւ որ բնակութենէ հեռու մերձակայ բլուրին վրայ վրան մը հաստատեն որ կ'ըլլար իր բնակարանը եւ միանդամայն իմ ալ թաքստոցս:

Հեռու մարդկային աչքերէ ու ոտքերէ, ապահով պատսպարան մը կ'ըլլար ինձ համար այս վրանը, որուն վրայ ձողի մը ծայրը կը ծածանէր դերման եուզդյն դրօշը՝ իբր ազդարար նշան որ անբռնաբարելի վայր էր: Հակառակ անոր որ դերման ճարտարագէտ վերահսկիչ պետերը իրենց վրաններուն վրայ սովոր չէին դրօշակ կախելու, բայց ամայի այս բլուրի դագաթին ան այս դրօշակը կը պարզէր, որպէսզի իր բացակայութեան ամէն անակնկալէ զերծ մնամ:

Շնորհիւ այս պատուական մարդուն եւ շնորհիւ առատ սնունդի, հետզհետէ կը սկսէի վերագտնել ուժերս:

Ինճիրլիքի գիւղուրական մթերանոցներու վրայ եւ դերման երկա-

թուղթի ընկերութեան սեփական ճաշարանէն (փոփօթէն) կը ստանայ, Քէկըլլէն հատատարիմ եւ անոր վստահութեան արժանացած տարէց հրեայ բանուորի մը միջոցաւ, ամէն առատ կերակուր եւ պտուղներ: Ամէս մը վերջ արդէն բոլորովին կազդուրուած էի: Մեր դէշերային մտերմական խօսակցութեանց միակ նիւթն էր Ամանոսէն-Տաւրոս վախտատի ապահովագրոյն ճամբայ մը դտնել եւ փնտռել հնարաւորութիւնները:

Քէկըլլէն կ'իմանայի որ Ինճիրլիքի դերման երկաթուղային վարչութեան ուտեստեղէնի մթերանոցներու պետն էր Պլանք անունով հայատեաց հրէշ հրեայ մը, որ շատ մը պահուած Հայեր մատնած եւ թուրք ոստիկանական եւ պինուորական պաշտօնեաներուն յանձնել տուած ըլլալով, պատճառ եղած էր այս դժբախտներուն կորստեան: Ուստի ծայր աստիճան զգուշաւորութիւն ձեռք առնել ստիպուած եղանք, անակնկալի մը չդալու համար, մանաւանդ տեղեկութիւն ունի եղեր որ Ինճիրլիք կը մնամ, սակայն հակառակ իր խուզարկութիւններուն չէր կրցած դտնել հետքս: Շնորհիւ Քէկըլլի գաղտնի քննութիւններուն տեղեկացայ որ Ինճիրլիքի մէջ դիս նախապէս հիւրասիրող դերման երկու երկրաչափները, ըստ իմ ենթադրութեանս, ինքնութիւնս յայտնելէս առաջ, իմացեր են եղեր հայ ըլլալս:

Ալոէ, որոշելով ամէն գնով հեռանալ այս վայրերէն, Քէկըլ հետամուտ եղաւ անկարելին ընել եւ դիւրացնել վախտատս Ամանոսէն դէպի Տաւրոս:

Շնորհիւ երկաթուղիի հայ անձնուէր եւ ազնիւ պաշտօնեաներուն, վախտատի ծրագիրս մշակեցինք եւ անմիջապէս գործադրութեան դրինք: Ամէն հաւանական վտանգ կարենալ կանխելու համար, Քէկըլ լաւ մը յանձնեց իր դերմանական անցագիրը:

1916 Յուլիս 26ին միանգամ ընդ միշտ հրաժեշտ կ'առնէի իմ անձնուէր ու անշահախնդիր պաշտպանէս Քէկըլլէն, երախտագիտական զգացմամբ լեցուն, լաւ ու բարի օրերու մէջ կրկին իրար հանդիպելու մաղթանքով, եւ դերման անցագիրով եւ իբր Քէկըլ անունով դերմանացի մը, կը մեկնէի առաւօտեան լուսնչաղով:

Բայց հազիւ հեռացած մեր վրանէն, մացառներէն դուրս չեկած,

վերջին անգամ մը եւս ծունկի կուգայի չորցած խոտերուն վրայ աղօթելու:

Արդարեւ, ահաւոր էր վայրկեանը, կեանքի եւ մահու փորձութեան երկունքի մը մէջ կը գտնուէի, պիտի անցնէի մազէ կամուրջէ մը, որ պիտի դրոշմէր իմ ճակատագիրս:

Ուստի դիւրին է երեւակայել թէ հաւատաւոր հոգի մը որպիսի ջերմեռանդութեամբ երկնային օգնութիւն կը հայցէր:

Հոգեբուխ աղօթքի մը առթած հաւատքով զօրացած, ոտքի կ'ելլէի եւ այս անգամ աներկիւղ, կ'ազատէի այլեւս մահուան մղձաւանջէն:

Ֆրիստոս իրաւամբ կ'ըսէր. «Եթէ մանանեխի հատիկի մը չափ հաւատք ունենաք, կրնաք լեռները շարժել»: Այո՛, անպարտական եւ թափառական հոգեւորականը որ քայլ մը առնելու երկիւղ կը կրէր, այժմ պարուրուած էր անսպառ ուժով մը:

«Տէ՛ր ուղղեայ զգնացս իմ ի ճանապարհս ուղիղ» սաղմոսը քաղելով, հաստատուն քայլերով կը շարժէի առաջ, Ամանոսի լեռնեբէն դէպի Տաւրոսեան լեռնաշղթան, անվախ ու համարձակ:

«Հաւատք քոյ կեցուցին զքեզ»:

Բ. ՄԱՍ

11. ՊԱՂՏԱՏԻ ԵՐԿԱԹՈՒՂԻԻ ՀԱՅ ՊԱՇՏՕՆԷԻՑ ԴԻՒՑԱԶՆԱԿԱՆ ԱՆՁՆՈՒԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՓԱԽՈՒՍՏ ԴԷՊԻ ԳՈՒՇՃԸԼԱՐ

Ազատարարս Քէկըլ կանխաւ անճնապէս խօսելով Մամուրէ կայսրանի հայ պաշտօնէից հետ, կարդադրած էր ապահովութեանս մասին առաջին անհրաժեշտ միջոցները:

Հաղիւ Քէկըլի հետ կայսրան հասած, որ մեր թաքստոցէն մէկ ժամ հեռու էր, գիս կը յանձնէր հայ պաշտօնեայի մը, Միհրան Մելքոնեանի, որ իր կարգին ուրիշ հայ պաշտօնեայի մը հետ գիս կը մտցնէին առաջին կարգի «վակօն» մը, որ գիծերէն դուրս աչքէ հեռու բազմաթիւ վակօններու եռեւ մնացած էր: Քիչ վերջ կուգար գերման հազարապետ մը նոյն վակօնը եւ գիս կը ծանօթացնէին յիշեալին, որ քովս նստելով համակրանքով կը սկսէր խօսիլ ինծի ընտիր գինիներու տեսակներու մասին:

Դիւրին էր ենթադրել որ դիտումնաւոր էր հազարապետին խօսակցութիւնը, գի երբեք չէր հետքրաքրուեր ու չէր հարցնէր թէ ո՞վ եմ, ուրկէ՞ կուգամ եւ ո՞ւր կ'երթամ: Մինչեւ վերջն ալ թէպէտ անդիտակ ուզեց մնալ, սակայն այլեւս կասկած չէր մնացած որ իրեն պաշտպանութեան յանձնուած էի:

Քառորդ մը վերջ մեր առանձնացեալ վակօնը կցուելով պաշտօնական կառաչարին, ճամբայ կ'ելլէինք թուրք ոստիկանական եւ գինուորական պաշտօնեաներու աչքերուն առջեւ: Փնտռածնին փախցուցած էին...:

Մինչեւ Ատանա հինգ ժամուան ընթացքին ոչ ոք մեզ անհանդիստ կ'ընէր, թէպէտ ամէն կայարան հանդիսաւորութիւն, ոստիկանական

եւ զինուորական ամէն աստիճանի թուրք պաշտօնեաներ կը խուժէին մեր կառաշարին վրայ: Սակայն ասոնցմէ ոչ ոք կը համարձակէր մեր վակօնը գալու, զի վրան գրուած էր՝ Գերման սպաներու յատուկ վակօն, որուն մէջը մեր երկուքէն զատ ոչ ոք կը գտնուէր:

Միայն հայ քննիչ պաշտօնեան, իրեն եղած մանաւոր յանձնարարութեան համաձայն, յաճախ կուգար աչքիս մէջ նայելու, իբր թէ հարցնել ուզէր թէ «բանի մը պէտք ունի՞ս», կամ՝ «մի վախնար, ես հոս եմ»:

Հասանք վերջապէս Ատանայի կայարանը, անվտանգ եւ առանց որեւէ միջադէպի: Գերման հազարապետին հրաւիրանօք գացինք կայարանին ճաշարանը եւ ճաշելէ ետք կառքով անցանք քաղաք պտոյտ մը ընելու:

Վերադարձին կայարանին մէջ իմացանք որ Կիլիկիոյ Դաշնակցութեան շրջանային պետ Վահագն մէկ օր առաջ Ատանայի յիշատակարան աղբիւրի հրապարակին վրայ կախաղան հանած են, ձէմալ փաշայի հրամանով, որուն մտերիմ բարեկամութեան մասին խեղճ Վահագնը մեծ վստահութիւն էր ունեցած...:

Երբ վերադարձանք կայարան, բացի մեր կառքէն, գնացքի ամբողջ կառաշարը փոխուած էր եւ նոր պաշտօնեաներ եկած էին հինեբուն տեղը բռնելու: Մինչ մտատանջ էի այդ մասին, ահա՛ ինծի ներկայացաւ ուրիշ հայ պաշտօնեայ մը եւ ըսաւ. «Հայր Սուրբ անհոգ եղիր, ապահովութեանդ համար կերպով հոգ պիտի տանիմ»: Երբ հարցուցի թէ ուրկէ՞ գիտէր ինքնութիւնս, պատասխանեց թէ. «Թէպէտ ինձ մանաւանդ յանձնարարութիւն եղած է, բայց ես արդէն անձնապէս կը ճանչնամ ձեզ Սկիւտարէն. Պէրպէրեան վարժարանէն եմ, մեր քննութիւններուն յաճախ կուգայիք»: Այլեւս ապահով եղայ որ վտանգի մը պահուն մինակ չէի, այլ անձնուէր հայրենակից մը կը հակէր վրաս:

Այլեւս այնքան հանդստացայ պայմաններու մէջ կը ճամբորդէի որ մոռցած էի թէ փախստական մըն եմ: Տրամադրութիւնս լաւ էր, զի 16 ամիսներէ ի վեր առաջին անգամ ըլլալով չէն քաղաքներ ու մարդկային հոծ բազմութիւն կը տեսնէի:

Երկաթուղիին գնացքը չարժեցաւ բայց ոչ ոք կը համարձակէր

մեզմէ անցագիր կամ տոմսակ պահանջել: Գերման հաղարապետին խրոխտ եւ արհամարհոտ բնական կեցուածքը եւ ընկերակցութիւնը զմեզ անմերձենալի դարձուցած էր: Այս պատճառով ալ զինուորական եւ ոստիկանական պաշտօնեաներ հակառակ իրենց հայորս խստութիւններուն, չէին յանդգնէր որեւէ հարցում ուղղել ինծի:

Գերման զինուորականները այնքան մեծ դերապանցութիւն ունէին թուրքերուն վրայ որ առանց աստիճանի, պաշտօնի եւ դասակարգի խտրութեան, ոչ մէկ թուրք կը համարձակէր հակառակիլ անոնց: Օրինակ մը կը բաւէ ապացուցանելու համար այս պարագան, երբ յիշենք թէ գերման հասարակ զինուոր մը տրճանակի հարուածով մը սպաննած էր Մամուրէ կայարանի հակակշռով թուրք հազարապետը, որ համարձակած էր դժկամակութիւն ցոյց տալ գերման քառասուն զինուորներու վակօն մը տրամադրելու խնդրոյն մէջ: Կայարանին թուրք հրամանատարը սպաննող գերման զինուորը ոչ իսկ պատերազմական տեսանի առջեւ էր հանուած, ընդհակառակը անմիջապէս դէպքը խափանեցին, յայտարարելով որ անծանօթ թուրք դնդակէ մը սպաննուած էր հազարապետը...:

Պատերազմին պատճառով երկաթուղիի երթեւեկները չափազանց անկանոն էին, մանաւանդ քարածուխի չգոյութիւնը մեծագոյն պատճառն էր երթեւեկի դանդաղութեան: Ամանոսի եւ Տաւրոսի հրաշալի անտառներուն ծառերը կտրելով, իբր վառելափայտ կը գործածէին: Կիլիկիոյ լեռները զարդարող լայնատարած անտառներն հետզհետէ փայտահատուելով լերկացան ու ամայացան:

Անտեղի էր այս մասին դառնանալ, երբ այլուր երկրին մէլլիոնաւոր բնակչութիւնը կը կոտորուէր. իսլամը զինուորական ծառայութեան մէջ եւ քրիստոնեան, մանաւանդ հայը՝ տարագրութեան ճամբաներուն վրայ: Ո՞վ պիտի ցաւէր անտառներուն կորուստին մասին...:

Վերջապէս Աստուածէն մինչեւ եէնիճէ, որ տասնորական ժամանակ մէկուկէս ժամուան հեռաւորութիւն մը ունի, հազիւ չորսուկէս ժամէն կրցանք հասնիլ: Ինծի ընկերացող գերման սպիւռ հազարապետը ուզելով ամբողջացնել ինձ հանդէպ ցոյց տուած բարեկամութիւնը,

ըսաւ որ ինք Կիւլէք-Պօղազի զերմանն գինուորական փոխադրութեանց հսկիչ հրամանատարն է եւ թելադրեց որ երթամ ու իր պաշտպանութեանը ներքեւ ապրիմ իբրեւ թարգման: Բայց իմ թաքուն նպատակս ըլլալով Պէլէմէտիքէն փախուստ տալով Զուիցերիա անցնիլ, ժամավաճառութիւն համարեցի ընդունիլ զերմանն հաղարապետին այսքան բարեացակամ առաջարկը: Ուստի, փոխադարձ յարդանքով բաժնուեցանք իրարմէ եւ կրկին ու կրկին ըսաւ թէ՝ նեղ օրերուս երբեք չքաշուիմ ապաստանելու իր մօտը: Հակառակ պնդումներուս, ինծի օժանդակող հայ պաշտօնեան մերժեց ընդունիլ որեւէ դրամական պարգեւ, ըսելով. « Ես ձեզի տալու տեղ դո՞ւք ինծի տալ կ'ուզէք. պարտքս կատարեցի, երանի թէ ձեր կեանքին փրկութեան համար չատ աւելին կարենայի ընել»:

Արդարեւ, եթէ հանդիպեցայ մէկ երկու զերմանի սպաներու եւ մէկ քանի զերման ոչ-գինուորականներու եւ օգտուեցայ անոնց բարեացակամութենէն, պարծանքով պիտի ուզէի յիշել անձնուէր ընթացքը երկաթուղիի բոլոր հայ պաշտօնեաներուն, որոնք անշահախնդրութեամբ կարելին ըրին ազատելու համար իրենց անբախտ ցեղակիցները, երբեմն նոյնիսկ իրենց անձը վտանգելով: Աքսորի ու հալածական թափառումներուս ընթացքին չհանդիպեցայ եւ ոչ ալ լսեցի որ երկաթուղիի հայ պաշտօնեայ մը անկարեկիր գտնուած ըլլար իր ցեղին տառապանքին: Այս պատճառով ալ քանի՛ քանի՛ երկաթուղիի հայ պաշտօնեաներ վասկածելի նկատուեցան թուրքերուն կողմէ, եւ թուրք գինուորական ատեաններու կողմէ դատապարտուեցան աքսորի, բանտարկութեան եւ նոյնիսկ կախաղանի, տարապիրներու փախուստը դիւրացուցած ըլլալու յանցանքով...:

Եթէ Պաղտատի երկաթուղիի ընդհ. տնօրէն Հիւկնէն հպարտ կրնար ըլլալ իր անձնուէր, ուղղամիտ ու պարտաճանաչ հայ պաշտօնեաներով, հայ ազգն ալ կրնար պարծենալ ցեղին պատուաբեր իր այս արժանաւոր ու անձնազոհ զաւակներով: Յետագայ դէպքերը պիտի պան ինքնին եւ իր տեղին ապացուցանել մեր այս գնահատումը եւ համոզել թէ ոչ մէկ չափազանցութիւն կայ մեր այս մէկ քանի համակրական տողերուն մէջ: Այս պարագան կուզայ անգամ մը եւս հաս-

տատել թէ Հայը եթէ եւրոպական կազմակերպուած վարչութեան մը մէջ աշխատելու պատեհութիւն ունենայ, իր օրինակելի աշխատասիրութեամբ եւ իր ցեղային հատատարմական անձնուիրութեամբ լիովին կը կատարէ իր պարտականութիւնը: Իսկ թէ այդ պատեհութիւնը տրուէր եւ Հայը կարող ըլլար աշխատելու իր խակ աւերակ դարձած դժբախտ հայրենիքին մէջ:

Հաղիւ ոտքս Եէնիճէի կայարանը դրած էի, փութացի տեսնել հայ կայարանապետը՝ յոյժ համակրելի երիտասարդ մը, բայց ստիպուած ըլլալով ճամբորդել իբր գերմանացի Հէռ Բէկըլ, բնականաբար հայ կայարանպետին ներկայացայ իբր գերմանացի եւ խնդրեցի որ ինծի համար եւրոպական թամբուկ ձի մը վարձէ, մեկնելու համար դէպի Տօրաք:

Հայ կայարանապետը, Տիրան Գուլումճեան, անտարբեր պաշտօնականութեամբ մը ուսերը թօթուելով եւ մատուկը քիչ հեռուն խարխուլ ու աղտոտ թրքական սրճարան մը ցոյց տալով, ըսաւ գերմաներէն. «Ես երկաթուղիի պաշտօնեայ եմ եւ ձիու գործի չեմ խառնուիր. դէմի սրճարանը Թուրքեր նստած են, գացէք հոն եւ անոնք ձեզի ձի կը ճարեն»: Հոդեբան ըլլալու հարկ չկար կռահելու համար թէ այս արհամարհոտ ու անբարեացակամ պատասխանին ներքեւ գերմանատեաց զգացումներ թաքնուած էին:

Բայց տեսնելով որ նոյն սրճարանին Թուրքերուն հետ որեւէ յարաբերութեամբ կրնայի անակնկալ վտանգի մը ենթարկուիլ, կրկին գացի պտոյ կայարանապետը իր գրասենեակին մէջ եւ ճարահատ ըսի հայերէն լեզուով. «Բարեկամս ես Գ. Վ. Պ. եկեղեցականն եմ, Տօրաք կ'ուզեմ երթալ բայց վախստական մը ըլլալուս, ի վիճակի չեմ համարձակ կերպով չարժելու եւ անձամբ գործս կարգադրելու: Ուստի կը դիմեմ օգնութեանդ. խնդրեմ, ծայրայեղ զաղտնապահութիւն...»:

Ու ահա, արհամարհոտ հայ կայարանապետը խանդավառ բարեացակամութեամբ մը, յանկարծ կը գառնար հաճոյակատար անձ մը, եւ աչքերը արցունքով լեցուած ոտքի կը ցատկէր ու ձեռքս բռնելով կ'առաջնորդէր կայարանին կից իր անձնական բնակարանը եւ զիս կը ներկայացնէր իր ծերունի մօրը, ըսելով. «Մայր, ահա հայ դաւանութեան մէջ միակ ողջ մնացած վարդապետը, որ

ցարդ իր կենդանի մնալը կը պարտի իր յանդգնութեան եւ դերմաներէն լեզուին իր ծանօթութեան: Այսօր մեր հիւրն է, հաւ մը մոռթէ ուտենք միասին...:

Աւետարանի առակին մէջ, անառակ որդին էր որ կորսուած էր եւ գտնուեցաւ, մեռած էր ու կենդանացաւ. իսկ այս պահուն, հետքը կորսուած ու մեռած հոգեւոր հայրն էր որ յանկարծ ի յայտ կուգար իր հոգեւոր որդիներուն...:

Մէկ քանի յոյժ մտատանջ րոպէներէ վերջ, կրկին կը գտնուէի ապահով վայրի մը մէջ եւ վստահելի անձերու մօտ եւ դարձեալ վերապատած էի ներքին անդորրութիւնս ու ինքնավստահութիւնս:

Ջերմ ու անկեղծ հիւրասիրութեան մը առթած մտերմական ու անվերապահ խօսակցութեանց մէջ, ծերունի հայ կինը կակիծը սրտին, արցունքը աչքերուն եւ անէծքը շրթներուն կը պատմէր ու կը պատմէր մի առ մի ահաւոր եւ ողբերգական բազմաթիւ դրուագները տասնեակ հազարաւոր այն հայ երկսեռ տարագիրներուն, որոնք Գոնիայէն դալով Պոզանթի, հետիոտն անցած էին Ենիճէի կայարանին եռեւի մեծ պողոտայով դէպի Ատանա: Ատոնք առանց քաղաք հանդիպելեցըննելու, թուրք սէվգիաթի պաշտօնեաները եւ հարիւրաւոր վայրենաբարոյ ոստիկան զինուորներ, մտրակելով քշած տարած էին Գանլըկէչիտի վրայով դէպի Սուրիոյ եւ Միջագետքի անապատները:

Ծերունի խեղճ հայ կինը հեկեկանքով կը պատմէր թէ ինչպէս 1915ի ամառը թուրք ոստիկաններ ու զինուորներ չէին թողուր որ կաթիլ մը ջուր հորերէն քաշելով հալեցնէին իրենց այրած չրթունքները եւ դոյլերով քաշուած ջուրերն իսկ թշուառներուն ձեռքէն խլելով գետին կը թափէին: Ու բազմաչարչար հայ մայրեր ուրիշ ոչինչ կրնային ընել, եթէ ոչ տանջուած հոգիի մը պոռթկացող դառնութեամբ աներկիւղ աղաղակել ու ըսել. «Դուք մեզ թշուառ ըրիք, Աստուած ալ ձեզ մեղի պէս ընէ...»:

Մօր մը դուրդուրանքով լինձի ընծայուած ջերմային հիւրասիրութիւնը պահ մը յիշեցնել տուած էր ինծի թէ ես ալ սգաւոր մայր մը ունիմ, որ անձկանօք ճամբան կը նայի...: Ա՛խ, արդեօք պիտի դա՞ր այդ օրհնեալ ժամանակը, պիտի կրնայի՞նք ողջամբ անցընել աշխարհաւէր պատերազմին արիւնի փոթորիկը եւ դառնալ մեր տուները...: Ա՛խ, բաւ էր որ այդ երջանիկ օրը տեսնէինք, ապա վայրկեան չէր թէ մեռնէինք...:

Ընտիր ձի մը եւ վստահելի թուրք ձիապան մը պատրաստ ըլլալով, յետ երախտապիտական անկեղծ արտայայտութեանց ճամբայ կ'իյնայի դէպի Տօրաք, որ կը գտնուէր Սասնոյ արեւմտեան կողմը:

Կիլիկիոյ այրող ամառնային արեւուն կիզիչ ճառագայթներուն առակ, չարունակ երեք ժամ կը ձիավարէի, հետիոտն կողքիս վազցնելով թուրք երիտասարդ ձիապանը, որ խորապէս գաւառացած թէ եւ պերմանացի եմ, մերթ կը հայհոյէր դերման ազգին դէմ:

Կէս օրին մօտ վերջապէս անվտանգ կը հասնէինք Տօրաք, յոգնած ու պարտասած: Ձիս հիւրասիրող Եէնիճէի կայարանապետին թելադրութեամբը, գիմեցի ուղղակի այն վրանը որ սեփականութիւնն էր Տօրաքի երկաթուղիի շինուածոյներուն վոխադրութեանց ձեռնարկու հարուստ հայու մը: Այս անձը բնիկ Սասունցի, չափազանց հայրենասէր էր եւ գաղտնապէս ամէն կարօտ հայու օգնութիւն կը բերէր: Դրամի ուժով եւ անօրինակ առատաձեռնութեամբ, բաւական գարձած էր իր շրջանակին կառավարական, ռազիկանական եւ գինուորական բոլոր գեկավար անձերուն հետ:

Հայ կայարանապետը այնքան գովեստով խօսած էր այս անձին մասին, որ հապա ձիէն իջած պագի անոր գեղեցիկ վրանը, մինչեւ Գուչճըլար ձի մը կամ կառք մը խնդրելու համար: Բայց տեսնելով որ վրանին մէջ ուրիշ երկու անձեր ալ կան, մանաւանդ մին որ թուրք սպայի համապետա կը կրէր, օտարականի մը յատուկ թրքերէնով մը վոխադրութեան միջոց մը խնդրեցի մինչեւ Գուչճլար: Պատասխանելով որ օրը կիրակի ըլլալուն կարելի չէր գոհացում տալ խնդրանքիս, գանազան հարցումներ ըրաւ, ուզելով իմանալ թէ ո՞վ եմ, ուրկէ՞ կուգամ եւ ի՞նչ գործով կը գրաղիմ:

Տեսնելով որ գործը կ'երկարի եւ հարցաքննութեան մը ձեւը կը առնայ, իբր պատասխան միայն աւելցուցի. «Պէտք եօք պիլիր թիւրքճէ» (ես թուրքերէն չեմ գիտեր) եւ ուզեցի կարճ կապել հարցաքննութիւնը: Բայց որքան ապշութիւն պատճառեց ինձ, երբ թուրք կարծած սպան, գլխոցականի մաքուր հայերէնով մը, լուռթիւնը խզելով ըսաւ իր գովի ընկերներուն. «Այս մարդը գերմանացի չէ, հայու կը նմանի, արդեօք ո՞վ է»: Բնականաբար պատասխանութիւնս կորսնցնելու ժամանակը չէր, ուստի չհապճեպեցայ: Իսկ նենգամտերէն երրորդը, որ Տօրաքի երկաթուղիի կայարանապետ Եղիա-

զար Տէյիրմէնճեանն էր, ազնիւ ու հայրենասէր երիտասարդ մը, դարձաւ եւ ըսաւ իր խօսակիցներուն. «Եթէ զերմանացի չէ եւ հայ է ու այս եղանակով կրցած է ինքզինք ողջ պահել ու ազատիլ Թուրք կառավարութեան հետապնդումներէն, կեցցէ՛, ճարպիկ մարդ է եղեր, երանի՛ թէ ուրիշներ ալ յաջողէին այսպիսի յանդուգն ճարտարութեամբ մը իրենք զիրենք ազատել»:

Ալ կասկած չէր մնացած որ վրանին մէջ ներկայ երեք անձերն ալ հայրենասէր ազգակիցներ էին, բայց այնուամենայնիւ միշտ վերապահ մնալը խոհեմութիւն համարելով, դուրս հրաւիրեցի կապալառու երիտասարդ հայը եւ վրանին ետեւը աչքէ հեռու տեղ մը տանելով զայն, յայտնեցի ինքնութիւնս եւ չուտափոյթ գուշակելու առաջարկութիւնս կրկնեցի:

Զափազանց ուրախացած եւ թերթերէն ալ անունիս ծանօթ ըլլալով, զիս առաջնորդեց կրկին նոյն վրանը եւ ըսաւ. «Ահա ձեզ կը ներկայացնեմ Գերապատիւ Տ. Գրիգորիս Ծ. Վ. Պալաքեան...»: Ուրախութեան բացագանչութիւններ թռան իսկոյն երկու երիտասարդ պաշտօնեաներուն բերնէն, որոնք վազեցին վրաս զիս ողջագուրելու եւ յայտնելու իրենց խնդակցութիւնը, որ յաջողած էի հակառակ բոլոր հալածանքներուն եւ հետապնդումներուն, ցարդ ողջ մնալ...:

Երեկոյեան, համադամ կերակուրներու սեղանի մը շուրջ բոլորուած, կարմիր գինիի բաժակներ ի ձեռին, յոտընկայս կը խմէինք Անկախ Հայաստանի եւ չմեռնող հայ ցեղի մօտալուտ յարութեան կենացը: Բաժակները ցմրուր կը քամուէին ու կենացները կը բազմապատկուէին, ոգեւորութիւնը տակաւ կ'աճէր եւ ես արդէն մոռցած էի որ Հալածական, վախստական, մահուան դատապարտեալ մըն էի:

Մեր ոգեւորութեան մէջ այնքան առաջ էինք գացած, որ սկսած էինք վաղուան անկախ եւ ազատագրուած Հայաստանի սահմանները գծել քարտէսի վրայ... եւ ճշդել թիւը վերապրող հայութեան բեկորներուն...: Ու կը գտնէինք չուրջ 750,000 մնացորդ հայութիւն մը Պոլսոյ, Զմիւռնիոյ, Ինչպէս նաեւ Աֆիոն Գարահիսարէն մինչեւ Հալէպ երկաթուղիի գծին վրայ տարագրութենէն խուսափած հայերը, մէջը հաշուելով Սուրիոյ եւ Տէր-Զօրի հայ աքսորական գաղթականութիւնը:

Առանց պիտնալու որ 1916 Յուլիսի նոյն օրերուն, Տէր-Զօրի

մէջ, կեսարիայէն նոր ժամանած կառավարիչ հայակեր Զէքիի ղեկավարութեամբ, Եփրատի ափին ու անապատներու խորերուն մէջ գտնուած 150,000 հայեր, կիներ, երախայ, տղամարդ, չարչարալից նահատակութեամբ կը սպաննուէին մէկ շաբթուան ընթացքին, Պոլսէն ամենաշօր ներքին գործոց նախարար Թալէաթէն եկած ստիպողական հրամաններուն համաձայն:

Շուտով անցան մռերմական ամենաջերմ ու ճոխ հիւրասիրութեան պատրանքի երջանիկ այս երկու օրերը, եւ Փիղիքապէա ու բարոյապէս կազդուրուած ու ոգեւորուած, կապալառու հայուն կողմէ լինձի տրամադրուած մանուկ կառքով, մեկնեցայ ուղղակի Գուշճըլար, ուր ելեկտրականութիւն հայթայթող գործարանին զուխցերիացի տնօրէնին ուղղուած յանձնարարական դաղտնի նամակ մը ունէի Պաղչէի իմ ազատարար Ֆէկըլէն:

Հինգ ժամէն կը հասնէի Գուշճըլար եւ անմիջապէս՝ կ'երթայի գտնել զուխցերիացի ելեկտրադէտը, որ քրիստոնէավայել հաճոյակատարութեամբ մը պիտ իր մանուկ բնակարանին մէջ կը հիւրասիրէր, խոստանալով ապահովութեանս մասին կանխահոգ ամէն միջոց ձեռք առնել:

12. ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԲԵԿՈՐՆԵՐԸ ՏԱՒՐՈՍԻ ԼԵՌՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Բռնագաղթի դառապարտուած հարիւր հազարաւոր հայ տարագիրներու կարաւաններէն վախչողները, ինչպէս կանխաւ պատմեցինք, ապաստան գտած էին Ամանոսի լեռներու վայրուղիներու չէնուէթեանց մէջ եւ դրեթէ տարի մը յաջողած էին երկարել իրենց թշուառ կեանքը, մահուան մղձաւանջը միշտ իրենց սրտին մէջ:

1916 Մայիսի վերջերը, հայ ցեղի բնաջնջման ծրագիրը յղացող եւ դործադրող Թուրք պետական պատասխանատու ղեկավարներու առիպողական հրամանով, այս անդամ մէկ շաբաթուան մէջ աւելի քան 11,000 աշխատաւոր հայեր երկրորդ անդամ տեղահան կ'ըլլային եւ մեծ մասը կը կոտորուէին Պաղչէի եւ Մարաշի լեռնային ամայի ճամբաներուն եւ ձորերուն մէջ, ինչպէս պատմեցի եօթերորդ գլուխին մէջ:

Բայց ամէն անոնք, որոնք իբր զինուորի ընտանիքներ եւ կամ այլ հնարամիտ միջոցներով ու կաշառքով յաջողած էին կարաւաններու շարքերէն դուրս գալով կամ փախուստ տալով մնալ երկաթուղիի գծին վրայ գտնուած քաղաքները, Էսկիշէհիր, Աֆիոն Գարահիսար, Մուլթանիյէ եւ մանաւանդ Գոնիա ու Էրէյլի, ասոնք անցնող մէկ տարուան մէջ միշտ հալածուելով Թուրք կառավարութեան ոստիկանական պաշտօնեաներէն, քշուած էին միշտ դէպի հարաւ, դէպի Գոնիա ու շրջակայքը: Շնորհիւ տեղւոյն ոչ-մոլեռանդ իսլամ բնակչութեան բարեացակամութեան, Գոնիայի մէջ կեդրոնացած էր 20,000է աւելի հայութիւն մը, Ադրինուպոլսէն, Ռոտոսթոյէն եւ Թրակիոյ այլեւայլ շրջաններէն, ինչպէս նաեւ Պրուսայէն եւ իր գիւղերէն, Նիկոմիտիոյ եւ Ատաբազարի շրջաններէն, Պիլէճիկէն, Էսկիշէհիրէն եւ այլն:

Հակառակ պատերազմի սկիզբէն ի վեր օր օրի սաստկացող հայասիրական ահեղ փոթորիկներուն, Գոնիան ըլլալով հանդերձ Փոքր Ասիոյ մէջ Սելճուկեան եւ ապա Թրքական պատմական հին եւ հզօր կեդրոն մը, շնորհիւ իսլամ վանական բարի Մեվլեվիներուն խաղաղասէր ազդեցութեան, Գոնիայի կուսակալութեան իսլամ բնակչու-

թիւնը միշտ դրացիական լաւ յարաբերութիւն պահած էր հայերու հետ: Նոյնիսկ Աբտիւլ Համիտի կազմակերպած եւ հրամայած 1895–96ի անդրանիկ ջարդերու օրերուն, ինչպէս Գասթէմոունիի, նոյնպէս եւ Գոնիայի խլամութիւնը անմասն մնաց համատարած հայ կոտորածներէն:

Եթէ կը չեշտենք Գասթէմոունիի եւ Գոնիայի խլամներուն հայ ժողովուրդին հանդէպ ցոյց տուած բարեացակամ վերաբերմունքը, պէտք է սակայն նկատի ունենանք որ Գասթէմոունին եւ Գոնիան փոքր Ասիոյ մէջ միակ երկու նահանգներն էին ուր հայ բնակչութիւնը ցանցառ էր: Գասթէմոունիի ամբողջ կուսակալութեան մէջ հազիւ երկու հազար տուներ, իսկ Գոնիայի մէջ երկու հազար հինգ հարիւր տուներ միայն կը հաշուէին 1910 թուականին:

Տաւրոսի վիլայէթներու շինութեանց գերման վարչութիւնը պողանթիէն սկսելով հինգ գլխաւոր կայաններ հաստատած էր իբր կեդրոն շինութեանց. Պէլէմէտիկ, Թաշտուրմազ, Գուշճըլար, Եաւպաչի եւ Տօրթաք: Իւրաքանչիւր կայանի մէջ հայերը լաւ գիրքեր յաջողած էին ձեռք բերել, շնորհիւ իրենց աշխատասիրութեան եւ ճըշտապահութեան, իբր երկրաչափ, գծագրիչ, երկաթագործ, ատաղձագործ, հիւսն, յանձնառու, դրագիր, հաշուակալ, գործապետ, խոհարար եւ շատ սակաւաթիւ հայեր եւս իբր գործաւոր կ'աշխատէին գծի շինութեանց մէջ, ընդամէնը 800 հոգի:

Երկաթուղիի շինութեանց գերման վարչութիւնը, Թուրքիոյ պատերազմին մասնակցութեամբ եւ տրամադրելի բոլոր այր մարդոց գինուորագրութեամբ, տիրող աշխատաւոր ձեռքերու սովին մէջ, մեծ հաճոյակատարութեամբ եւ բարեացակամութեամբ իրեն դիմող հայերը ընդունած էր եւ ամէն մէկուն ըստ իր կարողութեան եւ ընդունակութեան գործ էր յանձնած: Գերման վարչութիւնը յոյժ գոհ էր, որ շնորհիւ ներկայ պարագաներուն ամէն արհեստէ ու ճիւղէ մասնագէտ ու աշխատասէր հայեր այնքան համեստ պայմաններով իր վարչութեան ներքեւ կ'աշխատըլնէր: Չի ակնարեւ էր թէ ասոնցմէ ոչ ոք խաղաղ ժամանակներու մէջ, նոյնիսկ նպաստաւոր նիւթական պայմաններով պիտի ուզէր գալ ու գործել Տաւրոսի լեռներուն ու ձորերուն այս վայրի ամայութեան մէջ, խղուած արտաքին աշխարհէն: Մանաւանդ որ այս բոլոր հայերը նախ քան տարագրութիւն մեծ մասամբ իրենց բնակավայրերուն մէջ անկախ եւ նախանձելի դիրքեր ունէին,

յաճախ գործատէր ըլլալով: Իսկ այժմ հեռացուած իրենց ծննդավայրերէն եւ զրկուած թուրք կառավարութեան կողմէ բռնագրաւուած իրենց չարժուն ու անչարժ կալուածներէն եւ ինչքերէն, կեանքերնին փրկելու միակ յոյսով ապաստանած էին այս հիւրընկալ լեռներուն մէջ եւ դոհ էին դոնէ պատառ մը չոր հաց ուտելով: Բարեբախտաբար չինութեանց վարչութեան մէջ կը գտնուէին մեծ մասամբ ղեկավար ազնիւ զուիցերիացիներ որոնք մարդասիրական զգացումներէ տարուած, հալածական հայերու հանդէպ համակիր, ազնիւ ու բարեացակամ վերաբերում ունէին: Անոնք քրիստոնէավայել խանդավառանքով մը վչտակից կ'ըլլային անոնց ու կը պաշտպանէին զանոնք ամէն պատեհութեամբ: Զուիցերիացի մը անդամ մը տեսնելով որ թուրք բանուոր մը անիրաւութեամբ կը ծեծէ հայ գործաւոր մը, այնքան զայրոյթով կը լեցուի որ խոյանալով թուրքին վրայ, ձեռքի մուրճով ուժգին հարուած մը տալով տեղնուտեղը զգայազրկ կը փռէ գետին: Այս վերջինը երկար չաբաթներ հիւանդանոցին մէջ դարմանուելով հազիւ կը յաջողի առողջանալ: Այս Զուիցերիացին թուրքերէն լեզուով կը պոռայ. «Լեռներու եւ ձորերու մէջ, աչքէ հեռու անկիւններ ամէն ոճիր գործեցիք, այժմ ալ մեր աչքերուն առջեւ կը յանդգնիք չարունակել ձեր ոճիրները խեղճ հայերու դէմ»:

Թէպէտ Տաւրոսի փապուղիներու չինութեանց ղեկավար վերին պետն էր յոյն ազնուական եւ մեծահարուստ դերդաստանէ Մաւրոքորտաթօ, բայց սա ըլլալով թոյլ ու երկչոտ մարդ, մանաւանդ որ ինք օսմ. հպատակ յոյն մըն էր, միշտ զգոյշ կը մնար բացէ ի բաց հայերը պաշտպանելէ, բայց գաղտնապէս հայերու հանդէպ ունէր մասնաւոր համակրանք եւ սէր:

Մաւրոքորտաթոյի օգնականն էր զուիցերիացի նախկին զինուորական մը, յանդուգն ու խիստ նկարագրով անձ մը՝ Լոյթընէկըը, որ հայերը պաշտպանելու մարդասիրական գործին մէջ Մաւրոքորտաթոյի պակասը կը լրացնէր:

Շինութեանց վարչութեան կեդրոնը ըլլալով Պէլէմէտիք, Մաւրոքորտաթօ եւ Լոյթընէկըը միշտ կը բնակէին ու կը գործէին Պէլէմէտիքի մէջ: Իսկ տեղւոյն զինուորական եւ ոստիկանական թուրք գործակալները պարզապէս կը վախնային զուիցերիացի այս խստասիրտ պնդապետ-երկրաչափէն: Երբ 1915ի աշնան, հայ ժողովուրդի տարագրութեան սեւ օրերուն, էրէյլիէն հազարաւոր կիներ ու երա-

խաներ անօթի ու ծարաւ կը հասնէին Պոզանթի, Հօյթէնկըը կ'ուղարկէր Պոզանթի, նիւթական օգնութիւն հասցընելու համար անոնց, որոնք մինչեւ հոդ հասնիլը արդէն Գոնիայի մէջ կողոպտուած էին ոստիկաններու եւ ոստիկան-զինուորներու կողմէ: «Մէվլեւիթ»ի թուրք պաշտօնեաները, որոնց հակողութեան տակ կը գտնուէին այս կարաւանները, կ'ընդդիմանան Հօյթէնկըրի եւ թոյլ չեն տար որ անհաց բաժնէ սովահար այդ հէք ժողովուրդին: Հօյթէնկըը արդար պայրոյթով լեցուած, կը քաշէ մտրակը եւ անխնայ կը հարուածէ արդելք եղող բոլոր ոստիկան-զինուորները, պօռալով. «Ես ահա հացերը կը բաշխեմ, տեսնեմ ձեզմէ ո՞վ պիտի համարձակի խլել այս թշուառներուն ձեռքէն...»: Ամէն անդամ որ կը լսէր թէ Գոնիայէն հիմ էրէյլիէն հայ տարագիրներու կարաւաններ կուգան Պոզանթի, կը վազէր հոն եւ հաց ու դրամ բաշխել կուտար, հակառակ թուրք պաշտօնեաներու յայտարարութեանց թէ՝ «Պոլսէն խիստ հրաման կայ չօգնել հայ կարաւաններուն... ասոնք մեռնելու կը տարուին... աւելորդ է անոնց օգնութեան հասնիլ... որչափ շուտ մեռնին այնքան շուտ կ'ազատին...»:

Ամանոսի վայրուղիներու շինութեանց մէջ աշխատող հայերու աքսորէն ու սպանդէն վերջ, Տաւրոսի վայրուղիներու շինութեանց մէջ գտնուող հայերու մասին եւս թուրք կառավարութիւնը սկսած էր խստութիւններ ձեռք առնել, ամբողջացնելու համար եռանդագին հետապնդած իր հայասպին քաղաքականութիւնը: Բայց դերման շինութեանց վարչութիւնը առարկելով որ Տաւրոսի շինութեանց մէջ հազիւ մինչ 800 հայ աշխատաւորներ կը գտնուին, յաջողած էր արդելք հանդիսանալ անոնց տարագրութեան: Եւ որպէսզի ներքին պործոց նախարար եւ հայոց ղահճապետ Թալէաթ չկրնայ երբեւիցէ մեղադրել երկաթուղիի շինութեանց վարչութեան գործերուն, պատերազմական նախարար Ինվէրի հրամանով գծին շինութեանց մէջ աշխատող բոլոր օսմանեան հպատակները, առանց ազգութեան խտրութեան, կոչուած էին կատարելու զինուորական ծառայութիւն:

Այս հրամանին վրայ, կարմիր կտաւէ ժապաւէններ կարուած էին բոլոր պաշտօնեաներուն ու գործաւորներուն թեւերուն վրայ: Հակառակ ատոր Թալէաթ մղկտած էր, կասկածելիները անմիջապէս ձերբակալելով աքսորելու համար:

●

13· ԹԱՇՏՈՒՐՄԱՋԻ ԽՈՐ ՁՈՐԻՆ ՄԷՋ

Գուշճըլար ըլլալով Տաւրոսի վտակուղիներու երկրորդ մեծ կայանը, Պէլէմէտիկէն վերջ, ամէն տեսակի պաշտօնեաներու եւ բանւորներու բազմութիւն մը կը պտնուէր հոն: Զորին դահաւանդին հաստատուած էին ելեկտրական լոյսի եւ չարժիչ ուժի արտադրիչ գործարանները, որոնց տնօրէնն էր, ինչպէս կանխաւ յիշեցի, գուիցերիացի ելեկտրագէտը, որուն յանձնարարական մը բերած էի Պաղչէի իմ ազնիւ պաշտպանէս՝ Ֆէկըլէն:

Թաքնուելու իբր յարմարագոյն միջոց, Գուշճըլարի իմ նոր պաշտպանիս խորհուրդով գործաւորի կապոյտ «պլուզ» մը հագած՝ հազիւ սկսած էի աշխատիլ ելեկտրական գործարանին մէջ, ուր քանի մը օրուան մէջ հանդիպեցայ Պոլսէն մտաւորական ծանօթ դէմքերու, որով ինքնութիւնս հնար չեղաւ պահել:

Ի մէջ այլոց հանդիպեցայ Պոլսոյ հայ օրաթերթերու լրաբեր խմբագիր Սեպուհ Ակունիի եւ Եղիա Սուղիկեանի, երկուքն ալ այժմ մեռած: Ասոնք երկուքն ալ Պոլսոյ հայ թերթերու խմբագիրներ ըլլալով, իմ հանրային կեանքիս մեծագոյն քննադատ հակառակորդներն էին եղած: Սակայն այժմ ամէնքս ալ ըլլալով անողոք բախտէն հալածուած տառապանքի ընկերներ, իրար հանդիպած էինք իբր վաղածանօթ ազնիւ բարեկամներ: Այս երկու դժբախտներուն տեսքն իսկ կարեկցութիւնս կը հրաւիրէր, պատռտած զգեստներով ու կօշիկներով, վախտ ու դալկահար:

Գուշճըլարի մէջ չորս օրուան ներկայութիւնս բաւական եղած էր գիս համոզելու թէ ինքնութիւնս հոս գաղտնի պահելը անկարելի պիտի ըլլար, քանի որ ամէն օր նոր ծանօթ դէմքերու կը հանդիպէի եւ կը տեղեկանայի թէ արդէն բերնէ բերան տարածուած էր լուրը·— Պալաքեան վարդապետը Գուշճըլար եկած է···:

Ուստի այլեւս առանց երկար մտածելու, դիս հիւրասիրող աղնիւ ղուիցերիացիին խորհուրդովն ու յանձնարարականով, դիշեր մը ձիով եւ դաղտնապէս մեկնելով Թուչճըլարէն, ապաստանեցայ ընդ մէջ Թուչճըլարի եւ Պէլէմէտիկի, մէկ ժամ հեռու գտնուող Թաչտուրմազ կոչուած երկրորդական կայան մը, ուր ուրիշ աղնիւ ղուիցերիացիի մը հիւր եղայ, որը նոյնպէս տնօրէնն էր Թաչտուրմազի ելեկտրական դործարանին:

Յետ երկար խորհրդակցութեանց, նկատելով որ Թաչտուրմազի մէջեւս հայ պաշտօնեաներ եւ բազմաթիւ հայ արհեստաւորներ կան, եւ հատնաբար ինքնութիւնս հոս եւս կարելի չըլլար դաղտնի պահել, ղուիցերիացի ելեկտրագէտին խորհուրդով, յանձն առի իմնալ Թաչտուրմազի խոր ձորը, Զաքէթ անունով դետի ափին հաստատուած մեքենաչարժ ջրհանի դործատեղին: Հոսկէ դետին ջուրը կը փոխադրուէր 400 մեթր բարձր կառուցուած ելեկտրական դործարաններուն, ինչպէս նաեւ դործատեղիներու բանուորներու հիւղակներուն:

Շրջապատուած ապառաժուտ եւ անտառապատ Տաւրոսեան հրսկայ լեռներով, թաղուած վայրի քնութեան մը անմատչելի խոր ձորերուն մէջ, հեռու ոչ թէ մարդկային աչքերէ այլ նաեւ չնչաւոր ոեւէ էակի ընկերակցութենէն, սկսած էի ապրիլ խոր մենութեան եւ լռութեան մէջ կեանք մը, որ սոսկում չէր ազդէր ինծի, քանի որ կեանքս ապահովութեան մէջ էր առայժմ:

Միայն ինծի ընկեր տրուած էր հայ բանուոր մը, իբր օդնական, որ կը դիւրացնէր աշխատանքս եւ որ սակայն անտեղեակ էր դաղտնիքիս: Ասոր պարտականութիւններէն մէկն էր օրը անդամ մը բարձրանալ ոլորապտոյտ արահետներով լեռը եւ դոյ ամաններով կերակուր ու հայց բերել Թաչտուրմազի պաշտօնէից յատուկ ճաշարանէն (փոփոթ): Այս երթեւեկը աւելի քան երկու ժամ կը տեւէր: Առանձին մնալու միջոցիս ուշադիր սուիսուած էի հետեւիլ մեքենաչարժ հսկայ ջրհանին անիւներուն ամէն չարժումներուն, դի մեքենային անակընկալ կասումը կրնար պայթեցնել Թաչտուրմազի ելեկտրական դործարանը եւ ընկերութիւնը ենթարկել ծանր վնասներու:

Ինձ օդնական տրուած հայը դիս կը ճանչնար իբր գերման մեքենաւար մը՝ Հէռ Պէռնչթայն, եւ յոյժ ակնածանօք կը հնազանդէր

հրամաններուս, առանց մոքէն իսկ անցընելու թէ ես ալ իրենն պէս հալածական ու թշուառ հայ մըն էի եւ բախտին չարաչուք մէկ խաղովը նետուած էի Թաշտուրմազի անմարդամերձ ու վայրենի այս ձորին մէջ:

1895ի իմ առաջին ուսանողութեանս ընթացքին, Գերմանիոյ Մեթվայտայի Թէխնիքումին մէջ ձեռք բերած մեքենագիտական ամբողջ մնացորդ վերյիշումներուս դիմել կը ստիպուէի, անվտանգ կերպով կարենալ կառավարելու համար այս ջրաբաշխ հսկայ մեքենան: Պայծառ օդերուն մէջն, պատասխանատուութիւնը յանձնելով օգնական հայ ընկերոջս, որ փորձ մեքենավար մըն էր, կը չրջէի մօտակայ ձորին խորքերու քարայրներուն եւ անտառներուն մէջ ու հիացումով կը տեսնէի եղնիկներ, որոնք իրենց ճապերով ոստոստելով կուգային Զաբէթի ջեռուէրը, առուս իրիկուն ջուր խմելու: Ես ես կը նախանձէի անտառներու մէջ խաղաղ չրջող եւ երկչոտ այս կենդանիներուն, որոնք ազատ էին..., ջերմ ամէն հետապնդումէ:

Բայց հազիւ 8-10 օր անցած էր եւ այլեւս կը զգայի թէ Փիզիքապէս կը տկարանայի: Այս ձորին մէջ օդը յոյժ խոնաւ էր: Հակառակ օդոստոս ամսուն մէջ գտնուելնուս, Կիլիկիոյ լուսաչող պայծառ արեւը անկարող կ'ըլլար իր կենսատու ճառագայթները հասցնելու մեր ապրած ձորին մէջ: Օրուան մէջ հազիւ մէկ քանի ժամ միայն կը տեսնէինք արեւով պճնուած մեր գլխուն վերեւ սեպաձեւ բարձրացող լեռներու կատարները, եւ ահա կրկին՝ փոթորկայոյզ ամպեր կուգային ծածկել մեր նեղ երկնակամարը: Արդէն անունը կ'արդարացնէր, զի Թաշտուրմազ կը նշանակէր «քար չի կենար», որովհետեւ այնքան ուղղահայեաց էին լեռները որ քար չէր կրնար կենալ անոնց կողերուն վրայ եւ յորեւիցէ կերպով պոկուած քար կամ ապառաժ ձորն ի վար կը գլորէր ահեղ դահավիժումներով ու ոսոտումներով, որով ձորին դետափը լեցուած էր ապառաժի մեծ ու փոքր անթիւ կտորներով:

Հակառակ համբերութեանս, հետզհետէ կը տկարանայի: Հոգիս յօժար էր բայց մարմինս տկար: Աքսորի դատապարտուած օրէս ի վեր թէ Փիզիքապէս, եւ մանաւանդ բարոյապէս կրած զրկանքներէս եւ չարունակական հետապնդումներու առթած երկիւղներէն տկարացած էի: Թէպէտ դեռ բարոյալքում չունէի, բայց պատերազմին եւ փորձութիւններու երկարաձգումը կը չղազարէր զիս...:

Հայ վերածնունդի եւ հայրենիքի մօտալուտ ազատագրութեան յոյսը լուսաշող աստղի մը նման դիս կը ոգեւորէր քարոյալքումի իմ տանջալից րոպէներուս մէջ: Թէպէտ մերթ ցեղիս վրէժի կրակը եւ արիւնոտ երկունքով ծնելիք վրկարար արշալոյսը կ'ոգեւորէին դիս ու թեւ առած կը թռչէի լեռնէ լեռ, ձորէ ձոր, թաքստոց մը գտնելու համար: Իսկ այժմ որ վերջապէս յաջողած էի ապաստանիլ այս անմարդաբնակ ձորին մէջ, կը տեսնէի թէ այլեւս անկարելի կ'ըլլար ինծի տոկալ եւ դիմանալ:

Ասոր գլխաւոր պատճառը անքնութիւնն էր: Եւ ի՞նչպէս կրնայի քնանալ, երբ ցերեկը յաճախ ձորը կը թնդար ուժանակով պայթեցուած ապառաժներու ահաւնազղրդ դոռում դոչումովը, երբ ապառաժի բիւրաւոր կտորուանքներ կարկուտի նման ձորն ի վար կը տապալէին: Իսկ գիշերը Զաքէթ գետը ժայռերու տակովն ու մերթ վրայովը աղմկալից յորձանքով, չառաչով ու չռինդով կը խռովէր գիշերային լռութիւնը եւ անհնար կ'ընէր որ մեր աչքերը քանի մը րոպէի համար իսկ փակէինք: Այս անգամ բնութիւնն էր որ իր վայրենի իրականութեամբ կը խանգարէր մեր հանգիստը:

Վերջապէս եկաւ պահ մը որ այս ձորին մէջ երկու շաբաթ ապրելէ վերջ, անկողին ինկայ եւ այլեւս որեւէ սնունդ կամ ըմպելի անկարող էի առնել, կաթիլ մը ջուրը իսկ ետ կուգար: Ճարահատ, նամակ մը գրելով զուիցերիացի էլեկտրագէտ բարեկամիս, վիճակիս դարման մը կը խնդրէի: Այս օրերուն նոր միջադէպ մը կուգար ալ աւելի խռովել զիս, երբ ինծի օգնական հայ մեքենավարը, յանկարծ ինծի անծանօթ միջոցով մը կը թափանցէր գաղտնիքիս եւ կուգար ձեռքս համբուրել գաւառացիի բարեպաշտութեամբ մը, խնդրելով որ ես անհոգ մնամ ու ինք պատրաստ է ամէն ծառայութիւն եւ աշխատանք ստանձնելու: Զիս կը մխիթարէր պատմելով թէ ինք Եողղատի չրջակայքը շատ կռիւներ մղած եւ թուրքեր սպաննած է իբր փոխ-վրէժ, եւ գինք խստիւ փնտռելնուն համար եկած լինած է այս խորհրդապահ ձորը, թաքնուելու եւ իր հետքը կորսնցնելու համար: Կը հաւաստէր թէ Թաչուրմազի հայ երկաթագործ աշխատաւորները ամէնքն ալ դիտեն ով ըլլալս եւ միշտ իմ հանդստութեանս մասին լուր կ'ուզեն իրմէ...:

Ուրեմն հոս ալ ճանչցուած էի...:

Եւ ահա օր մը, 8–10 հայ կտրիճ երկաթագործներ կ'իջնէին

պատգարակով մը խոր ձորը, զիս Պէլէմէտիկի հիւանդանոցը փոխադրելու համար: Անկարող քալելու եւ պատգարակով այդ զառիվերը բարձրանալն ալ անկարելի ըլլալով, հազար ջանքանքով բարի հայ արհեստաւորները փոխն ի փոխ դրկելով զիս կը բարձրացնէին լեռն ի վեր, որ իրապէս Գողգոթայի նոր վերելք մըն էր…:

Մէկ քանի ժամերու տանջանքէ վերջ, բոլորովին սպառած կը հասնէինք Թաշտուրմազի գծին վրայ եւ խրճիթի մը մէջ զիս կը պառկեցնէին, քովս հայ երիտասարդ մը ձգելով իբր հիւանդապահ: Յաջորդ օրը արշալոյսին, կառքով զիս կ'ուղարկէին Պէլէմէտիկ, հիւանդանոց դրուելու համար:

14· ԿԵԱՆՔԸ ՊԼՂԻՄԷՏԻԿԻ ՄԷՋ

Հիւանդ եւ ուժասպառ հասած էի հիւանդանոց եւ իբր դերմանացի մը տեղ կը խնդրէի հիւանդանոցի հայ բժշկապետէն: Բայց սա չորս պատասխանով մը զիս իր դիմէն կը ճամբէր, ըսելով. «Տեղ չկայ»: Տեսնելով որ անհնար պիտի ըլլար համոզել զինքը եւ քանի որ ի վիճակի ալ չէի այդպէս բացօթեայ ժամերով սպասելու եւ ոչ ալ որեւէ տեղ ունէի ապաստանելիք, ուզեցի օգտուիլ բժշկապետին առանձնակի մէկ պահէն մօտենալ իրեն եւ ինքնութիւնս յայտնել եւ դեղ ու դարման խնդրել: Մինչ այդ չկամ բժիշկը, որ հայ մըն էր՝ Տոքթ. Պօյաճեան, յանկարծ բարութեամբ ձեռքս բռնելով տարաւ զիս իր մասնաւոր սենեակը ու դաւաթ մը քոնեակ տալով ըսաւ. «Անհոգ եղիր, Հայր Սուրբ, հիմա ձեզ համար անկողին պատրաստել կուտամ եւ ամէն խնամք կը տանիմ ժամ առաջ ձեզ ոտքի հանելու համար: Ակիէ զատ, տեղւոյս «չէֆ» Հոյթէնէկըրը իմ մտերիմ բարեկամս է, անոր չնորհիւ լաւ պաշտօն մը կը ճարենք ձեզի եւ ամէն հետապնդումէ զերծ կը մնաք»:

Հայ աղնիւ ու բարի բժիշկին այս քաջալերական խօսքերը զիս այնքան յուզած էին որ ակամայ աչքերս արցունքով կը լեցուէին:

Շնորհիւ հայ բժիշկին եղբայրական եւ անձնուէր դարմաններուն, ամիս մը վերջ արդէն բժկուած ու կազդուրուած էի, եւ թաքնուելով հիւանդանոցին պատկանող անկողիններու վոքըրիկ մթերանոց-խցիկը, ակնդէտ կը սպասէի պաշտօնի մը:

1916 Սեպտեմբերի առաջին օրերուն, Պոլսէն ոստիկանական հրամոլութեամբ Պոզանթի կը բերուէր Թէոդիկ, որ թէպէտ բանտի միամեայ քաւութիւնը լրացուցած էր, սակայն անոր Թուրքիոյ մայրաքաղաքին մէջ մնալը վտանգաւոր համարուած էր: Ոստիկանական տնօրէնն Պէտրի աքսորման դատապարտած էր զինքը, անշուշտ նահա-

տակուած հայ մտաւորականներու բախտին արժանացնելու ոճրապարտ նպատակով:

Պոզանթիի մէջ հայ երիտասարդներ ծրագրած էին Թէոդիկը վախցընել Պէլէմէտիկ, բաւ էր որ ապաստանարան մը դառնէին: Լսելով որ ոչ ոք կը յանդգնէր այս դիւրութիւնը ընծայել, թելադրեցի իմ թաքստոցս բերել: Ու դիշեր մը հայ երիտասարդներ հիւանդանոցի խցիկս բերին Թէոդիկը, սարսափահար եւ չուարած: Կ'արժէ ըսել որ մեր քովի սենեակը դիարան մըն էր ուր ամէն օր մեռելները կը բերէին ու պատանքելէ վերջ կը տանէին դերեզմանատուն: Բայց հոգ չէր, պի դիակներու հետ մեր դրացնութիւնը նախամեծար էր քան անոնց յաւիտենական ընկերակցութիւնը: Թէոդիկ յաճախ ինձմէ կը պահանջէր կեանքի ապահովութիւն, երբ ես ինքս ալ ուրիշին ապահովութեան պէտք ունէի:

Առաջին անդամ ըլլալով պատեհութիւն կը տրուէր ինձ Պոլսէն լուրեր ստանալու եւ իրազեկ ըլլալու քաղաքական եւ ազգային ներքին գլխաւոր իրադարձութեանց: Այս առթիւ, ի մէջ այլոց կ'իմանայի որ Պոլիսը գրաւող Ֆաթիհ Սուլթան Մէհմէտէն ի վեր հիմնուած Հայոց Պատրիարքութիւնը զոցուած եւ ջնջուած էր եւ փոխադրուած Կիլիկիա, Սահակ Բ. կաթողիկոսը անուանելով պատրիարք Երուսաղէմի եւ Կոստանդնուպոլսոյ: Պոլսոյ պատրիարք Զաւէն Սրբազան Պոլսէն աքսորուած էր իր ծննդավայրը Պաղտատ եւ թուրք կառավարութենէն կաթողիկոսական ու պատրիարքական փոխանորդ նշանակուած էր ձէվահիրճեան Գաբրիէլ արքեպիսկոպոսը: Թէ Պոլսոյ մէջ կը շարունակուէր Տաճար կրօնաթերթին հրատարակութիւնը, համբագրապետութեամբ դաւաճան Հրանդ Յովսեփեան (չիք) վարդապետին, որ Պէշիկթաշի մուխթար Արթին Մկրտիչեանի հետ (որ վրիժառու գնդակով մը սպանուեցաւ) ձեռք ձեռքի տուած, թուրք դահճապետներուն ծառայութեան անցած էին, անարդելով հայ անմեղ արիւնը եւ չքմեղացնելով միանգամայն հայ ազգի բնաջնջման ծրագիրը հետապնդող թուրք անողոք դահիճները:

... Թէ մայրաքաղաքի հայութիւնը կը շարունակէր սպրիլ տարագրութեան մը վերահաս սարսափին ներքեւ, թէ թուրք կառավարութեան կողմէ պատերազմական տուրքերու գանձման համար կազմակերպուած թէքէլիֆը կը բաղկանար միայն իսլամներէ, որոնք

ձեռնարկած էին հայ վաճառականներու խանութները թալանելու:

Եւ թուրք բանակի անունով կը գրաւէին այնպիսի առարկաներ որ ոչ մէկ յարաբերութիւն ունէին պատերազմական իրերու հետ: Օրինակ՝ անուշահոտութիւններ, մետաքսեղէն կերպասներ, կանանց մետաքսէ գուլպաներ, կանանց կօշիկներ, տղոց հագուստեղէններ, վերջապէս հետապնդուած նպատակը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ մերկացընել հայ վաճառականները: Հայ վաճառականներու մթերանոցին կամ խանութին առջեւ յանկարծ կանգ կ'առնէր զինուորական կարմիր ինքնաշարժ մը եւ ահա ներս կը մտնէին քաղաքային եւ զինուորական պաշտօնեաներ, ինչ որ յարմար կը դատէին կ'առնէին ու կը փոխադրէին: Վա՛յ անոր որ կը դանդատէր կամ կը բողոքէր, այս անգամ վաճառականն ալ կ'առնէին ու կը տանէին, եւ ապա նոր հնչուն վճարականք վճարել հարկ կ'ըլլար ազատուելու աքսորէ կամ բանտէ:

Այդ օրերուն Թուրքիոյ կայսրութեան ճակատագրին վրայ կ'իշխէր եռապետութիւն մը՝ Թալէաթ-Էնվէր-Ճէմալ, որոնք ներքին կերպով յենած էին Իթթիհատ կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէին վրայ եւ արտաքին կերպով՝ զերմանի զինուորական ուժերուն եւ իմաստուրի Թուրքիոյ զերմանի զօրաց վերին հրամանատար Լիման Ֆօն Զանտէրս փաշայի վրայ, որ ամենազօր դարձած էր չնորհիւ Տարտանէլի յաղթական պաշտպանութեան:

Կ'արժէ այստեղ յիշել դրուագ մը Ֆօն Զանտէրսի կեանքէն Թուրքիոյ մէջ:

Համաշխարհային պատերազմի սկիզբը, 1914 սեպտեմբերին, երբ իր երկու չափահաս աղջիկները Պէյքօզի անտառը շրջազայութեան մը գացեր էին իրենց հօր մէկտ Թուրք Թիկնապահին հետ, յանկարծ Թուրք սպաներու կողմէ առեւանգուեցան եւ բռնաբարուեցան: Զանտէրս փաշա զոհացաւ երեսուն հազար հնչուն ոսկիի հատուցմամբ եւ մէկ քանի պատահական սովորական զինուորներու կախաղանի դատապարտութեամբ...

Պետական նկատողութիւն... (Raison d'Etat):

Վերջապէս մեր ունեցած տեղեկութիւնները իրարու հաղորդելով զիրար կը մխիթարէինք, մեր թաքստոցին մէջ կծկուած, մինչեւ որ հնարաւոր եղաւ Տօքթ. Պօյաճեանի անձնուէր ջանքերուն չնորհիւ մէկ

մէկ պաշտօն ձեռք ձգելով լոյս աշխարհ գալ...: Թէոդիկ իբր հիւանդապահ իսկ ես իբր պարեղէնի մթերանոցներու համարակալ:

Մեր օրերը կ'անցնէին խաղալ ու առանց միջադէպի եւ ես դոհ էի որ վերջապէս յաջողած էի տանելի կեանք մը ստեղծել:

Երկաթուղիի գերման ընկերութիւնը ըստ իր սովորութեան, իր պաշտօնեաներուն յատուկ մասնաւորաբար կառուցած վայտաչէն տուներուն մէջ ինծի ալ կարասիներով աննեակ մը տրամադրած էր եւ ծառայ մը՝ որ կը կատարէր անհրաժեշտ մաքրութիւնը:

Բայց երբ հետզհետէ ամիսները կ'անցնէին մեր ծանօթութեանց շրջանակը տակաւ կ'ընդարձակուէր: Գոնիայի եւ Էրէյլիի կողմերէն դաղտնապէս եկող ամէն փախստական հայ, ինքզինք նախ կը նետէր Պէլէմէտիկ եւ դործ մը չկրնալ ձեռք բերելու պարագային մխայն կ'երթար բախտ ու դործ փնտռել չինութեանց հեռաւոր անկիւններուն մէջ: Պէլէմէտիկ ապաստանող հայերուն մեծամասնութիւնը Պոլսէն կամ Պրուսայէն, Նիկոմիդիայէն, Ռոտոսթոյէն, Թրակիայէն տարտղրուած դպրոցական պատանիներ կամ երիտասարդներ էին: Ասոնց մէջ դտնուեցան շատեր, որ Պոլսոյ ազդային մխիթարեաններէն ըլլալով, առիթ ունեցած էին ճանչնալու գիս իրենց քննութեանց ու դպրոցական հանդէսներու միջոցին: Որով, հակառակ որքան հնար էր աչքի չերեւալու ջանքերուս, դարձեալ գիս ճանչցողները օրըստօրէ կը շատնային, եւ այս պարագան անշուշտ ինծի մտահոգութիւն կ'առթէր:

Այստեղի հայ փախստականներու թիւը շատնալով արդէն սկսած էր ուշադրութիւն դրաւել. բնականաբար այս պարագան չէր կրնար վրիպիլ Պէլէմէտիկի ոստիկանական թուրք քոմիսէրին աչքէն:

Փախստական այս հայերը մեծ մասամբ ինձ նման կեղծ անուններով արձանագրուած էին ընկերութեան պաշտօնական տոմարներուն մէջ: Պոլսէն Թալէաթի կողմէ եկած ստիպողական ու դաղտնի հրահանգներուն վրայ, տեղւոյն ոստիկանութիւնը դործի սկսաւ ու 15-20 հայ մտաւորականներու սեւ ցանկ մը պատրաստուեցաւ:

Թէպէտ հայերէ շատեր յոյն, սասրի, լըվանթէն կամ հայու անունով արձանագրուած էին, սակայն յայտնի էր թէ ոստիկանութիւնը յաջողած էր դաւադիրներ գտնել, որոնք հաղորդեր էին ամանց ինքնութիւնը:

Ռուսիկանական մեծ ու փոքր պաշտօնեաներուն խուզարկու եւ թշնամական ակնարկները կուահել կուտային ինծի նոր վտանգի մը մերձաւորութիւնը: Եւ առ այս ըրած դիտողութիւններս անտարբերութեամբ մոխիկ կ'ընէին, մինչեւ որ օր մը, յանկարծ խմացանք որ Թէոդիկ եւ ուրիշ մէկ քանի Հայ երիտասարդներ ձերբակալուելով աքսոր կը տարուէին:

Թէպէտ պերման երկրաչափներու հզօր պաշտպանութեան չնորհիւ հնար եղաւ ազատիլ այս առաջին խումբը եւ ոմանք ալ յաջողեցան ճամբան վրիպիլ ռուսիկան զինուորներու ձեռքէն, սակայն ինծի համար դարձեալ եկած էր փախուստի խնդիրը, եթէ կ'ուզէի վտանգը կանխել եւ չմնալ թակարդի մը մէջ: Շնորհիւ Պէլէմէտիկի պաշտօնիս յաջողած էի գոնէ վեց ամիս եւս ողջ մնալ...:

Արդէն հասած էինք 1917ի նոր տարին, որ Պէլէմէտիկի մէջ գերմաններու կողմէ ոչնուած էր մեծ հանդիսաւորութեամբ, առատ կերուխում, գարեջուր, գինի եւ նոյնիսկ չամբանեայի հարուստ բաժակներ պարպուած էին Գերմանիոյ վերջնական յաղթութեան:

Իսկ հայերս՝ որքի նման անշուք ու ողաւոր, մեր խցիկները քաշուած անցուցած էինք 1917ի եւրոպական Ամանորի հանդիսաւոր օրերը: Պէլէմէտիկ պտնուող ռուս, Ֆրանսացի եւ իտալացի հարուստ գերի գինուորները եւս մեղի նման տրտում եւ ախուր անցուցած էին իրենց հետաւոր սիրելիները յիշելով: Բայց հայերուս զգացածը միայն տրտմութիւն չէր, այլ սուգ, գի գերիները օր մը իրենց սիրելիները վերադառնելու յոյսը ունէին, բայց մեր սիրելի հարազատները անդարձ գնացած էին դէպի յաւիտենականութիւն ահաւոր նահատակութեամբ մը, մեզ ձգելով անմխիթար...:

Մենք, կենդանի մնացողներս, մեր անպէտ կեանքը կերպով մը քարշ տուող ողորմելի խլեակներս, երանի՛ կուտայինք մեռնողներուն... որոնք իրենց պարտքը վճարած ըլլալով այժմ կը հանգչէին վերջնականապէս:

Մինչ այլ, մեր յիշողութեան մէջ կը պատկերանար տեսիլքը հին բարի կաղանդներուն, պղպջարդ սեղաններուն եւ անուշապուրներուն, երբ մեր սիրելիներով շրջապատուած, իրարու լիաշուրթն կը մաղթէինք — երջանիկ տարի եւ բարի կաղանդ...:

Եւ յոյսի նոր ճառագայթ մը կը վառէր: Արդեօք պիտի տեսնէ՞նք դարձեալ հին բարի ու երջանիկ օրերը...:

Գերման երկրաչափները եւ գերման արհեստաւոր եւ դործաւորները, նոր տարուոյ խրախճանութեանց առթիւ հրաղէն կը պարպէին, ոչ միայն որովհետեւ տօնական օր էր, այլ նաեւ առ ի աղդարարութիւն գիրենք չրջապատող թուրք ամբոխին: 1916ի վերջին ամիսներուն, մէկուկէս տարուան գինակցութենէ վերջ, Թուրքին հետ մօտիկ յարաբերութիւն ունեցող գերմանացիները խորապէս համոզուած էին որ Թուրքը խարդախ, նենգամիտ, ուխտադրուժ եւ օտարատեաց է եւ կարելի չէ անոր հետ ուղղամիտ եւ յարատեւ բարեկամութիւն մշակել: Մէկ բառով, անոնց զգացումներուն վրայ որեւէ վստահութիւն չունէին:

Տաւրոսի փապուղիներու գծին վրայ յաճախ հանդիպեցայ գերման Թրքատեաց էնժէնիէօրներու, որոնք իրենց չուներուն անունը դրած էին Ահմէտ, Մէհմէտ, Ապտուլլահ, Իսմայիլ, Ալի եւայլն:

Իսկ Թուրք բանուորները չկրնալով հանդուրժել կը խնդրէին հայ Թարգմաններէն, որ գոնէ իրենց մեծ մարդարէին՝ Մէհմէտի անունով չկանչէին գերմանները իրենց չուները...: Բայց գերմաններուն եւ Թուրքերուն միջեւ ատելութիւնը հետզհետէ այնքան ծանր հանգամանք էր ստացած, որ գերմանները զգուշական միջոցներու կը դիմէին որպէսզի Թուրքերուն կողմէ անակնկալ յարձակման մը չենթարկուին: Նոյնիսկ արագահարուած փոքր թնդանօթներ վար դրած էին, զի միշտ երկիւղ ունէին որ գերման պարտութեան մը պարագային Թուրք զինուորները այս անգամ պիտի յարձկէին իրենց վրայ, Թրքական պարտութեանց վրէժը իրենցմէ լուծելու համար: Պատահմամբ իրազեկ եղանք որ անակնկալ եւ դաւադրական յարձակման մը մը դէմ պատրաստ ըլլալու համար, գերմանացիները ալիւրի եւ գետնախնձորի բազմաթիւ մթերանոցներու մէջ զէնք էին մթերած:

Զերբակալութեան անողոք մղձաւանջը կրկին կը հետապնդէր զիս, ուստի ուրիշ ճամբայ չկար եթէ ոչ դարձեալ ձեռք առնել Թափառականի ճամբան եւ անյայտանալ առանց հետք մը Թողնելու...:

Որոշումս տուած էի, գործադրութիւնը կը մնար: Չէի գիտեր թէ այս անգամ ո՞ր ուղղութեամբ պիտի յաջողէի փախչիլ, խուսափիլ կարենալու համար վերջնակապէս դիս անդադար հալածող մահուան ուրուականէն...:

●

15·

ՋԱԽԷՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՊՈԼՍԷՆ ԴԷՊԻ ՊԱՂՏԱՏ

1916 Օգոստոսի մէջ կարգը կուգար Պոլսոյ Զաւէն Պատրիարքին, որուն առանձնաշնորհումները այլեւս անուանական էին միայն:

Այլեւս պատրիարքական վարչութեան ոչ մէկ հեղինակութիւն եւ չուք մնացած էր: Այն աստիճան որ, հակառակ բազմաթիւ անգամներու թախանձագին խնդրանքներուն, Թուրքիոյ ներքին գործոց նախարար եւ ապա վարչապետ Թալէաթը մերժած էր իր ներկայութեան ընդունիլ զինքը: Իսկ անգամ մըն ալ անարգանօք կշտամբած եւ ճամբու էր դրած Պատրիարքը:

Պատրիարքարանի եւ Թուրք կառավարութեան միջեւ իբրեւ կապ կը ծառայէր պատրիարքարանի գործակատար Գամէր Շիրինեան: Ասոր մեծապոյն ջանքն էր եղած որքան հնար է խաբել Պատրիարքը, խեղաթիւրել ամէն իրողութիւն ի նպաստ Թուրք կառավարութեան, հաճելի ըլլալու համար ամենազօր Թալէաթին:

Բնականաբար անվարձ չէին մնար պատրիարքարանի այս տըխրահռչակ գործակատարին գաղտնի ծառայութիւնները: Ամէն ոք զարմանքով կը տեսնէր որ Գամէր Շիրինեան բացառիկ թոյլտուութեամբ յաճախ Պուլկարիա կ'երթար կուգար այնպիսի առեն մը, երբ պատասխանատու հայու մը համար Պոլսոյ մէկ արուարձանէն միւսը անցնիլը կասկածի տեղի կուտար:

Պատրիարքական հեղինակութիւնը եւ վարչութիւնը տակաւ անցած էր պատրիարքարանի այս գործակատարին որ 1904ին՝ քանամեայ երիտասարդ, մտած էր պատրիարքարան իբր օդնական, իբր գործակատար Շահին Գասպարեանի: Այժմ այնքան ամենազօր էր դարձած, որ կը յաջողէր ոստիկանապետ Պէտրիի ձեռքէն ազատել իր ձերբակալեալ բարեկամները, եւ առատ նիւթական վարձատրութեան

վոխարէն դէպի Գերմանիա եւ Պուլկարիա ազատ երթեւեկի հրաման ձեռք կը բերէր հայ վաճառականներու համար:

Աւելին, այս բոլոր ստորերկրեայ ծառայութեանց վոխարէն, որ պարզապէս դաւաճանութիւն էր ի վնաս իր անձնատուղ թշուառ ցեղին, Գամէր Շերինեան մանաւանդ թոշակ կը ստանար Թալէաթէն կամ ներքին գործոց նախարարութեան գաղտնի վարկերու անտուկէն:

Երբ հայ ժողովուրդը կ'անցընէր այս դժբախտ օրերը, բնականաբար պատրիարքարանն ալ վտանգ կազմալուծուած էր: Մանաւանդ երբ թշնամին ներսէն էր. ուստի Թալէաթ մեծ դժուարութիւն չէրնց ազգին կեդրոնական պաշտօնատունը հիմէն կործանելու: Ասոր համար թուրք կառավարութիւնը որոշեց Զաւէն պատրիարքը աքսորել: Հօտը զարնուած ըլլալով այլեւս հովիւի պէտք չէր մնացած:

Զաւէն պատրիարք՝ որ դժբախտաբար հանդիսատեսի կրաւորական համակերպութեամբ մը, ականատես կ'ըլլար իր ներսէն յանձնուած Թուրքիոյ հայ ժողովուրդին արմատական բնաջնջման, քաջութիւնը չունեցաւ ինքնակամ հրաժարելու այլեւս անպէտ դարձած պատրիարքական վարչութենէն եւ դոհանալով իբր չքմեղանք այլեւս բերնի ծամոց ըրած սա յայտարարութեամբ թէ՝ «այլեւս իր ձեռքէն ասկէ աւելի բան մը չի գար»:

Որովհետեւ պատրիարքի դոյութիւնը կամ բացակայութիւնը այլեւս արժէք չունէր, քանի որ անկարող էր ընել «աւելի բան մը», բայց հրաժարելով դոնէ բողոքի ցոյց մը ըրած կ'ըլլար եւ պատմութեան առջեւ պրժած չէր ըլլար իր պատասխանատուութիւնը:

Պէ՞տք է յիշել որ 1828ին, հելլէն ապստամբութեան շրջանին, Ֆէների յունաց մայր եկեղեցւոյն աւագ դրան առջեւ թուրք կառավարութիւնը կախաղան հանած էր յունաց ութերեակ պատրիարք նահատակ Ղրիղորիոսը: Զաւէն պատրիարք իր դէրքը իբր Վահան կը դործածէր իր անձին փրկութեանը համար միայն, քանի որ ուրիշ փրկելիք բան չէր մնացած:

Ի դուր... այլեւս անպէտ դարձած պաշտօնը եւ ութդոսը անզօր եղան փրկելու դինքը աքսորէ ու տառապանքէ:

Ներքին գործոց նախարարութենէն դրկուած մանաւանդ պաշտօնեաներ, 1916 Օդոստոսին, Մ. Աստուածածնայ պահքի երկուշաբթին,

պատրիարքարան գալով, ի ներկայութեան Զաւէն պատրիարքին, կը հինգեն պատրիարքարանի բոլոր պիւտնները: Բայց բարեբախտաբար այս խիստ կարգադրութենէն մէկ քանի օր առաջ, Պալքանեան պատերազմին եւ 1913-1914ին հայկական հարցին յատուկ գաղտնի վաւերաթուղթերը կը փոխադրուէին դեսպանատուն մը: Օրեր առաջ ոսմանիականական հսկողութեան ներքեւ կ'առնուէին պատրիարքարանը եւ Մայր Եկեղեցւոյ եռեւը գտնուող պատրիարքին անձնական բնակարանը:

Ապա Պայրամին օրը երկու գաղտնի ոսմիկաններ Զաւէն պատրիարքը կ'առաջնորդեն ոսմանիականական անօրէնութեան քաղաքական բաժինը՝ «Գրամը Սիասի»ն: Հոս մէկուկէս ժամ արգելափակելէ ետք կ'ըսուի պատրիարքին. «Դուք քանի որ Պաղտատցի էք, պէտք է ձեր ծննդավայրը երթաք, ուստի պատրաստուեցէք մեկնելու»: Պատրիարքը կը պատասխանէ. «Քանի որ պատրիարքական տեղապահ մը պիտի նշանակուի, եւ քանի որ ես ալ միասին կնքած եմ պատրիարքարանի պիւտնները, սպասեմ եւ նոր կարգուած տեղապահին պաշտօնս փոխանցելէ վերջ մեկնիմ Պոլսէն»: Ասոր վրայ Գրամը Սիասիի անօրէնը կը հեռաձայնէ Թալէաթին, առ այս հրահանգ խնդրելով, սակայն ոչնչի օր ըլլալուն Թալէաթի հետ խօսիլ հնար չըլլար, որով պատրիարքը կ'արձակուի որպէսզի ոսմանիականական հսկողութեան տակ տուն դառնայ:

Երբ առաջին անգամ երկու գաղտնի ոսմիկաններ կուգան պատրիարքը ձերբակալելու եւ Գրամը Սիասի առաջնորդելու, պատրիարքին տունը նոյն պահուն պատահմամբ ներկայ գտնուող Կարնեցի հայ օրիորդ մը գաղտնի կը զրկուի ամերիկեան դեսպանատուն հաղորդեցնել Շմաւոնեանին, որ դեսպանատան առաջին թարգմանն էր երկար տարիներէ ի վեր, որպէսզի միջամտելով պատրիարքը ազատեն:

Շմաւոնեան, որ ծանօթ էր իր անկեղծ հայրենասիրութեամբ ու դէպի իր տարաբախտ ցեղակիցները միշտ ցոյց տուած էր պատրաստակամ անձնուիրութիւն, կը փութայ առ այս կարեւորը զեկուցանել ամերիկեան դեսպան Մորկընթաուին:

Այս անձնաւորութիւնը որ հայերուն հանդէպ ցոյց տուած իր անվերապահ համակրութեամբ եւ պաշտպանութեամբ իրաւամբ արժանացաւ հայութեան անմոռանալի երախտագիտութեան, կը փութայ

դերման դեսպանատուն եւ միասին կ'աշխատին համոզել Թալէաթը որպէսզի Զաւէն պատրիարքին Պոլիս մնալու թոյլտուութիւն չնորհէ:

Թալէաթ վճռականութեամբ կը մերժէ երկու դեսպանատանց առաջարկները, ըսելով. «Թուրք պետութեան հեղինակութիւնը եւ վարկը (փրէսթիժ) կը պահանջեն որ Զաւէն պատրիարք անպայման, ըստ նախարարական որոշման, մեկնի իր ծննդավայրը Պաղտատ», խոստանալով պատրիարքին անձին ապահովութեան համար հարկ եղած հրահանգները տալ դաւառական պատկան իշխանութեանց:

Ձերբակալութենէն մօտ երկու շաբաթ վերջ, 1916 Օգոստոս 2–ի երկուշաբթի օրը պատրիարքը չորս դաղտնի ոստիկաններով տունէն կը փոխադրուի իր եղբօր եւ եղբօրաղջկան հետ Հայտար Փաշայի կայարանը եւ անկէ Դէպի Էսկիշէհիր գինուորական գնացքով, հսկողութեամբ «Հիտայէթ» կեղծ անունով եւ ինքզինք թուրք ձեւացնող Սիւլեան մականուանեալ լրտես նախկին հայ կաթոլիկ վարդապետի մը եւ թուրք ոստիկանի մը:

Գնացքը Էսկիշէհիր հասնելուն, տեղւոյն մէջ հրաշքով մնացած հայ քահանան եւ հայ կաթոլիկ վարդապետը, կանխաւ իմացած ըլլալով, պատրիարքը տեսնելու կը փութան: Բայց հազիւ պատրիարքին առաջին կարդի վակոնը մտած, վրայ կը հասնի Էսկիշէհիրի դայմադամը եւ կ'արգիլէ պատրիարքին հետ ամէն հաղորդակցութիւն:

Իսկ երբ գնացքը իր ճամբան շարունակելով կը հասնի Գոնիայի մօտակայ Էրէյլի կայարանը, տեղւոյն կայարանի հայ պաշտօնեաներէն խիզախ երիտասարդ մը, որ ինձ անձամբ պատմեց, կը փութայ պատրիարքին մօտ եւ կը յայտնէ թէ դերման դեսպանին եւ բաշխաւորութիւնը ստացած է, անվտանգ հասնելու համար Պաղտատ:

Նոյն այս երիտասարդն է որ Զօհրապը եւ Վարդգէսը աքսոր տարուած ատեն, Էրէյլիի մէջ օգտուելով իր երկաթուղիի պաշտօնեայի հանգամանքէն, առաջարկած էր զիրենք փախցնել: Բայց ատոնք պատասխանած են թէ իրենք «մէպուս» են, իրենց կեանքին վտանգ չսպառնար, եւ մերժած են այս աջակցութիւնը ընդունիլ:

Պոզանթիէն երկաի զսպանակաւոր կառքով մը կը հասնին Տարսոն, ասկէ գինուորական գնացքով կը շարունակեն ճամբան Ատանայէ

վրայով, բայց առանց քաղաք մտնելու ուղղակի կը հանին Օսմանիյէ։ Հոս կրկին կառք առնելով, Հասանպէյլիի վրայով եւ միշտ նոյն հետեւորդներով կը հասնին Իսլահիյէ։ Իսկ անկէ ալ դինուորական դըրնացքով ողջամբ կը ժամանեն Հալէպ, ուր տեղական ոստիկանական մնօրէնը պատրիարքին եւ իր հետեւորդներուն մասնաւոր պանդոկ մը կը յատկացնէ։

Պատրիարքը այցելութեան երթալով Հալէպի կուսակալին, կ'արժանանայ մասնաւոր բարեացակամութեան, իսկ Պոլսէն մինչեւ Հալէպ պատրիարքի հսկողութեան պաշտօնը կատարող լրտես Սիալեան եւ Թուրք ոստիկանը կը դառնան Պոլիս, իրենց պաշտօնը վերջացած նկատելով։

Պատրիարքը իր երկու ազգականներուն հետ ութ օր Հալէպ մնալէ վերջ, երկու կառքով ու վեց հեծեալ ոստիկան դինուորներով ճամբայ կ'իյնայ դէպի Տէր-Զօր։

Հալէպէն Տէր-Զօր անապատի իրենց ճամբուն վրայ, Մէսքէնէի եւ Համամի մէջտեղ, կը հանդիպին հարիւրաւոր դերեզմանաբլուրներու, որոնց ներքեւ յաւիտենական քունով կը հանդչէին տասնեակ հազարաւորներով քաղցէ ու ծարաւէ մեռած տարագրեալ բազմաչարչար հայեր։

Բախտի ահաւոր զուգադիպութեամբ մը, հայ ժողովուրդի հոդեւոր պետը ականատես այցելութեան ելած էր իր նահատակուած հօտին։ Պատրիարքը Մէսքէնէի մէջ կը հանդիպի առաջին անգամ ըլլալով հայ տարագիրներու մնացորդ բեկորներու, որոնց իր մօտ գտնուած տրամադրելի դումարներէն դրամական օգնութիւն կ'ընէ։

Վերջապէս վեց օրուան անապատի ուղեւորութենէ մը վերջ պատրիարքը իր երկու ազգականներով կը հասնի Տէր Զօր եւ կ'իջեւանի խան մը։ Բանց հաղիւ պատրիարքին ժամանումը կառավարութիւնը լսած, դինքը կ'առաջնորդեն ոստիկանատուն։

Պատրիարքին Տէր-Զօր հասնելու այս օրերուն կը զուգադիպէր ներքին դաւառներէն Տէր-Զօր հասած տարագրեալ հայ ժողովուրդի մնացորդ բեկորներու վերջին ընդհանուր եւ սարսափելի ջարդը, Տէր-Զօրի միւթասարըֆ արիւնարբու Զէքիի ղեկավարութեամբ, որու գոհ պայմին աւելի քան 160,000 երկսեռ հայեր, այր, կին, տէր, ու մա-

Նուկ: Այս կոտորածէն հազիւ 3-4000 հայ կրնան ողջ մնացին, մէկ քանի հարիւր երախաներով:

Մինչ մէկ կողմէն միւթասարըֆ Զէքի արեան մէջ կը խեղդէր տարագրեալ հայութեան մնացորդ բեկորները, զանոնք Եփրատի մէջ նետելով, միւս կողմէ մեծ պատուով կ'ընդունէր հայոց պատրիարքը, զայն կը հրաւիրէր իր բնակած կառավարական չէնքը, ուր կէսօրուան ճաշը միասին կ'առնէին:

Ահա ապացոյց մը եւս թէ թուրքը որպիսի կատարելութեան հասցուցած է կեղծիքը եւ նենգամտութիւնը:

Արիւնարբու՝ Զէքի պատրիարքը երեք օր իր անձնական հիւրը ընելէ վերջ, մեծ պատուով ճամբու կը դնէ զայն Տէր-Զօրէն դէպի Պաղտատ:

Դիւրըմբռնելի պատճառներով պատրիարքի հսկողութեան յանձնացուած չորս ոստիկան զինուորները մասնաւոր ուղիներով կ'առաջնորդեն զինքը դէպի Պաղտատ, որպէսզի չարդուած եւ յօշոտուած հայերու դիակներու չհանդիպի:

Տասնեւմէկ օրուան տաժանակիր ճամբորդութենէ մը վերջ, ապահով ու անվտանգ կը հասնին վերջապէս Պաղտատ:

Հետեւաբար, ապացոյց մը եւս, թէ երբ թուրք կառավարութիւնը ուզէ՝ կը յաջողի ապահով առաջնորդել կարաւանները եւ որքան անհիմն են դահճապետ Թալէաթի ան առարկութիւնները թէ՝ «ոստիկան զինուորները ռազմաճակատ տարուած ըլլալով, նորապէս անփոյթ ու ապիկար ոստիկան զինուորներ չկրցան դործադրել տրուած հրահանգները, հայ աքսորականներու ապահովութեան մասին»:

Մօտ հինդ ամիս պատրիարքը, իր եղբայրը եւ եղբօրաղջիկը կը մնան Պաղտատի իրենց պատկենական տունը, որովհետեւ Զաւէն պատրիարք բնիկ Պաղտատցի էր եւ զաւակը՝ տեղւոյն Տ. Յարութիւն վարձանեալ քահանային:

Բայց երբ Մէջաղետքի անգլիական յաղթական բանակը Քութէլ-Ամարայի անակնկալ պարտութենէն եւք կը մօտենայ Պաղտատի, անգլիական դրաւումէն ութ օր առաջ երկաթուղիով պատրիարքը կը փոխադրուի Սամառա եւ յաջորդ օրը կառքերով ճամբորդելով հինդ օրէն կը հասնի Մուսուլ:

Այս ճամբուն վրայ, Սամատայէն երկու ժամ հեռու կը հանդիպին Պաղտատի հին ու նոր դերման հիւպատոսներուն եւ Օսմ. Դրամատան ատաբիացի տնօրէնին, որոնք իրենց կալդին Պաղտատէն կը վախ-չէին Մուսուլ, անգլիական յաղթական բանակին ձեռքը դերի չիյնա-լու համար:

Պատահական այս հանդիպումէն օգտուելով երկու դերման հիւ-պատոսներն ալ պատրիարքին հետ կը տեսակցին եւ կ'իմացնեն այս առթիւ մխայն թէ Պոլսոյ դերման դեսպանէն հեռագրով հարցում ե-ղած էր իրենց թէ պատրիարքը ողջ առողջ հասա՞ծ էր Պաղտատ...:

Հինգ ամիս վերջ, այն ալ ճամբու պատահական հանդիպումի մը առթիւ կ'իմացնեն այս լուրը պատրիարքին թէ՝ դերման դեսպանը չնորհ ըրած է իրմով հետաքրքրուելու...:

Պատրիարքը Մուսուլի մէջ կ'ապրի առանց ոստիկանական հսկո-ղութեան եւ հանդիստ պայմաններու ներքեւ, չնորհիւ Մուսուլի ոս-տիկանապետ Մէհմէտ Խալիսի, որ 1895ի հայկական ընդհանուր կո-տորածներուն խնամացած հայ մըն էր: Բայց տարի մը ետք, երբ Մուսուլի կուսակալը Հայտար կը փոխուի եւ Երզնկայի հայերը ջար-դող Մէհտուհ կ'ըլլայ կուսակալ, աւելի խիստ կը վարուի անոր հան-դէպ, հակառակ որ կարնէն հին ծանօթներ էին:

Պատրիարքին Մուսուլ գտնուած մէջոցին, Կիլիկիոյ կաթողիկոսը Երուսաղէմէն անոր 500 թրքական թղթադրամ ոսկի կը ղրկէ իբր օժանդակութիւն:

Պատերազմի եւ տարագրութեան այս տարիներուն Մուսուլի մէջ կը գտնուէր աքսորուած բաւական հոծ հայութիւն մը, 2-300 հոգի: Ասոնք մեծ մասամբ կ'ապրէին ահաւոր տառապանքի, հալածանքի եւ զրկանքի մէջ, օրըստօրէ աստկացող կեանքի պիտոյքներու չդոյու-թեան պատճառով, հիւծած, հալումաշ եղած, ամէն օր 15–20 հայեր կը մեռնին եղեր անօթութենէ ու թշուառութենէ: (*)

(*) Զինադադարէն վերջ անգլիական յաղթական բանակը երբ Մուսուլ մտաւ, մեծ յարգանքով վարուեցաւ պատրիարքին ու մնացորդ վերապրող հայութեան հետ, նիւթապէս օգնելով թշուառ եւ հացա-կարօտ հայ ժողովուրդին:

Պատրիարքին աքսորի այս ամբողջ պատմութիւնը անձնապէս ֆա-դած եմ իր եղբօր աղջիկէն, որ անբաժան աքսորակիցն է եղած անոր, Պոլսէն մինչեւ Պաղտատ եւ Մուսուլ:

16. ՀԱՅ ԱՔՍՈՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԲԱՆԱԿԸ ԳՈՆԻԱՅԻ ԵՒ ՊՈՋԱՆԹԻ ՄԷՋ

Պէլէմէտիկ վեց ամիս ապրած մէջոցիս, արժանահաւատ եւ ակա-նատես հայերը, զերմաններ եւ նոյնիսկ թուրք պինուորականներ լինէի պատմեցին հայ աքսորական եւ հալածական ժողովուրդին տառա-պանքը:

Ինչպէս պատմուեցաւ սկիզբը յիշեցինք արդէն, 1915ին Պէլէմէ-տիկի փապուղիները բացուած չըլլալով, Հայտար Փաշայէն մեկնող երկաթուղին կը հասնէր մինչեւ Պոզանթի: Ասկա Տորաքէն կրկին սկսելով կը շարունակուէր Առանայի վրայով մինչեւ Ամանոսի արեւ Մամուրէ: Հոս կրկին կ'ընդհատուէր գիծը, զի Ամանոսի լեռներու փապուղիները եւս դեռ բացուած չէին. այս պատճառով պինուորա-կան ամէն փոխադրութիւններ կը կատրուէին կառքերով Պոզանթիէն դէպի Առանա, Գիւլէք-Պօղազի լեռնային ճամբով, իսկ Մամուրէյի մօտակայ Օսմանիէէն Գանլը Կէչիու-Հասանպէյլի-Իսլահիէ, նոյնպէս լեռնային ուղիով:

Արդ, Աղբիանուպոլսոյ, Ռոտոսթոյի, Մալկարայի եւ չրջակա-յից, ինչպէս նաեւ Նիկոմիդիոյ առաջնորդական բազմահայ թեմէ տարագրեալ ամբողջ հայ ժողովուրդը, շուրջ 110,000 հոգի, ինչպէս նաեւ Պիլէճիկի, Էսկիշէհիրի, Քէօթահիայի, Աֆիոն Գարահիսարի եւ չրջակայից 60,000ի մօտ հոծ հայութիւնը, շուրջ 170,000 տարա-գրեալներ դիտումնաւոր կերպով մի ամսամանակ ճամբայ հանուած էին եւ յաջորդաբար Գոնիա հասնող այս աքսորականներու կարա-ւանները հոն կը սպասէին, կազմելով մեծ բանակատեղի մը Գոնիայի մերձակայ դաշտին մէջ:

Թուրք կառավարութիւնը երեւոյթները վրկելու դիտումով, այս մեծազանգուած հայ տարագիր ժողովրդեան խնդումը կը փորձէր վերապրիլ փոխադրութեան միջոցներու չդոյութեան, մինչդեռ իրենց նպատակն էր անօրինակ խճողումով մը զանոնք ենթարկել համաճարակներու:

Ինչպէս արժանահաւատ ականատեսներ պատմեցին, տակաւ Գոնիայի մերձակայ դաշտին մէջ կը բարձրանար սաւաններէ չինուած նոր վրանաքաղաք մը, որոնց թիւը, ըստ հայ եւ գերմանի իրազեկ վկաներու, կը հասնէր մինչեւ 28,000ի:

Դիւրին է ենթադրել թէ այս տեսակ մարդկային բանակ մը, զրկուած ամէն կանխազգուշական պայմաններէ, կ'ենթարկուէր ամէն կարգի թշուառութեանց եւ հիւանդութեանց:

Գոնիա քաղաքը ունենալով 60-70,000ի բնակչութիւն մը, տեղւոյն վուռները հազիւ կը հասնէին հայի տեղական պահանջքին: Ուստի երբ հայ տարագիրներու կարաւանները հասան Գոնիա, ենթարկուեցան սարսափելի սովի մը:

Տառապահիւծ հայ աքսորական ժողովուրդը, դրամը ձեռքը, խեղայեղ ամէն կողմ կը վազէր հաց գտնելու համար, բայց չկար, օգնութիւն կը խնդրէր եւ իբր պատասխան մտրակի անգութ հարուածներ կը ստանար պահակներէն:

Աշնոց թաքուն նպատակն էր որ փոխանակ կոտորածի, այս խեղճերը փճանան սովէն եւ համաճարակներէն...:

Բնականաբար այս կացութեան առաջին զոհերը կ'ըլլան մանուկները, որոնք աչնան չորցած տերեւներու նման, առաջին խորշակին դեմին կը թափին ու կը մեռնին ոչ թէ հարիւրներով, այլ հազարներով:

Այս համաճարակին անխօս վկաներն են Գոնիայի ընդարձակ դաշտագետինը մինչեւ Էրէյլի ու Պոզանթի, եւ այն հազարաւոր հողաբլուրները որոնք հաւաքական գերեզմանները հանդիսացան բազմատասնջ նահատակ հայութեան:

Գանլը Կէչիտի առջեւ եղածին նման, որը նկարագրեցի դրքիս առաջին հատորին մէջ, բլուրներ կը կազմուին հազարաւոր անմեղ մանուկներու մարմիններով:

Իբր թէ համաստարած այս ահաւոր թշուառութիւնը չէր բաւէր, ահա սեւ օր մը, յանկարծ հայ աքսորական կարաւաններու հակող «սէվդիաթ»ի մեծ ու փոքր հարիւրաւոր պաշտօնեաներ, օժանդակութեամբ հեծեալ եւ հետեւակ ոստիկան պինդուորներու բազմաթիւ դումարտակներու եւ վաշտերու, մտրակներով, բիրերով, հայհոյեներով կը յարձակին հայ տարագրեալներու այս մեծ բանակատեղիին վրայ եւ տրուած ընդհանուր կարգախօսին համաձայն կ'ըսեն. «Պոլսէն խիստ հրաման եկած է, այսօր ամէնքդ ալ անպատճառ պիտի մեկնիք Պոզանթի, ժամանակ չկայ, աճապարեցէք...»: Մտրակներու շաչումին ներքեւ կը բռնադատեն ժողովուրդը որ անմիջապէս ճամբայ ելլէ: Անպատճառ վատ երեւակայութիւն մը ունենալու հարկ չկայ պատկերացնելու համար համաստարած սարսափը, խեղճութիւնն ու թշուառութիւնը որուն ենթարկուեցաւ այս ժողովուրդը, երբ լսեց անակնկալ հրամանը:

Մտրակները կը շառաչէին, անողորմ հարուածները կը տեղային, խորհելու ժամանակ չկար, պէտք էր շարժիլ: Սակայն փոխադրական որեւէ միջոց ոչ կանխատեսուած էր եւ ոչ ալ դոյութիւն ունէր: Ուստի ամէն ընտանիք բռնադատուած դաշտին վրայ կը լքէր ամէն կայք ու դոյք զորս անկարելի էր միասին փոխադրել: Միայն կը փութային իրենց հետ առնել այն ամէնը ինչ որ ոչ թէ անհրաժեշտ էր, այլ այն որ արժէք ունէր եւ դիւրատար էր՝ զարդեղէն եւայլն, որոնք յառաջիկայի նեղ օրերուն կրնային իրենց պատսպ մը հայց ապահովել:

Խուճապը ընդհանուր էր, ողբ, կոծ ու լաց, աղաչանք եւ պաղատանք որեւէ արժէք չունէին թուրք պաշտօնեաներու քար սրտերուն համար:

Իբր թէ ասոնք մարդկային արարածներ չըլլային: Այր, կին, երիտասարդ, աղջիկ ի զուր կը պաղատէին լալագին որ գոնէ մէկ ժամ միջոց տան ճար ճարակ ընելու եւ իրենց ամենաթանկագին դոյքերը հետ առնել կարենալու համար միջոցներ դտնել: Միշտ նոյն անպատկառ ու անգութ պատասխանը կը տանային. «Մեռնելու կ'երթաք... ձեր դոյքերը հետ տանիք ի՞նչ պիտի ընէք... եթէ հոս չձդէք, քանի մը օր վերջ ուրիշ տեղ մը ձեռքերնուդ պիտի առնեն... աւելորդ տեղը ինչո՞ւ յոգնութիւն յանձն կ'առնէք...»:

Հարուստներէն ոմանք մեծաքանակ պարզեւներու չնորհիւ կը

յաջողէին կառախումբերով ճամբորդել դէպի Պոզանթի: Իսկ մնացեալ ծովածաւալ բազմութիւնը քալելով ու լալով կ'երթար երկաթուղիի գծի կողքին երկարող ճամբէն դէպի Պոզանթի:

Այդ օրերուն Պոլսէն երկաթուղիով ճամբորդող դերման ականատես պաշտօնեաներ լինձի պատմեցին հետեւեալը. «Երբ երկաթուղիի դնացքով նոյն այս օրերուն կ'անցնէինք Իզմիլիէն Պոզանթի, երկաթուղագծին երկու կողմը երկարող անհաւթ ճամբաներուն վրայ տեսանք աքսորական հայերու երկարաձիգ կարաւանները, չարան չարան, փոշեթաթախ, կորտքամակ, սպառած, որոնց թիւը ճշդել թէեւ անհնար էր, սակայն տասնեակ հազարաւոր բազմութիւն մը, այր, կին, երխտասարդ, աղջիկ: Բայց աւելի ողբալի ու կարեկցութեան արժանի դառնք մանաւանդ յղի կիները եւ ծծկեր մանուկները իրենց մօր գիրկը: Առանք ամէնքն ալ վաղուց հիւծած, սպառած էին, չաւեր ինկած էին ճամբաներու վրայ կամ ծառերու ներքեւ, կամ խրամի մը կողքին եւ կամ փոսի մը մէջ, հոն ուր իրենց վերջին ուժը սպառած էր, ինկած էին կամ հոգեվարք կամ մեռած»:

Այս թշուառները երբ կը տեսնէին երկաթուղիի դնացքին մօտենալը, ամէն կողմէ կը փութային հաւաքուիլ գծին երկու կողմերը խիտ շարքերով: Եւ երբ երկաթուղիի կառքերու պատուհաններէն դուրս ամէն ազդէ դիմասիրտ ճամբորդներ հաց կը նետէին, խմոյն հարիւրաւոր սովալլուկ կիներ, աղջիկներ եւ մանուկներ իրար կոխկրտուելով կը վազէին այդ կտոր մը հացին վրայ:

Մինչ անդին Թուրք ընչաքաղց մեծ ու պզտիկ հարիւրաւոր պաշտօնեաներ անօթիներու եւ սովալլուկ գայլերու նման խուժած էին լքեալ գոյքերու վրայ, ալանի ու թալանի հետամուտ: Կառավարական բարձր պաշտօնեաներ աւարառեղին կուզան կառքերով, սայլերով եւ բեռնակիրներով, իրենց տուները փոխադրելու համար հաւաքուած արժէքաւոր գոյքերը, իրեղէնները եւ անասունները: Քաղաքացիներէն աւելի գինուորականներն են որ կ'ընեն այդ թալանը: Այս հարուստ աւարին մնացորդ թափթփուքներն ալ կուտան խլամ աղքատ ժողովուրդին, իբր իր հէլալ բաժինը...:

Որդեսիրութեան այնքան իրական համբաւ վայելող հայ մայրեր իրենց չհորհալի զաւակներն ու դեղանի աղջիկները ծախած են առա-

Չին հանդիպողէն, քրիստոնեայի թէ իսլամի, փոխան պատառ մը հացի…:

Այո՛, հայ մայրեր պատառ մը հացի համար կը վաճառէին իրենց արցունքով ու գուրգուրանքով մեծցուցած հոգեհատոր զաւակները, ըսելով. «Մեզ փրկութիւն չկայ, մեռնելու կ'երթանք, դուն այս խեղճերը թող ազատին ու ապրին…»:

Երբ հայ աքսորական հազարաւոր կարաւանները կըսկսին հասնիլ եւ խոնուիլ Պոզանթիի մէջն ու շրջակայքը, թշուառութիւնը հետզհետէ կը հասնի անլուր համեմատութիւններու: Անտէր ու անպաշտպան թշուառ ժողովուրդը օրերով կը մնայ անօթի եւ ծարաւ, անձրեւներու տեղատարափին տակ եւ առանց վրանի, քանի որ իրենց հազարաւոր վրանները ստիպուած ձգած էին Գոնիայի դաշտավայրին վրայ:

Պոզանթիէն հազիւ մէկ ժամ հեռու, ինչպէս կանխաւ յիշեցինք, կը գտնուի Պէլէմէտիկի Պաղտատի երկաթուղիի գերման ընկերութեան Տաւրոսի փապուղիներու շինութեան կեդրոնը: Բնականաբար տասնեակ հազարաւոր քրիստոնեայ ժողովրդեան կրած այս թշուառութիւնը չի կրնար ծածուկ մնալ, ընկերութեան բոլոր պաշտօնեաները չափազանց կը յուզուին: Երկրորդ տնօրէն Լօյթընէկըը գալով ականատես կ'ըլլայ տարագիր հայութեան անպատմելի թշուառութեան, կ'աճապարէ յանուն տարրական մարդասիրութեան, իրենց ընկերութեան բոլոր փոստերուն մէջ որչափ հնար է շատ հաց եփել տալ, եւ անձամբ երթալով Պոզանթի կը բաժնէ սովահար ժողովուրդին, ինչպէս նաեւ դեղ կը հայթայթէ հիւանդներուն:

Եւ ահա սէվքիաթի պաշտօնեաները իրենց հետ առած ոստիկաններ եւ ոստիկան զինուորներու սպաներ, կ'աճապարեն ցցուիլ մարդասէր զուիցերիացիին առջեւ, ուզելով արդելք ըլլալ անոր այս մարդասիրական ձեռնարկին: Եւ կ'ըսեն անոր հետեւեալ խօսքերը զորս ինք անձամբ կրկնեց ինծի. «Կառավարութիւնը իր պետութեան թշնամի ասոնք Տէր-Զօրի անապատները կը տանի բնաջնջելու համար. չարժէր ծախքեր ընել, մահուան դատապարտուած այս ժողովուրդը փրկելու համար…»:

Անհաւատալի թող չթուի այսպիսի «անկեղծ« եւ գործնական պատասխան մը «սէվգիաթ»ի թուրք պաշտօնեաներուն կողմէ, որովհետեւ համանման անպատկառ արդարացում, յոռետես թալէաթ եւ իր

ընկերները տուին Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան ազնուասիրտ Մորկընթաուին եւ այն եւրոպացի պաշտօնական անձերուն, որոնք ամէն անդամ կը փորձէին յանուն մարդասիրութեան բարեխօսել եւ միջնորդել ի նպաստ հայ ժողովուրդին: Բայց վարագոյրը ինկած էր, կեղծելու եւ խաբելու ժամանակը անցած էր այլեւս:

Առ այս կը բաւէ անգամ մը աչքէ անցընել Մորկընթաուի յուշերը, ինչպէս նաեւ հայ եղեռնի մասին անգլիական կառավարութեան հրատարակած Կապոյտ Փիրքը, ստորագրութեամբ Ճէյմս Պրայսի:

Մարդասէր ու ազնիւ զուիցերիացին Լոյթհենէկըը, որ պահեստի հին գնդապետ մըն էր, սաստիկ զայրացած կը պատասխանէ. «Եթէ դուք մեզ նեղնելու կը տանիք, ես ալ իմ ընկերութեանս կեդրոնէն հրաման ունիմ հայոց ու ղեղոյ օգնելու այս թշուառ ժողովուրդին. ուստի եթէ արգելք ըլլալ ուզէք, բռնի պիտի բաժնեմ, իսկ ասկէ առաջ դալիք հետեւութիւններուն ու ձեր պատասխանատուութեանց վրայ դուք ինքնիզդ խորհեցէք...»:

Նախկին ծեր պինուորականի մը արդար բարկութեամբ եւ սպառնական վճռակամութեամբ այս յայտարարութեան վրայ, «սէվզէիա-թի» բարձր պաշտօնեաները վախնալով յառաջ դալիք հետեւանական պատասխանատուութենէ մը, թէպէտ ներողամիտ աչքով կը նային մարդասիրական այս ձեռնարկին, բայց կ'աճապարեն ժամ առաջ Պոզանթիէն հեռացնել հասնող հայ աքսորական կարաւանները:

Ստուգիւ՝ բազմաթիւ ականատես հայեր ինծի պատմեցին այն ազնիւ օժանդակութիւններուն մասին որ զուիցերիացի, դերման եւ աւստրիացի երկրաչափները ու ճարտարապետները կ'ընէին, հակառակ դերման կառավարութեան հետապնդած հայահալած քաղաքականութեան:

Հակադրութեամբ թուրքերուն որոնք տրուած հրամանները ոչ միայն գործադրեցին մանրամասնօրէն, այլեւ դերազանցեցին զանոնք, անասնական բնազդով, որովհետեւ անոնց դլխուն եւ սրտին մէջ մարդկային ամէն զգացում բացակայ էր:

Ականջները խօսին Բիէր Լօթիի եւ Գլօտ Ֆարէրի եւ ուրիշ թրքամոլ վիպասաններու, որոնք դրսերեւոյթներէն կամ մօտա եղած քերթողական օրիանթ-ալիզմէ խաբուած, չինծու պատկերներ կուտային թուրք մտայնութեան վրայ: Տարօրինակ դեր, քանի ասոնք լոկ վիպագիրներ էին...:

17. ՊԼԷՄԷՏԻԿԻ ԳԾԻՆ ՎՐԱՅ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ՀԱՅ ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ

1916ի Դեկտեմբերի վերջին օրերուն էր, երբ Պէլէմէտիկէն կէս ժամ հեռու Գարա-Փունարի կողմերը երկու ընկերներով չրջապատուած մը պահուն, յանկարծ հանդիպեցանք թուրք եւ քիւրտ չուրջ չորս հարիւր հոգինոց կարաւանի մը:

Յայտնի էր որ ասոնք կուգային չատ հեռաւոր երկիրներէ, դի մարդ ու անասուն ամէնքն ալ հալած մաշած էին: Իրենց հետ ունեցած քաղաքներուն մօտ ուղտ, ձի, չորի եւ աւանակները ամէնքն ալ զմախացած կենդանիներ էին: Անոնց համեմատութեան վրայ չնայուած էին այս թշուառ ժողովուրդին ունեցած ամբողջ դոյքերը, մէկ կողմ սեւ կաթսայ մը եւ չերեփ մը, ադտոտ վերմակ մը, եւ կաղումներով երախաներ՝ ապազուն ու վոխտ:

Բացի երախաներէն, երկսեռ այս բազմութիւնը կը քալէր. ասոնցմէ չատեր բոկոտն էին, իսկ իրենց զգեստները ծուէն ծուէն եղած քուրջերու կտորներ:

Կարելի չէր չխղճալ այս տեսարանին առջեւ, թէպէտ ասոնք թուրքեր ու քիւրտեր էին. մարդասիրութիւնը, դուխը եւ խիղճը ազգ ու հայրենիք ունի՞ն:

Հետաքրքրութեամբ մօտեցանք այս կարաւանին եւ ես իրը դերմանացի ձեւանալով, աղճատ թուրքերէնով մը հարցուցի թէ ո՞ւրկէ կուգան եւ ո՞ւր կ'երթան: Կարաւանին առջեւէն քալող սպիտակամօրուս յաղթակազմ Քիւրտ մը պատասխանեց վարանումով. «Եօգբատան կէլիօրուզ», այսինքն՝ վերէն կուգանք:

Բայց կրկնակի ստիպումներուս եւ կարեկից չեչտերուս վրայ, ուրիշ մը պատասխանեց թէ Պէթլիսի կողմերէն կուգան:

Ռուսիոյ սահմանակից հիւսիսային թրքական գաւառ-երու վի-

ճակէն մասին ուղեւոյ ճշդիւտ տեղեկութիւններ քաղել եւ այս յոյժ բացառիկ պատեհութենէն օգտուելու համար, բաւական ծխախոտ տալով, ըստ արեւելեան սովորութեան բարեկամացանք այս խալամ զաղթականներուն հետ: Մինչ կարեկից չեշտով մը հարցուցի թէ ինչո՞ւ այսպէս ձմրան մէջ ճամբորդութիւն կ'ընէին, երբ տարէց թուրք գիւղացի մը պատասխանեց. «Մենք 4-5 ամիս է որ ճամբայ ելած ենք Պլեթլիսի կողմերէն, մեր ամբողջ երկիրը ռուս խաղախները եւ Անդրանիկ վաշայի ֆէտայիները զրաւեցին: Վախնալով որ վոխ-վրէժի զոհ կ'երթանք, թուրք բանակներու նահանջին հետ մենք ալ, ինչ որ կրցինք միասին առնել առինք ու աճապարանօք ճամբայ ելանք: Այսպէս 4-5 ամիսէ ի վեր կը քալենք. մենք հատանք բայց ճամբանիս չհատաւ: Ճամբայ ելած առենիս մեր պարխանան 5000 հոգիէն աւելի էր, հիմա լինչպէս կը տեսնէք հազիւ 400 հոգի մնացինք: Օլուխչօճուխ ճամբուն երկարութեան չդիմանալով մեռան: Շատեր ալ թիֆիւսէն եւ ոմանք ալ քաղցէն մեռան...: Ինչ որ մենք հայերուն ըրինք, Ալլահ ալ մեզի ըրաւ ու պատիժնիս գտանք: Հէյպէր, էտէն պուլուր տիւնեաար տըր...: Լֆէնտիներ, պատերազմը ե՞րբ պիտի վերջանայ, եթէ քանի մը ամիսէն չմնանայ, Անատօլուն այլեւս մարդ չի մնար...»:

Գիւղացի այս պարզամիտ ու ոչէտ մարդիկը շատ իրաւամբ կ'ըսէին, թէ ինչ որ մենք հայերուն ըրինք, մենք ալ գտանք պատիժնիս: Հեռուէն հայ աքսորական կարաւանի մը կը նմանէին, սա տարբերութեամբ միայն որ իրենց հետ մեծ ու փոքր բեռնաբարձ դրաստներ ունէին եւ հեծեալ կամ հետեւակ ոստիկան պինուորներ չկային իրենց հետ:

Արդեօք յաւիտենական արդարութեան անողոք ձե՞ռքն էր որ կը հալածէր ասոնք:

*
**

Այս օրերուն էր որ անակնկալ այցելութիւնը կ'ընդունէի «Մանդամէս»ի եւ յետոյ ալ «Ժամանակ»ի լրաբեր-խմբագիր Եղիա Սուղիկ-

Եանին, որ յաճախ առաջնորդող յօդուածներ ալ կը գրէր «Նոր-Ֆաղաքագէտ» ստորագրութեամբ:

Ահա անձնաւորութիւն մը որ հանրային կեանքի մէջ անզուսպ եւ անսովոր հակատակորդ մը եղած էր ինծի: 1913ի Մարտին, Բանկալթիի գերեզմանատան հարցի շրջանին, երբ Արշարունի պատրիարք հիւանդութիւն պատրուակելով ամէն պատասխանատուութիւն իմ վրաս ձգած էր, ես Պուլկարիա կ'երթայի Պոլսոյ Ազգ. կեդր. Վարչութեան Խառն Ժողովոյ որոշմամբ եւ յանուն պատրիարքին հետազրով բանակցելու Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսին հետ: Եղիա Սուլիկեան իր հրատարակած «Արշալոյս» օրաթերթին մէջ կը գրէր ի մէջ այլոց. «Պալաքեան վարդապետ Պատրիարքարանէն յիսուն ոսկի ղրկնալով փախած է Պուլկարիա. վերջապէս ժամանակը հասած է որ հոգեւոր բարձր իշխանութիւնը կարգալոյծ հռչակէ այս բախտախնդիր եւ արկածախնդիր վարդապետը»:

Իսկ երբ յայտնութեամբ Պուլկարիայէն կը վերադառնայի եւ Պատրիարք ու Խառն Ժողով յոյժ գնահատական զեկոյց մը կուտային բոլոր հայ թերթերուն, միանդամայն աւելցնելով թէ ոչ միայն ինձ առաջարկուած հարիւր հնչուն ոսկիի պարգեւը մերժած էի, այլ նաեւ իրր ճամբու ծախս տրուած յիսուն ոսկիէն 26 ոսկին վերադարձուցած էի:

Եղիա Սուլիկեան այս զեկոյցը չէր հրատարակած իր թերթին մէջ, այլ կ'ամբաստանէր Պատրիարք եւ Կեդր. Վարչութիւն պիս պաշտպանած ըլլալնուն համար եւ կը վարկաբեկէր զանոնք իբրեւ իմ ձեռքս խաղալիք դարձած խամաճիկներ...:

Ահա այս մարդը, որ Պոլսէն մեզմէ յետոյ աքսորուելով, տարիէ մը ի վեր համեստ պաշտօնով մը իր գոյութիւնը քարշ կուտար Պէլէմէտիկէն մէկ քանի ժամ հեռու երկաթուղիի գծին չինուածանց մէջ, հիւանդանալով երկար ամիսներ խաչերուի մէջ, հիւծած վիճակով եկած էր Պէլէմէտիկ, տեղւոյն գերման ընկերութեան հիւանդանոցը մտնելու նպատակով, բայց առժամապէս պարապ անկողին չգտնուելուն համար մերժուած էր: Ոտքի վրայ կանգնելու անկարող, փիլիքապէս բոլորովին սպառած, դիմած էր մէկ քանի վաղեմի բարեկամ-

նեբու, որոնք նոյն պահուն Պէլէմէհիկ կը դանուէին, եւ պաշտպանութիւն էր խնդրած:

Բայց իր բոլոր բարեկամները, հակառակ իրենց բարեկամեցողութեան, անկարող ըլլալով իրեն դոհացում տալ, խորհուրդ տուած էին որ ինծի դիմէ: Բայց ան՝ «Ես անոր քով երթալու երես չունիմ» ըսելով մերժած էր դալ իմ մօտ: Ա՛ռ այս, երկու բարեկամներ թեւերէն բռնած կը բերէին իմ սենեակս, որ Պէլէմէհիկի մատակարարութեան կեդրոնական ճիւղին պլխաւոր չէնքին մէջ էր:

Աւելորդ է ըսել որ հալածանքն ու տառապանքը մեզ կը մխայլեցնէին կորսեան ճամբուն վրայ, այլեւս մեր անձնական հակառակութիւնները մոռցուած էին: Անյիշաչարութիւնը ամենուրեք քրիստոնէական առաքինութիւն մըն է, սակայն ներկայ պարադաներուն տակ կը դառնար սոսկ մարդկային պարտականութիւն մը: Ուստի, դրկաբաց կ'ընդունէի զինքը, իր անմիջական պէտքերը հոդալու համար դրամ կուտայի իրեն. անձամբ կ'երթայի Տոքթ. Պօյաճեանէն խնդրելու որ անպատճառ իր հիւանդանոցին մէջ անկողին մը ճարէ այս թշուառ ազդակիցին, որ վերջապէս դրչի մչակ մըն էր եղած, փոյթ չէ թէ իր հասկցած եղանակով:

Եղիա Սուղիկեան կը փոխադրուէր անմիջապէս հիւանդանոց: Թոյլտուութիւն կը ստանայի ամէն օր այցելութիւն տալու իրեն եւ կը տանէի քանի մը սիկարէթ, պտուղ կամ չաքար: Այցելութեանս ընթացքին յաճախ դլուխը կը պահէր վերմակին տակ եւ կը հեկեկար անմխիթար:

Ամիսուկէս վերջ ապաքինած, երբ կը մտնէր սենեակս մնաք բարով ըսելու, արցունքոտ աչքերով մրմնջեց. «Ես ձեզ թերթերու մէջ վայրապար քննադատած ատենս, չէի մտածեր որ օր մը ձեղի կարօտ պիտի մնամ...: Ձեր աքեմակիցներն էին որ համոզած էին զիս զձեզ հալածել, ըսելով թէ հայրենասիրական պարտականութիւն մըն է այդ. ի՞նչպէս կրնայի երեւակայել որ այսքան ազնիւ հոդիով մարդ մըն էք...: Ես նիւթապէս յաճախ վարձատրուած եմ ձեր դէմ լրագրական յարձակողական յօդուածներ դրած ըլլալու համար...: Ի՞նչ անողոք ճակատագիր՝ որ Տաւրոսի այս լեռներուն մէջ երկուքս ալ իրար աքսո-

բական իրար կը հանդիպինք: Ես ճանչցայ հիմա ձեր ներքին մարդը... ու Աստուած տայ որ օր մը երբ դառնանք Պոլիս... ձեր պատրիարքը ըլլալուն առաջին գործաւորը ես պիտի ըլլամ..»:

Ինքզինք ալքօլամոլութեան տուած ըլլալով, մէկ քանի ամիս վերջ տարաբախտ Եղիա կը մեռնէր Խաչըբրիի մէջ, յետին ծայր թշուառութեան մէջ:

Ապշութեամբ լսած էի Եղիայի բերնէն թէ ինչպէս հոգեւորական անունը կրող եկեղեցւոյ պաշտօնեաները, օր առաջ պատրիարքական գահ բարձրանալու իրենց փառամոլութեան մէջ չեն վարանիր տարապարտուց սեւցնելու իրենց մէկ հոգեւոր եղբայրը, երբ կը կարծէին թէ սա կրնար իրենց երազներուն արգելք ըլլալ: Չէին վարանէր կաշառել հրապարակագիրները՝ սեւցնելու եւ վարկաբեկելու համար իրենց հակառակորդները, նոյնիսկ զրպարտութեան դիմելով, մինչդեռ նոյն միջոցներով դովասանքներ կը հիւսուէին մէկուն կամ միւսին մասին:

Ահա օրինակ մը թէ ի՞նչ բարքերու մէջ կ'ապրէինք...: Զարմանալին այն է որ ես այդ բարքերուն հանդէպ անտարբեր էի:

Նոյն այս ամիսներուն Գուչճըլարի մէջ կը հանդիպէի նաեւ Պոլսոյ զանազան հայ օրաթերթերու լրաբեր Ակունիին: Ան ալ գտայ յետին թշուառութեան մատնուած, անօթի, արժանի կարեկցութեան եւ օժանդակութեան:

Ակունի ալ ինձ դէմ չատ յարձակումներ ըրած էր իր պատկանած թերթերուն մէջ, յաճախ ինծի զնդասեղի հարուածներ տալով: Եւ երբ պատճառը կը հարցնէի, կը պատասխանէր. «Ամէն վարդապետ մերթ ընդ մերթ ժամուց կուտայ ինծի, դուն ինչո՞ւ չես տար... քանի որ չես տար, ես ալ պիտի հարուածեմ քեզ...»: Եւ երբ կ'ըսէի թէ իր պրածներուն ոչ ոք կը հաւատայ, կը պատասխանէր. «Եթէ իննըսունը չհաւատայ, մնէ տասը կը հաւատան. այդ ալ կը բաւէ քեզ վարկաբեկելու համար...»:

Սուզիւ եկեղեցական ասպարէզը մտած օրէս, ոչ մէկ օր փորձած էի դրամ տալ լրագրողներու, ոչ իմ դէմ եղած յարձակումները դադրեցնելու եւ ոչ գովաբանել տալու համար ինքզինքս, անձնական ար-

ժանապատուհանն եւ անկախ նկարագրիս հակառակ դնելով այսպիսի առօրնացուցիչ ընթացք մը:

Թէպէտ լրագրող խազէբաճիները միշտ կ'ըսէին որ արագ յառաջդիմելու համար ասպարէզին մէջ եւ օր առաջ եպիսկոպոս ու պատրիարք ըլլալու համար պէտք էր վճարել...:

Հակառակ ինձ դէմ յաճախ ունեցած յոռի հրատարակութեանց, Ակունին ալ օր մը փրկեցի մահուընէ: Մոլեռանդ դաշնակցական երիտասարդ ուսուցիչ մը սպաննել կ'ուզէր խելօք Ակունին, ըսելով թէ մատնիչ մըն է...:

Դժուար չեղաւ համոզել այս զրպռուած երիտասարդը, ըսելով որ եթէ Պոլսոյ մէջ մատնչութիւն ըրած ըլլար, ինչո՞ւ աքսորուած էր մեզի պէս, եւ այսօր անօթի ու մերկ, ծայր աստիճան թշուառութեան էր մատնուած:

Տարօրինակ դուրգուրանքով մը, վերցուցիչը որ Ակունին սպաննել կ'ուզէր, իբր մատնիչ ամբաստանելով, ինք էր որ զիս մատնեց, ինքնութիւնս յայտնելով սուրիացի երիտասարդներու եւ վախուստով միայն կրցայ փրկուիլս անդամ մը եւս ապահովել: Չէր մոռցեր որ 1912ին զինքը արտաքսած էի Սանտուարեանի ուսուցչական կազմէն, երբ իրը լիազօր քննիչ զրկած էի Կարին, Սանտուարեանի վարժարանը փոխադրելու համար Սեբաստիա:

Պէլէմէտիկ գտնուած միջոցիս նաեւ լսեցի որ Սանտուարեանի բազմարդիւն ուսուցիչներէն եւ հայ ազատագրութեան գործի գործիչներէն ու իմ ալ ուսուցիչներէս Փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատուրեան Պոլսէն աքսորուած է եւ կը գտնուի Գոնիա:

Փրոֆ. Խաչատուրեան ալա կրցաւ Գոնիայէն խոյս տալով ապաստանիլ Պէլէմէտիկի դիծի գործային կայաններուն մէջ, մինչեւ որ յաջողեցաւ երթալ Նիսիպին եւ Մարզուանին պէս հետքը բոլորովին կորսնցնել:

Բայց մինչ Մարզուան պինաղատարի օրերուն արկածով ձիէն իյնալով տեղն ու տեղը մեռաւ, Փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատուրեան բախտն ունեցաւ ապրելու եւ գտնելու Պոլիս, աշխատակցելու համար վերապրող հայութեան ի նորոյ վերակազմութեան գործին, ո-

րուն Հաւատարիմ առաքեալն ու քարոզիչը եղած էր 1885ին ի վեր, երբ Կարնոյ նորաբաց Սանասարեան վարժարանին հայերէն լեզուի ուսուցչութեան կը կոչուէր, վաղամեռիկ բանաստեղծ Կորիւն Մկըրտիչեանի հետ, որ հազիւ աւարտած էր Ս. Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանը:

Պէլէմէտիկի մէջ առիթը ունեցայ ճանչնալու նաեւ երկու երիտասարդները, որոնցմէ մին էնկիւրի նահատակուած ժապ Սայապալեանի եղբայրն էր, իսկ միւսը Ռոտոստոյի Օննիկ Փոստաճեան: Ասոնք երկուքն ալ օրինակելի հայրենասիրութեամբ կարելին կ'ընէին օգտակար ըլլալու իրենց հալածական ցեղակիցներուն, չնորհիւ պերման երկաթուղիի չինութեան ընկերութեան մէջ իրենց ունեցած կարեւոր պաշտօններուն:

Այս երկու երիտասարդները Պէլէմէտիկի իմ վեց ամսուան աքսորի չրջանէս եղան իմ մխիթարութիւնս, յաճախ ինծի մատուցանելով անդնահատելի ծառայութիւններ:

Իսկ 1918ի աշնան, զինադադարէն մէկ քանի չաբաթներ առաջ երբ իբր պերման զինուորական ծպտուած կը փախչէի Ատանայէն, Օննիկ Փոստաճեան նախախնամական դեր կատարեց, որուն անմոռաց երախտապարտ մնացի:

Կանխաւ յիշեցինք արդէն Թէոդիկի Պոլսէն ապահովելով Գոնիայի երկաթուղիի դիծով Պէլէմէտիկ ապաստանիլը, կրկին ձերբակալուիլը եւ ազատիլը: Թէոդիկ բախտաւոր եղաւ յաջողելով մնալ Թաշտուրմազ մինչեւ զինադադար, իբր հաշուակալ Թաշտուրմազի երկաթուղիի չինութեան ամէջ եւ ապա դարձաւ Պոլիս, չարունակելու համար իր սիրական «Ամենուն Տարեցոյցը»:

18. ՓԱԽՈՒՍՏ ՊԼԼԻՄԻՏԻԿԻՆ ԱՏԱՆԱ

Տեսնելով որ անակնկալ ձերբակալութեան մը մասին ունեցած լուրջ կասկածները տակաւ իրականութիւն կը դառնան, չնորհիւ պինուորական վարչութեան թուրք քարտուղարէն կաշառքով ձեռք բերած վաւերական տեղեկութիւններուս, աճապարեցի կանխել թուրք ոստիկանութիւնը, ձեռնարկելով փախուստի:

Ծարահատ դիմեցի Պլէմէտիկի մատակարարական մեր ճիւղի անօրէն Գուլբըլէնի, հայասէր Շթուլթկարացի մը, եր խորհրդաբար յայտնելով անակնկալ ձերբակալութեան մը յոյժ մօտալուտ հաւանականութիւնը, իր պաշտպանութիւնը խնդրեցի:

Այս ազնիւ Շթուլթկարցին, որ թուրքերու հետ սերտ յարաբերութիւն ունենալով թրքատեաց դարձած էր, ջանաց զիս տարհամոզել, որ չփախչիմ եւ իր պաշտպանութեան ներքեւ չարունակեմ մատակարարական ճիւղի հաշուակալութեան պաշտօնս: Ան այս խոստացաւ ամէն կերպ օժանդակութիւն նուիրել, նոյնիսկ ի հարկին դիմելով տեղւոյն իրեն մտերիմ բարեկամ զերման պինուորականներու:

Ինք ալ ինձ նման խորապէս համոզուած էր որ թուրքին դրաւոր թէ բերանացի խոստումին երբեք չի վստահուիր, այսուհանդերձ կը պնդէր որ ինք ձեռքի տակ շատ միջոցներ ունի, ի հարկին զիս փրկելու համար թուրք պինուորական պաշտօնեաներու ձեռքէն, նոյնիսկ պէտք եղած պարագային բռնի միջոցի դիմելով:

Բայց կը վարանէի ճակատագիրս նոյնիսկ անոր ձեռքը յանձնելու:

Ու վերջապէս այս բարեպաշտ ու ազնիւ անձը, որ վեց ամիս չարունակ իրը պահապան հրեշտակ հսկած էր իմ կեանքիս վրայ, համոզեցի որ յօժարի փախուստիս, մանաւանդ երբ իրեն դիտել տուի հետեւեալ պարագան: Ի՞նչպէս կրնար ինձի օգնութեան հասնիլ եթէ

յանկարծ դիշեր մը թուրք ոստիկաններ դալով դիս անմիջապէս ճամբայ հանէին կամ անյայտացնէին իսոր ձորի մը կամ անմարդաբնակ ճամբու մը վրայ:

Թէպէտ կասկածամտութիւնս եւ հալածանքի վախս կը քննադատէր, բայց միւս կողմէ ալ անկարելի չէր դոնէր այսպիսի հաւանականութիւն մը: Սակայն յանուն ճշմարտութեան հարկ է խոստովանիմ որ երբեք չէի ուզեր անձս վստահիլ դերման դինուորականներու: Զի ինչպէս քանիցս առիթ ունեցանք դրելու, դերման դինուորականները իննըսունը հինը առ հարիւր հայատեաց ըլլալով, քանիցս իրենց ծառայութեան մէջ դտնուող հայերէն դոյդն դժդոհութիւն մը ունենալու պարագային կ'ամբաստանեն եղեր զանոնք իբր լրտես եւ կը յանձնեն եղեր թուրք պետական իշխանութեանց:

Այս պատճառով եթէ երեք չորս տարուան աքսորի կեանքիս մէջ մէկ քանի առթիւ պաշտպանութիւն փնտռեցի դերման դինուորականներու մօտ, յարատեւ կերպով իբր թարգման կամ որեւէ այլ պաշտօնով չուզեցի անոնց քով մնալ:

Բայց տեսնելով որ անդրդուելի կը մնամ փախուստի ծրագրիս մէջ, կը խնդրէր որ չարաթ մը իրեն ժամանակ տամ, որպէսզի իրեն մտերիմ բարեկամ դերման դինուորականներու չնորհիւ յաջողէր դիւրացնել փախուստս, այս անգամ դէպի Պոլիս:

Թէպէտ կը փափաքէի Պոլիս երթալ, բայց միւս կողմէն խորապէս համոզուած էի որ պիտի խանգարէի ու խռովէի իմ ընտանեկան անդամներուս հանդիստն ու ապահովութիւնը:

Եւ ուրախ եմ ըսելու որ աքսորի ու տարապրութեան տաժանելի տարիներու ընթացքին այս զգուշաւորութեանս չնորհիւ ոչ ոք իմ պատճառով վտանգեցի եւ կամ նոյնիսկ կասկածի ենթարկեցի, եւ երջանիկ եմ որ այս մասին խիղճս հանդիստ է:

Վերջապէս, մարդասէր Գուէթըլէնը իմ խնդրանքիս վրայ ինձ կը տրամադրէր արագավազ ձի մը, որ փախուստիս յաջողութեան գլխաւոր միջոցը պիտի ըլլար: Ինք անձամբ ընկերութեան ախոռը դնաց ընտրելու համար լաւագոյն կտրիճ ձին:

Երբ վերջին անգամ ըլլալով հրաժեշտի կ'երթայի, կը խնդրէր որ երեկոյեան իրեն երթայի, միասին ընթրելու համար:

Թէպէտ հոդեպէս չափազանց խոռոչած, չէի կրնար մերժել այսքան անկեղծ հրաւէր մը, որքան ալ ուտելու եւ խմելու ոչ փափաք եւ ոչ ալ ախորժակ ունէի:

Անձնուէր Գերմանացիին հետ պլուխ դլխի մտերմական ճաշէն վերջ, ինձ կուտար իբր անձնական նուէր տասը հնչուն ոսկի, իմ վախուսիս միջոցին անմիջական պէտքերս հոգալու համար: Կը խոստովանիմ որ խնայողութիւն չունենալով, ինչպէս միշտ, այս դումարը իմ միակ հարստութիւնս կը կազմէր եւ որ նախախնամական դեր մը պիտի կատարէր փախուսիս մէջ:

Մինչեւ կէս գիշեր ինձ հետ կ'անցնէին Պէլէմէտիկի երկու անձնուէր երիտասարդները՝ Սայապալեան եւ Օննիկ Փոսթաճեան, եւ կը մեկնէին սրտաբուխ մաղթանքներով:

Ջաֆէրեանց յուզուած էի, հոգիս ալեկոծ ու փոթորկայոյզ ծովմըն էր, պի փախուստի այս ձեռնարկս ցարդ գործադրած ծրագիրներէս ամենավտանգաւորն էր: Գիտէի որ մինչեւ հիմա անկոխ ճամբաներով լեռնային ամայի վայրեր փախուստ կուտայի, ուր չատ քիչ մարդու երես տեսնելու առիթ կ'ունենայի, իսկ այս անգամ պիտի երթայի ուղղակի Ատանա, թուրքերով լեցուն Կիլիկիոյ կուսակալութեան կեդրոնը ուր աշալրջութիւն պէտք էր օձիքս ձեռք չտալու համար:

Հայ ժողովուրդի դարաւոր յոյսերուն եւ ապագայ բարօրութեան երաշխերու նկարն էր որ ինձ ուժ եւ թեւ կուտար, սլանալու լեռնէ լեռ, ձորէ ձոր, խորտակելու ամէն արգելք, մի գուցէ ապագային ողջունելու համար հայութեան ազատութեան ծնունդը:

Փոթորկայոյզ այս վայրկեաններուն տանջուող հոգիս հանդարտեցնելու համար կրկին կը դիմէի անտեսանելի երկնային անսպառ ուժին, որ յաւիտենական աղբիւրն էր բոլոր ուժերուն եւ զօրութեանց. կ'աղօթէի. փրկարար միակ բալասանը թախծալից, վշտակոծ եւ յուսահատ բոլոր հոգիներուն:

Վշտերէ ուժասպառ հոգիս, յաւիտենական զօրութեան անսպառ դանձարանէն բարոյապէս ու կորովով զօրապնդելու համար, սեղեակիս մեներութեան մէջ ծունկի կուգայի բաղկատարած օգնութիւն խընդրելու ինձի, ինչպէս նաեւ բոլոր դժբախտներուն եւ թշուառներուն համար:

Երկիւղի քամին դադրած էր, եւ հոգեպնդուած՝ խուովքն ու ալեկոծութիւնը հանդարտած էին:

Ժամ մը առաջ անծանօթ եւ անակնկալ վտանգներէ ծնունդ առած երկիւղներն յօդս ցնդած էին, ակար Հոգիս զօրացած էր, եւ անսպառ աղբիւրէ մը նոր ուժ եւ կորով ստացած էի: Միթէ Մարգարէն չըսե՞ր. «Հաւատք քոյ կեցուցին զքեզ»:

Վա՛յ անոնց որոնք դիտակցաբար թէ անդիտակցաբար կը զըրկուին հաւատքին ներշնչած հոգեշունչ եւ միխիթարիչ այս անսպառ ուժէն:

Լուսնչաղը կը սկսէր արդէն եւ պէտք էր աճապարել, մեկնիլ Պէլէմէտիկէն:

Ձիւն ձմեռ էր, 917ի Յունուար 4ը. Տաւրոսի բարձր լեռներն ու սեւ անտառները ծածկուած էին ձիւնի թանձր խաւերով: Հիւսիսային սառնաշունչ քամի մը կը փոթորկէր սար ու ձոր: Ձիւնախառն քամիի սուլոցները սովալլուկ գայլերու ոռնոցներուն պատրանքը կուտային:

Գերմանացի երկրաչափներու յար եւ նման զգեստով, եւրոպական զլխարկով, սռնապաններով, անձրեւանոցով, զէնքով ու մտրակով ծպտուած դուրս կուգայի սենեակէս կաշխէ ձեռնոցները ձեռքիս, երթալու համար Պէլէմէտիկէն դուրս Գուչճըլարի ճամբուն վրայ, ուր ժայռի մը առջեւ ձին պատրաստ պիտի ըլլար:

Հոն էր ձին, եւ առանց վարանումի աչտանակելով, մտրակի հարուածով մը յառաջ կը նետուէի քառասմբակ, առանց այլեւս ետեւս նայելու:

Սակայն ձիւնախառն փոթորիկը արդելք կ'ըլլար դնացքիս, թէպէտ առոյգ եւ կտրիճ կենդանին իր կարելին կ'ընէր, վազելով ձիւնին մէջ: Ճամբան կ'անցնէր անտառներու մէջէն մինչեւ Գուչճըլար, որ ամենաբարձր կէտն է Պէլէմէտիկ-Տօրաք ճամբուն:

Անտարբեր էի դէպի դուրսն ու փոթորիկը. ամեհի ու վայրի բնութիւն մը կը չրջապատէր զիս ամէն կողմէ: Հարիւրաւոր մէթր բարձրութեամբ հսկայ ապառաժներ երկու կողմէն կը պարսպէին Զաքէթի ձորը: Մայրիի սեւ անտառներ աւելի կը չեշտէին խորհրդաւորութիւնը վայրագ բնութեան այս դեղեցկութեան:

Անդադար առաջ կ'երթայի եւ տակաւին ոչ ոքի հանդիպած էի: Ո՞վ էր այն խենթը որ այսպիսի խստաշունչ օդով մը ալիտի ուզէր ճամբորդել:

Գուշճըլլարէն ժամ մը հեռու կը հանդիպէի թուրք ոստիկան սպայի մը, որ մուշտակի մէջ պատսպարուած եւ գլուխը կնդուղի մը մէջ թաղած, հազիւ ինծի կը նայէր անցողաբար, կարծելով որ դերման երկրաչափ մըն եմ, անձայն կը շարունակէր իր ճամբան:

Պէլէմէտիկ-Տօրաք ձիու կամ կառքի ճամբուն վրայ, Գուշճըլլար այն բարձրաւանդակն է ուրկէ պայծառ օդով կարելի է տեսնել Միջերկրական ծովը:

Իջնել թէ թեւեր ունենայի եւ կարենայի թռչիլ ծովի վրայով, հասնելու համար կիպրոս: Մինչ ես Ատանա կ'երթայի, կարելիութիւնները ջնջուելու համար դէպի կիպրոս անցնելու:

Յաջորդաբար կ'անցնէի քառասմբակ վագքով մը՝ Գուշճըլար, Խաչպըրնի, ստիպուած ըլլալով երբեմն անցնիլ ոստիկան պինուորներու պահականոցներուն առջեւէն: Բայց ձմեռուան բուքն ու բորանը ամէնքն ալ բոլորած էին ճարճատող կրակարաններու չուրջը, որոնց հոգն էր ճամբորդներով զբաղիլ:

Խաչպըրնի դերման հիւանդանոցին մօտէն անցած պահուս, հազիւ մէկ քանի հոգիներ հետաքրքիր ակնարկներ կը ձգէին վրաս, խորհելով թերեւս թէ այսպէս ձիւն ձմեռով, բուք ու բորանով, դերման երկրաչափ մը որքա՞ն ստիպողական գործ պէտք էր ունենար որ կը համարձակէր այսպիսի ճամբորդութեան մը ձեռնարկել:

Զորս ժամ անընդհատ, առանց նոյնիսկ տասը րոպէ դադարի, քառասմբակ քշելով կը հասնէի Տօրաք:

Բայց չարաչուք զուգադիպութեամբ մը երկաթուղիի ճամբան դոցուած էր կառաշարի մը մօտալուտ անցքին պատճառով, եւ թէ հետիոտն ու ձիաւոր ճամբորդները քննութեան կ'ենթարկուէին ոստիկանական պահականոցին առջեւ:

Բնական է եւ դառնալ անհնար էր, մանաւանդ որ դիս նշմարած էին, եւ յետադարձ չարժում մը կրնար կասկածի տեղի տալ:

Ուստի փրկութեան միակ ճամբան էր անվեհեր առաջ երթալ ու

կարել անցնիլ ոստիկաններու, զինուորներու եւ ճամբորդներու խըմբակը, որոնք բոլորն ալ զիւղացի թուրքեր էին:

Ճիշդ այս միջոցին երկաթուղիի դնացքը անցնելով ճամբան կը բացուէր եւ ես ձիս մտրակելով սրընթաց վազքով մը կը նետուէի առաջ, երբ ամէն կողմէ կը պոռային.

«Ուլան ալման միւհէնտիզ կէչիօր, եօլ վերին, աչըլըն...»:

Ի՛նչ հեղնանք... երկու տարիէ ի վեր իրենց վիճուած հայ վանքստական եկեղեցականին յարգանօք ճամբայ կուտային ոստիկանները, որովհետեւ Տէրը կուրացուցած էր զանոնք:

Քառորդ ժամ վերջ կը հասնէի Տօրաքի երկաթուղիի կայարանը եւ հիւր կ'ըլլայի կայարանապետ Տէյմէնճեանին, որուն հիւրասիրութիւնը եւ անճնուէր հայրենասիրութիւնը վայելելու առիթ ունեցած էի արդէն անգամ մը, երբ Ամանոսէն Տաւրոս կը վախչէի վեց ամիս առաջ, եւ որ իր տեղին պատմեցինք մանրամասնութեամբ:

Քիչ վերջ ոստիկան մը կուգար կայարան զործ մը պատրաստելով, քննելու համար թէ անցնողը ո՞վ էր:

Կայարանապետ Տէյմէնճեան դիս կը ներկայացնէր իբր իրեն քաջածանօթ զերման երկրաչափ մը: Իսկ ես համարձակութեամբ թուրքերէն չդիտնալ ձեւացնելով ոստիկանին բոլոր հարցումներուն կը պատասխանէի զերմանացիներու թուրքերէնով մը՝ «Պէն եօք պիլիր թիւրքճէ...»:

Ոստիկանը՝ համոզուած որ ստուգիւ զերմանացիի մը հետ է իր զործը, կը մեկնէր զայրացած որ կաշառք ձեռք բերելու պատեհութիւնը կորսնցուցած էր:

Ընթրիքով եւ զուարթ խօսակցութեամբ կ'անցընէինք ամբողջ դիշերը, վերապրող հայութեան մնացորդ բեկորները հաշուելով եւ կը հասնէինք չուրջ վեցհարիւր հազար ենթադրական թիւին:

Այնուամենայնիւ յոյժ յուսալից էինք հայութեան ապագայով, դի ամէնքս ալ խորապէս համոզուած էինք որ Համաձայնական Պետութիւնները անպայման յաղթանակը պիտի տանէին: Այս պարագային հայութեան եւս յաղթանակը անտարակուսելի էր: Զէ՞ որ Համաձայնական Պետութիւնները այս աչխարհասասան պատերազմը կը

մղէին յանուն վոքը ազգերու ազատագրման, չէ՞ որ իրաւունքի եւ արդարութեան պատերազմն էր ընդդէմ բռնակալ դերման դարչելի զօրապաշտութեան եւ ծաւալական քաղաքականութեան:

Բայց զինադադարէն վերջ չտեսով մոռցուեցան ամէն խոստում եւ իւրաքանչիւր յաղթական պետութիւն ուզեց նախ ապահովել առաւծի բաժինը: Իսկ քրիւզի հանք մը չատ աւելի արժէք ունեցաւ քան քրխտոնեայ վոքը ու ակար ժողովուրդներու ճակատագիրը:

Սփոփարար եւ կազդուրիչ պիշեր մը անցընելէ վերջ Տօրաքի լեռնային այս կայարանին մէջ, յաջորդ օրը, 1917 Յունուար 5, արշալոյսին, կրկին ձիով եւ հետեւորդ պահակով մը (խաւաղ), ճամբայ ի՛ինայի դէպի Ատանա, զօրացած առաւօտեան աղօթքի երկնային հզօր չունչով մը:

Երեքուկէս ժամուան քառատրոփ ու խօլական ձիարշաւէ մը վերջ, առանց որեւէ միջադէպի եւ առանց մէկուն կասկածը մեր վրայ հրաւիրելու, Մէրսինի «չօսէ»ով ապահով կը հասնէինք Ատանա:

Բայց խորհելով որ այսպէս երկու ձիաւորներու քաղաք մուտքը կրնար հետաքրքրութիւն եւ նոյնիսկ կասկածներ հրաւիրել մեր վրայ, ծխախոտի ոչժիի գործարանին առջեւ կ'ազապարէի վար իջնել ձիէն: Ապա ձին յանձնելով «խաւաղ»ին կը դարձնէի Տօրաք, իսկ ես համարձակ քայլերով կը մտնէի հայկական թաղը, վնտռելու եւ գտնելու համար Տոքթ. Գարեգին Վարդապետեանի տունը, որուն հայրենասիրութեան համար բազմակողմանի վկայութիւններ ստացած էի Պէյէմէտիկի եւ Տօրաքի մէջ:

Գ. ՄԱՍ

ԱՏԱՆԱՑԻ ՄԷՋ
1917 ՅՈՒՆՈՒԱՐԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1918 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

---

19. ՀԱՑՈՑ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ 1917Ի ՍԿԻԶԲԸ

Երկուքուկէս տարիէ ի վեր համատարած աշխարհաւէր պատերազմը իր ամբողջ սաստկութեամբ եւ կատաղութեամբ կը շարունակուէր: Շուրջ քսան միլիոնը անցնող զինուորներ, գազաններու վայրագութեամբ իրար կը բզկտէին, իրար կը սպաննէին աննկարագրելի մոլուցքով մը:

Հիմա գերման ժողովուրդը գրեթէ երկոտասնեակ մը թշնամի երկիրներու կը դիմադրէր:

Գերմանները՝ չնորհիւ իրենց անզուգական կազմակերպութեան եւ զօրութեան, կը կանային ամէն գնով յաղթանակը տանիլ:

Անպարտելին Անգլիա, չնորհիւ իր հանճարեղ մէկ զաւակին, պատերազմական նախարար Լորա Քիչնէրի, ընդհանուր զօրակոչով մը հետզհետէ եւրոպական եւ այլ ճակատներուն վրայ կը վռխադրէր եօթը միլիոններոց բանակ մը, տակաւ ամլութեան դատապարտելով գերման ահեղ բանակը: Այս վերջինը ոչ միայն յաջողած էր ամբողջ պատերազմի ընթացքին յաղթած էր կռիւները իր սահմաններէն հեռու պահել, այլեւ օգնութեան անսպառ միջոցներ կուտար իր զինակիցներուն՝ Աւստրիոյ-Հունգարիոյ, Պուլկարիոյ եւ Թուրքիոյ, ըստիպուած ըլլալով պաշտպանել նաեւ անոնց պատերազմական ուժերը:

Ֆրանսա, իր քաջ զաւակներուն հոյակապ անձնուիրութեամբ, անսպասելիօրէն պատուար կը կանգնէր գերման սուիններուն եւ

թնդանօթներուն առջեւ եւ մեծ զոհողութեամբ կը պաշտպանէր Ֆրանսայի սիրտը կոզմոզ փառաւոր մայրաքաղաքը՝ Փարիզ:

Ռուս հսկայ կայսրութիւնը տակաւ դէպի կազմալուծում կ'երթար: Ցարական բռնակալ վարչութիւնը այլեւս անընդունակ էր դիմադրելու դերման բանակներու ոտնձգութեանց:

Պոլշեւիզմը չնորհիւ դերման կառավարութեան էնթրիկներուն եւ նիւթական աջակցութեան, կը պայթէր մայրաքաղաքին մէջ:

Թուրքիա, որ Պալքաններ պատերազմին, մէկ ամսուան մէջ կազմալուծուած եւ չարաչար պարտուած էր, չնորհիւ դերմաններուն կրցած էր մինչեւ երկու միլիոնէ աւելի զինուոր հաներ Կովկասի, Պարսկաստանի, Մեսոպոտամիոյ, Պաղեստինի, Տարտանէլի, Թրակիոյ եւ Կալիցիոյ ճօթը ռազմաճակատներուն վրայ, քաջաբար կռուելով բոլոր մարդերու մէջ:

Սակայն այլեւս ի վիճակի չէր երկար ժամանակ չարունակելու այս անհաւասար պայքարը: Բանի Համաձայնականներու ուժերը օրըստօրէ կը բազմանային եւ կը կազմակերպուէին, կեդրոնական պետութեանց ուժերը կը սպառէին, զրկուած ըլլալով ամէն յարաբերութենէ անդրծովեան երկիրներէն եւ անոնց նախանիւթերու պաշարէն:

Հակառակ այս իրողութեան, Թուրքիոյ մէջ տիրող էթթիհատական ռէժիմը ստիպուած էր չարունակել պատերազմը, ոչ թէ որովհետեւ կը հաւատային յաղթանակի երազին, այլ միայն փրկելու համար իրենց գլուխները՝ ծանրաբեռնուած ոճրային պատասխանատուութեամբ:

Այս էր կացութիւնը 1917ի սկիզբը: Բնականաբար մենք դանոյ կ'ընենք մտնել մանրամասնութեանց մէջ, նկատելով անոնց քաղաքական հանգամանքը, որ անձնական այս յիշատակներուն հետ անուղղակի յարաբերութիւն միայն ունին: Ըսենք միայն թէ հետզհետէ Գերմանիոյ մէջ տիրող պարենաւորումի դժուարութիւնները կըստիպէին գերման կառավարութիւնը միջամտել Թուրք կառավարութեան գործ, որպէսզի այս վերջինը հայահատիկ եւ անասուններ ուղարկէ դէպի կեդրոնական Եւրոպա: Ասիկա պատճառ եղաւ որ արդէն դան-

ցառ պաշարները աւելի պակսին երկրին մէջ եւ թուրքերը սկսան բողոքել որ գերմանները իրենց բերնի հացը կը տանին: Բան մը որ տակաւ պատճառ կ'ըլլար որ միտք յարաբերութեանց մէջ սպղութիւն եւ ապա թշնամութիւն ստեղծուէր:

Ահա այս պայմաններուն մէջ է որ մուտք կը գործէի Ատանա:

20· ԽՈՐՀՐԴԱԻՈՐ ՀԻՒԱՆԴ ՄԸ ԱՏԱՆԱՑԻ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑԻՆ ՄԷՋ

Ատանայի արեւմտեան կողմը Մէրսինի ճամբուն վրայ, առաջին թաղերէն մէկն է կայարանի մօտակայ Զարշապուքք քրիստոնէաբնակ թաղը: Մնացորդ հայերէն հոծ խումբ մը կը բնակէր այս միջոցին (1917 Յունվար) Զարշապուքի մէջ, ուր տուները աճապարանքով շինուած ըլլալուն, թաղը կոչուած էր Զարշապուք:

Շուրջ տասը րոպէ Զարշապուքի ցեխոտ եւ ոլորապտոյտ փողոցներուն մէջ դեղերելէ վերջ, չնորհիւ տասնամեայ հայ տղու մը ցուցմունքին, վերջապէս գտայ Տօքթ. Վարդապետեանի տունը: Բայց դժբախտաբար բժիշկը տունը չէր, այլ կը գտնուէր զերմանական ընկերութեան հիւանդանոցը, որուն գլխաւոր եւ միակ բժիշկն էր. սխալ պիտի չըլլար ըսել թէ՝ իր սեփական հիւանդանոցն էր, քանի որ դուրսէն իր ուզած հիւանդները ընդունելու եւ դարմանելու իրաւունք ունէր: Ստանձնած էր նոյնպէս երկաթուղիի ընկերութեան հիւանդները խնամելու պաշտօնը:

Ճարահատ՝ Սանասարեանի մեր վաղեմի դասընկերներէն ու բարեկամներէն Սարգիս Ճանճիկեանի տան հասցէն բժիշկին տունէն առնելով կ'երթայի փնտռել իսկոյն, չուզելով այս փողոցներուն մէջ երկար դեղերելով ակամայ մասնաւոր ուշադրութիւն եւ կասկած հրաւիրել վրաս:

Բարեբախտաբար բժիշկին տունէն հազիւ տասը վայրկեան հեռու կը գտնուէր Ճանճիկեանի բնակարանը, զոր դիւրութեամբ գըտնելէ յետոյ կ'ապաստանէի հոն: Շնորհակալութեան արժանի հիւրասիրութեամբ մը կ'ընդունուէի, երբ լինքնութիւնս կը յայտնէի եւ կը

մնայի մէկ քանի օր, մինչեւ յարմար թաքստոց մը գտնէի:

Տեսնելով որ անկարելի կ'ըլլար յարմար տեղ մը ճարել, միւս կողմէ ձանճիկեանի բնակարանը եւս անյարմար ըլլալով, լուր կը ղրկէի Տոքթ. Վարդապետեանին որ բարի ըլլար գալ եւ չուարած վիճակիս դարման մը գտնել:

Հակառակ զիս անձնապէս չճանչնալուն եւ լրագրաց մէջ անցողաբար միայն անունս կարդացած ըլլալուն, անմիջապէս կ'ածապարէր գալ եւ ինքզինքը դնել տրամադրութեանս ներքեւ:

Մէկ քանի օրէ ի վեր ունեցած ցաւատանջ տրամադրութիւններս, մտահոգութիւններս եւ մտատանջութիւններս յանկարծ կը վարատէին, երբ այս հայրենասէր ու ազնիւ բժիշկը կը դառնար ու կ'ըսէր ինծի. «Անհոգ եղիք, ես պատրաստ եմ նիւթապէս ու բարոյապէս ամէն զոհողութիւն ընել ձեր կեանքը փրկելու համար: Եթէ տանս կից ու մանաւանդ դէմը թուրք բարձրաստիճան պինուորականներ չբնակէին, ձեզ ուղղակի տունս կը տանէի: Սակայն վտանգաւոր է այդպիսի ձեռնարկ մը. ուստի ես առաջարկ մը պիտի ընեմ, եթէ յարմար տեսնէք: Ես տեղւոյս զերմանական հիւանդանոցին բժշկապետն եմ, հիւանդանոցին մէջ ազատ եմ ամէն կարգադրութիւն ինքնագլուխ ընելու. ձեզ համար մասնաւոր սենեակ մը պատրաստել կուտամ հիւանդանոցին վերնայարկը, եւ այս պահուս ազատ սենեակ ալ ունիմ. եւ կուգաք իբր զերմանացի հիւանդ մը, իբր թէ զերմանի համար կը պահվիք անկողինը եւ ես իմ տունէս կը ղրկեմ ձեր ճաշերը: Քանի որ զերմաներէն գիտէք, շատ դիւրին է ձեզ իբր զերմանացի հիւանդ ընդունիլ: Եթէ ծրագիրս յարմար կը գտնէք, հիմա հիւանդանոց երթալուս անմիջապէս սենեակի կարգադրութիւնը կ'ընեմ ու վաղը անձնական կառքս ղրկելով ձեզ կը փոխադրեմ հիւանդանոց»:

Անկասկած որ եթէ նոյնիսկ առաջարկէին զիս փոխադրել ածխանոց մը, պատրաստ էի անմիջապէս երթալ ու հոն կծկուիլ, բաւ է որ յաջողէի կեանքս փրկել: Զի այնքան յոյսով լեցուն էի հայուն ապագային մասին, եւ այնքան լաւատես գալիք բախտաւոր օրերու նկատմամբ, որ պատրաստ էի տանիլ թաքստոցի կեանքը քանի մը ամիս եւս:

Այո՛, ամենաթշուառ ժամերու մէջ կոյր հաւատացող մը եղած էի մինչ արդարութեան վերջնական յաղթանակին:

Բնականաբար իր առաջարկը ընդունելով, յաջորդ օրը կը վոխադրուէի հիւանդանոց: Ինծի յատկացուած սենեակը վեց լուսամուտներով պայծառ եւ յոյժ մաքուր սենեակ մըն էր:

Թէպէտ Յունվարի մէջ էինք, բայց կիլիկեան ջերմ արեւը իր ճառագայթներով կ'ողողէր բնակավայրս: Տրամադրութեանս տակ ունէի պերմանելէն դիրքեր, կը կարդայի անդադար, ժամանակը անցընելու համար:

Ամէն կէսօրին Տոքթ. Վարդապետեան իր տունէն կը ղրկէր կերակուր եւ անուշեղէն, եւ նոյնիսկ եղանակին մէջ հազուագիւտ պտուղներ: Իսկ առատ կաթով եւ մածունով կը զոհանայի երեկոները:

Իմ ծառայութեանս յատկացուած էր կարապետ անուն Պանտրմացի հայ սպասաւոր մը, որ ինքն ալ ինձ նման վախտական մըն էր եւ հիւանդանոցին մէջ կը պատսպարուէր իբր սպասաւոր: Կարապետ դիս կը նկատէր իբր դերման հիւանդ մը եւ կը ծառայէր պատրաստակամութեամբ: Ամէն օր ջերմուիթիւնս կ'առնէր եւ կ'արձանագրէր այն տախտակին վրայ ուր դրուած էր անունս՝ Էնժէնիէօր Միլլէր, 40 տարեկան, շաբարախտ:

Շաբաթներ վերջ, ես անձամբ ջերմաչափը կը դնէի եւ թուղթիս վրայ կը չինէի լեռներ, ձորեր, 37էն տակաւ բարձրացնելով մինչեւ 40-41 աստիճանի, եւ կրկին իջնելով անզգալաբար: Որովհետեւ բժիշկը ինձ խորհուրդ տուած էր որ եթէ 40էն յանկարծ 37 կամ 36 աստիճանի իջնէի, կը մեռնէի...:

Ամիս մը առանց միջադէպի խաղաղ օրեր անցուցի եւ տակաւ համակերպեցայ այս բանտարկութեան, քանի դիրք ու հաց ունէի եւ վառք կուտայի Աստուծոյ:

Սակայն սենեակէն երբեք դուրս չդալս, անկողնին մէջ գամուած մնալս կամ Տոքթ. Վարդապետեանի տունէն ամէն կէսօրին ճոխ ճաշ գալը հիւանդանոցին մէջ ոմանց հետաքրքրութիւնը չարժած էր: Այս պատճառով յաճախ հիւանդանոցի մարդոցմէն ոմանք դուրս բանալով կ'ուզէին ճանչնալ խորհրդաւոր դերմանացի հիւանդը:

Յորհելով որ օր մը կրնայ անպատեհութիւն մը ծագիլ, բժիշկին ուշադրութիւնը հրաւիրեցի այս պարագային վրայ:

Տոքթ. Վարդապետեան ալ ինձ մարդ; նոյն պահուն երբ դուրս կ'ելլէ, կ'ըսէ. «Գիտէ՞ք, այս դերմանացին մինակ չաքարախտ չու-

նի, քիչ մըն ալ խելքին եկած է... իրր սպայ պատերազմին մասնակցած ըլլալուն համար. չեմ խառնուիր եթէ դուռը բացած ժամանակիդ յանկարծ վրանիդ ցատկէ եւ ձեզ սպաննէ: Հետեւաբար խոհեմութիւն է ղպուչ կենալ, սենեակին դուռը չբանալ եւ նոյնիսկ դըրան առջեւէն չանցնիլ...»: Երբ ներս գալով կը պատմէր լինճի այս ըրած յանձնարարութիւնը, ստուգիւ կը հիանայի իր հնարամտութեանը վրայ եւ կ'ըսէի. «Տոքթէօռ, մեր դժբախտութեան մէջ դաւեչտական կողմ մըն ալ պէտք է...»: Բաւական կը խնդայինք:

Անցան այսպէս խաղաղ եւ առանց որեւէ մտահոգիչ միջադէպի չուրջ երկուքուկէս ամիսներ, եկաւ գարունը, բացուեցան ծառերն ու ծաղիկները կանխահաս կերպով: Ցաճախ փողոցէն անցորդներու ձեռքը կը տեսնէի նարնջենիներու խնկաւէտ ճերմակ ծաղիկներ: Գարնան ծիծեռնակները եւ այլ թռչուններ պատուհաններուս առջեւ իրենց ճլուլլոցներով հոգիս փոխանակ ուրախացնելու ալ աւելի թախծութեամբ կը լեցնէին, քանի կը խորհէի թէ այս երջանիկ էակները չէին հասկնար մեր խոր թշուառութիւնը:

Օր մը Տոքթ. Վարդապետեան վէճի կը բռնուի իր տիկնոջ հետ: Տիկին Վարդապետեան ամիսներ տեւող այս չափազանցեալ ծառայութիւններէն վերջապէս ձանձրացած, կ'ըսէ ամուսնոյն. «Ալ կը բաւէ որչափ յոդնեցուցիր մեզ, ինչո՞ւդ պէտք դերմանացիին տուներէն ճաշ ղրկել, թող դերմանական ճաշարաններէն ղրկեն: Այս քանի ամիս է կը ղրկենք, չի՞ բաւեր: Հիմա ալ փոխանակ դնահատուելու յանդիմանութեան կ'արժանանանք: Գոնէ անգլիացի, ֆրանսացի ըլլար փոյթ չէր, բայց դերմանացիին համար այլեւս կերակուր չեմ ղրկեր, գլխուդ ճարը նայէ...»:

Տոքթ. Վարդապետեան ուրիշ բան չի կրնար ըսել, եթէ ոչ. «Օր մը դուն ալ գոհ եւ ուրախ պիտի ըլլաս որ այս դերմանացին այսպէս պատուած ու խնամած եմ. շատ օգտակար եւ հայասէր մարդ է... Օր մը այսպէս խօսած ըլլալուդ համար չարաչար պիտի զղջաս: Ես այս ըսածս թուղթի վրա գրելով քեզ կուտամ, պահէ եւ այդ բախտաւոր օրը երբ գայ, լինճի ցոյց տուր...»:

Տոքթ. Վարդապետեան մեր Բողոքական աղգայիններէն էր, իսկ Տիկինը մայրենի եկեղեցւոյն կը պատկանէր:

Ասկէ չաբաթ մը վերջ Տիկին Վարդապետեան իր կեսուրին հետ հիւանդանոց կուգան, համոզուած ըլլալով որ պաղտնիք մը կայ այս

գործին մէջ... քանի որ ուրիշ ատեններ չատ դերման երկրաչափներ հիւանդանոց մտած ելած էին, սակայն իրենք տունէն կերակուր չէին ղրկած երբեք:

Երբ Տիկին Վարդապետեան ինծի այցելեց, ղրկած ճաշերուն համար ականջ Հայերէն լեզուով չնորհակալ ըլլալով ինքզինքս մատնեցի եւ ստիպուեցայ ինքնութիւնս յայտնել:

Յաջորդ օրերուն ճաշացուցակը ալ աւելի կը ճոխանար: Այս կերպով Տիկին Վարդապետեան կ'ուզէր գերազանցել իր ամուսնին բարութիւնը եւ ազնուութիւնը:

Այս միջադէպէն քանի մը շաբաթ վերջ, օր մը անակնկալօրէն, Աստանայի կուսակալութեան առողջապահական թուրք պետը իր պաշտօնին բերմամբ այցելութեան կուգար հիւանդանոց եւ իմ սենեակս մտնելով կ'ուզէր ինձ հարցաքննել: Բայց երբ պատասխանեցի թէ ես թուրքերէն չէի գիտեր, ելաւ գնաց դժդոհ:

Բայց Մարտ ամսու վերջը կը ստիպուէի աճապարանքով հեռանալ հիւանդանոցէն, տեղս տալու համար այս անգամ իրական գերման հիւանդի մը:

Տօքթ. Վարդապետեան ինքն ալ անակնկալի եկած, ճարահատ ինծի դիշերով կը փոխադրէր իր տունը քանի մը օրուան համար, մինչեւ որ հնար ըլլար նոր կարգադրութիւն մը ընել:

Նոյն երեկոյեան Տօքթ. Վարդապետեանի տունը եկաւ Աստանայի սպայակոյտի հազարապետ մը, որուն կը ներկայացնէին ինծի իբր գերման երկրաչափ: Թուրք հազարապետը գերմաններէն չէր գիտեր եւ անկարելի էր որ մեր խօսակցութեան մէջ մտներ:

Քանի մը օր վերջ կը փոխադրուէի Ցոյնի մը այգին, այս անգամ ալ ներկայանալով իբր Եորկի էֆէնտի:

Այս այգիին մէջ մնացի քանի մը ամիս, տաք արեւին տակ կը փորէի, կը ցանէի, խոտերը կը մաքրէի, ինծի այնպէս կը թուէր թէ աքսորի ամենահաճելի կեանքը կ'անցընէի հոս, ազատ, հեռու խուզարկու ամէն աչքերէ:

Եթէ հոգեւորական սպասարէկը ընդգրկած չըլլայի, պիտի ուզէի աշխատիլ պարտէզներուն մէջ, այնքան հաճոյք կը զգայի մնալով դէմ առ դէմ բնութեան խաղաղ եւ անխարդախ մթնոլորտին մէջ, նման այն վանականներուն՝ որոնք իրենց հայեցական կեանքին առընթեր,

կը մշակեն հողը, այս կերպով խնամելով իրենց հոգեկան եւ ֆիզիքական պարտէզները:

Արդարեւ Կիլիկիոյ կլիման հրաշալի է. կարելի է ըսել ճշմարիտ դրախտ մը, շնորհիւ իր արդասաբեր հողին, իր ճոխ բուսականութեան, առատ բազմատեսակ պտուղներուն եւ քնական գեղեցկութեան, ուր կը միանան լեռներ ու դաշտեր, դետեր եւ յորձանքներ որ կը հրապուրեն եւ կը խանդավառեն անցորդը:

21. ՄՆԱՑՈՐԴ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԱՏԱՆԱՅԻ ՄԷՋ

Թուրք իթթիհատական կառավարութիւնը հայ ցեղը բնաջնջելու իր ոճրատական ծրագրին համաձայն, ամբողջ Փոքր Ասիոյ նահանգներէն ալած սրբած էր հայ ժողովուրդը եւ 1917ի սկիզբը հետամուտ եղած էր բնաջնջելու նաեւ մնացորդ բեկորները նաւարեկեալ հայութեան:

Հակառակ թուրք կառավարութեան ձեռք առած ոճրատական միջոցներուն, Ատանայի մէջ կը մնային դեռ 7-8000ի հասնող հայութիւն մը: Ասոնք մասամբ մնացորդ բեկորներն էին ներքին Կիլիկիոյ կամ Ատանայի կուսակալութեան 250,000է աւելի տեղահան եղած հայութեան, որոնք պինդուրի ընտանիքներ ըլլալու հանգամանքով յաջողած էին մնալ տեղւոյն վրայ: Մինչդեռ այլուր այս բացառութիւնը նկատի չառնուելով, բոլոր հայերը անխտիր տեղահան եղած էին: Այստեղ օրէնքին տրամադրութիւնները մասամբ յարգուած էին: Պինդուրներու ընտանիքներէն զատ, Ատանայի մէջ կային նաեւ մէկ քանի հազար արհեստաւոր հայեր, որոնք իրը դերձակ, կօշկակար, երկաթագործ, դարբին, թիթեղագործ, պայտար, ջուլհակ, համեստագործ, կառագործ, ատաղձագործ թուրք պինդուրական իշխանութիւնը վար դրած էր, աշխատցնելու համար զանոնք պինդուրական պիտոյից հայթայթիչ դործարաններու մէջ:

Տեղին է վերյիշել թէ Թուրքիոյ ներքին կեանքի կազմակերպութեան մէջ, արհեստաւոր դասակարգը կը պատկանէր քրիստոնեայ տարրերուն. թուրքը, կամ առհասարակ իսլամ ժողովուրդը դիւղացի, պինդուր կամ կրօնաւոր եւ կամ պետական պաշտօնեայ էր: Երբեմն նպարավաճառ էր, բանջարավաճառ, «հէլվաճի» կամ լէպլէպիճի: Թուրք ժողովուրդը 90 առ հարիւր համեմատութեամբ կը զբաղէր երկրագործութեամբ եւ նախնական չարքաշ պայմաններու տակ:

Եթէ թուրք կայսրութիւնը կրցաւ դերակշիռ դիրք մը դրաւել

համեմատաբար ուրիշ իսլամ պետութեանց, որպիսին են Պարսկաստան, Աֆղանիստան, Պելուճիստան, Հնդկաստան, Մալէզեան կղզիները, Եգիպտոս, Ալժէրիա, Մարօք, Թիւնիզ անկախ պետութիւններ ըլլալէ դադրեցան եւ դարձան եւրոպական պետութեանց հարկատու (վասալ):

Ատոր պատճառը պէտք է փնտռել այն ակներեւ իրողութեան մէջ որ Թուրքիոյ կայսրութիւնը իսլամ պետութիւն մը չէր միայն, այլ կը բաղկանար մի լիոնաւոր քրիստոնեայ յառաջադէմ ժողովուրդներէ որոնց մէջ հայ ցեղը կը գրաւէր առաջնակարգ դիրք մը:

Առանց չափազանցութեան կարելի է ըսել թէ Թուրքիոյ ներքին գաւառներու ամբողջ առեւտրական կեանքը հայերուն ձեռքն էր եւ կը բաժնէր Յոյներուն հետ նաւահանգիստներու եւ արտաքին վաճառականութեան ասպարէզը:

Ֆանիցս Թուրք կառավարութիւններուն քրիստոնեաներու դէմ ի գործ դրած խժդժութիւնները, թէ Թուրք պետական անձնաւորութիւններու եւ թէ օտար Թրքամոլ քաղաքագէտներու, հրապարակագիրներու, լրագրողներու, նոյնիսկ վիպագիրներու կողմէ ներկայացուեցան իբր արդար վոխարինութիւն այն իրողութեան որ քրիստոնեայ տարրերը մենաշնորհ ըրած էին Թուրքիոյ հարստութեան աղբիւրները, նամանաւանդ ինչ կը վերաբերի ներքին եւ արտաքին վաճառականութեան, խանութպանութեան, առեւտրական նաւային տորմիղին: Նոյն տարրերը կը ներկայացուէին իբրեւ խժդուժ տզրուկներ որ կը ծծէին խեղճ Թուրք ժողովուրդին արիւնը եւ կը հարստանային ի հեճուկս անոնց:

Ինչ կը վերաբերի հայերուն, իրողութիւնը այն է որ ասոնք ալ ներքին արեւելեան նահանգներուն մէջ, ուր պատկառելի փոքրամասնութիւն մը կը ներկայացնէին, համեմատաբար Թուրքերու եւ քիւրտերու, մեծամասնութեամբ կը պատկանէին երկրագործ տարրին եւ իրենց ապրուստը կը ճարէին հողագործութեամբ եւ անոր առընթեր արհեստներով:

Իսկ գլխաւոր քաղաքներուն մէջ, անոնց առջեւ դռռուած ըլլալով պետական ամէն ասպարէզ, ինչպէս ըսինք — զինուորական եւ պաշտօնական — տրիպուած էին դիմելու ազատ ասպարէզներու եւ վաճառականութեան ու արուեստից:

Օրինակի համար ըսենք թէ դաւառներու մէջ 95 առ հարիւր համեմատութեամբ դեղարանները հայերու կը պատկանէին, նմանապէս բժիշկներուն համար: Մինչդեռ Պոլսոյ մէջ դպրութիւն չունէր համալսարանական կրթութիւն. հայեր, յոյներ եւ հրէաներ եւրոպական վարժարաններու մէջ ուսանելով կուգային հաստատուիլ Թուրքիոյ մէջ եւ լրացնել այս պակասը, մինչդեռ թուրքեր կը նախընտրէին ըլլալ զինուորական բժիշկ-դեղագործ կամ անասնաբոյժ (պայթար):

Գալով վաճառականութեան, ակներեւ է որ քրիստոնեայ տարրերը, ինչպէս նաեւ հրէաները, հետամուտ ըլլալով Եւրոպայի 19րդ դարու ճարտարարդործական յառաջդիմութեանց, եւ տեղեակ ըլլալով թէ՛ իրենց դպրոցներուն և եւրոպական հաստատութեանց մէջ եւրոպական լեզուներուն, ի վիճակի էին յարաբերութեան մէջ մտնել օտար վաճառ. հաստատութեանց հետ եւ ներածումով թուրքիա բերել առարկաները, հիւսուածեղէնները, քարիւղ, հանքածուխ, առանց որոնց թուրք ժողովուրդը դուրկ պիտի մնար առտնին գործիքներէ, հագուստեղէնէ, լոյսէ եւ փոխադրութեան միջոցներէ, թէ ծովու եւ թէ ցամաքի վրայ:

Թուրքիա զրկուած ըլլալով ամէն տեսակ ճարտարարուեստէ, ստիպուած էր ներածումով պարենաւորել իր ժողովուրդը: Եթէ այդ գործը կատարելու դերը ինկած էր քրիստոնեայ եւ հրեայ համայնքներուն, ինչո՞ւ համար թուրքերը իրենք ալ ձեռնարկ չէին ըներ այս ուղղութեամբ: Մինչ ատիկա յանցա՞նք մըն էր այլանելի եւ արժանի վրէժխնդրութեան:

Ոչ, թուրք ժողովուրդը, հակառակ որ հինգ հարիւր տարիներէ ի վեր Ասիոյ տափաստաններէն գալով յաջողած էր հաստատուիլ Եւրոպայի եւ Ասիոյ մէջ գտնուած այս երկրամասը, ուր դոյութիւն ունէր հին ու փայլուն քաղաքակրթութիւն մը, որոնց աւերակները այսօր իսկ Յունաստանէն, Թրակիայէն, Էֆէզէն, Կիլիկիայէն, Սուրիայէն մինչեւ Բաբելոն աշխարհի հիացմանն առարկայ են, մնացած էր միշտ նոմատ, յետադէմ, զինուոր, կրօնամոլ, աղանդաւոր, ծոյլ եւ անընդունակ յառաջդիմութեան:

Թերեւս այս ժողովուրդը միակ պատասխանատուն չէր այս լճացումին: Բայց ոչ մէկ առեն պատմութեան մէջ իր ղեկավարները հմտատութիւնը չունեցան, հակառակ իրենց յաղթանակներուն եւ աչ-

խարհակալութեան, ներմուծել այս ժողովուրդի կեանքին մէջ աշխատութեան ճիպի, դաստիարակութեան, յառաջդիմութեան ոչ մէկ ջանք, զոհանալով զինուոր առնել, կռուի եւ կողոպուտի տանիլ եւ ի վերջոյ անոնց թշուառ վիճակին իրրեւ սպեղանի, թալանի եւ վայրագութեանց մղել զանոնք:

Ահա այս է ճշմարտութիւնը այն զարհուրելի եղեռնին որուն զոհ դացին անարդարօրէն Փոքր Ասիոյ քրիստոնեայ տարրերը: Դժբախտաբար, այս աղէտին մէջ Եւրոպայի մեծ կոչուած պետութիւնները ուղղակի կամ անուղղակի պատասխանատու եղան, հետապնդելով անձնական առանձնաշնորհումներ, փոխանակ կարդի ու կանոնի գնելու այսքան կարեւոր երկրամաս մը, որ իր խռովութիւններուն պատճառով օր մը չէ օր մը պատճառ պիտի ըլլար համաշխարհային պատերազմին եւ անքաւելի ոճիրներու:

Ո՛չ, քաղաքակիրթ աշխարհը չի կրնար հպարտ ըլլալ այս արդիւնքով:

Թուրք քաղաքակրթութեան իրր ձեռակերտ ցոյց տրուած բոլոր չէնքերն ու յիշատակարանները, թուրք մայրաքաղաքին բոլոր կայսերական հոյակապ պալատները եւ մզկիթները առանց բացառութեան ամէնքն ալ հայ ճարտարապետներու գործեր եղած են: Բաւական կը համարինք այս խոստովումը, խոստանալով աւելի մանրամասնութեանց մէջ մտնել յառաջիկային:

Թուրք բանակին մէջ ալ, ոչ միայն արհեստաւորները ինչպէս տեսանք առհասարակ հայեր էին, այլ նաեւ բժիշկը, դեղագործը, անասնաբոյժը, առաւնաբոյժը հայեր էին: Այս պատեհութեամբ առ ի նախատինք թուրք եղեռնագործ պետութեան պէտք է հոս յիշել նաեւ թէ հարիւրէ աւելի հայ բժիշկներ սպաննուեցան իրենց արհեստակից թուրք բժիշկներու նախանձին, ատելութեան եւ նենգամտութեան զոհ երթալով: Աւար վաստակի ապացոյցը կրնայ նկատուիլ Պոլսոյ հայ Բժշկական Միութեան հրատարակած դրքոյկը, ուր անուններով եւ ամէն մանրամասնութեամբ տրուած են անոնց անհետացման վայրերը, պայմանները:

Այս բազմութենէն զատ կային նաեւ Աւտանայի մէջ յայտնի կամ անյայտ կարաւաններէ մնացորդ փախստականներ:

Ինչպէս կանխաւ քանիցս յիշեցինք, Աւտանայի վրայով անցած էին դէպի Հալէպ եւ Տէր-Զօր աւելի քան 400,000ի հայութիւն մը:

Ահա այս տեղահան եղած տարագրութեան կարաւաններէն ոմանք վախչելով կամ կաշառք տալով յաջողած էին մնալ, Գոնիայի մէջ շուրջ 20,000, Էրէյլիի մէջ 800–1000, իսկ Ատանայի մէջ 7-8000 տեղացի չտարագրուած հայերն ալ հետ հաշուելով:

Մտանաւորելով մեր խօսքը Ատանայի մնացորդ հայութեան մասին, մխիթարական էր տեսնել թէ դրեթէ ամէնքն ալ փոքր ի շատէ ապրուստի միջոցներ ստեղծած էին եւ կիներ ու աղջիկներ կ'աշխատէին կտաւի մանարաններու մէջ: Այս մանարանները կտաւ կը պատրաստէին ճերմակեղէնի համար, եւ թէ սոխի կեղեւով կամ լեղակով ներկելով դեղնորակ կամ կապոյտ ճերմակեղէն կը շինուէր թուրք պինուորներու համար:

Ոմանք ալ իրենց այգիներով կը զբաղէին, հոգալով իրենց պըտուղի, խաղողի եւ բանջարեղէնի պէտքերը, ինչպէս նաեւ ձմեռուան փայտի իրենց պահարը՝ որթատունկի ճիւղերով:

Կովկասի ճակատին վրայ ռուս բանակին, եւ իր մասնաւորի կարնոյ ու Երզնկայի չրջաններուն մէջ հայ կամաւորներու վրէժխնդրական արարքներու յոյժ չափազանցեալ լուրերը հասնելով Ատանա, թուրք պինուորական, ոստիկանական եւ քաղաքային ամէն աստիճանի պաշտօնեաները տակաւ կը չարանային հայոց դէմ: Իսկ թուրք ժողովուրդը իր բերնին ծամոց ըրած էր միչտ հանդիպող ծանօթ թէ անծանօթ հայերուն ըսելու. «Սիզի տէ քէսէճէյիզ պու կիւնլէրտէ», այսինքն՝ ձեզ ալ պիտի չարդենք այս օրերուն...:

Բաղդատաբար հանդարտ անցնող 1916-1917 տարիէն վերջ, Ատանայի իսլամները, իր մասնաւորի թուրքերը սկսած էին թշնամական ընթացք բռնել հանդէպ հայերու, եւ կը քննադատէին թուրք պետական ղեկավարները, թէ ինչո՞ւ հայութեան այդ մնացորդները եւս չեն աքսորեր, մաքրելով անոնց հաշիւը...:

Վերջապէս ան մր հայերու ցարդ ողջ մնալն իսկ աչքի փուշ եղած էր Ատանայի թուրք ժողովուրդին եւ կը նախանձէին որ այդ ան մր հայերը մահուամբ չէին պատժուած:

Արդէն տարագրուած հայերու ինչքերը ծախած եւ դրամը վաղուց կերած ըլլալով, անհամբեր կը սպասէին որ մնացած հայութիւնը եւս տարագրուելով նոր պատեհութիւն մր կարենան ձեռք բերել աւարի համար:

Հիւկընէն, որ արեւելեան (Պաղտատի) երկաթուղիի ընկերու-

թեան վերին տնօրէնն էր, եւ երեսուն տարիներէ ի վեր կը դտնուէր այս վարչութեան մէջ, սկսելով ամենախոնարհ դիրքով եւ բարձրանալով ընդհ. տնօրէնութեան աստիճանին, կարի կը գնահատէր երկաթուղւոյ հայ պաշտօնէից գործունէութիւնը, որոնց չնորհիւ կ'ապահովուէր գնացքներու կանոնաւորութիւնը: Քանի քանի անգամներ հասկցուցած էր Թուրք ղեկավարներուն, որ եթէ տարագրեն հայ պաշտօնեաները, պիտի ստիպուի դադրեցնել երկաթուղւոյ երթեւեկը:

Հայը որպէս մակաբոյծ նկատող օտար խաղէթաճիներ եւ վիսպաղիրներ կը մոռնան որ, անոնք ոչ միայն հասարակ կեանքի մէջ, այլ նոյնիսկ ամենամեծ եւ պատասխանատու պաշտօններու մէջ խիստ դնահատուած էին օտարներէն: Ռուսիոյ մէջ Լորիս Մելիքով, ինուորական դիկտատորի աստիճան ունէր, Եգիպտոսի մէջ Նուպար փաշա՝ նախարարապետ: Թուրքիոյ մէջ, նոյնիսկ Սուլթան Համիտի իշխանութեան տակ, իր անձնական դանձին մատաակարարութիւնը կը յանձնէր Յակոբ փաչայի, Փորթուգալեան փաչայի եւ Յովհաննէս Սագըզի:

Ուստի տեղին է ըսել թէ ապերախտ (նամքէօր) կոչուած հայերը բացարձակ իրաւունք ունին դարձնելու այս տիտղոսը Թուրքերուն, որոնք չի դլացան կայսրութիւնը կազմող տարրերէն հաւատարիմ, դործունեայ, ժուժկալ բնակչութիւնները ոչնչացնել յիմարաբար:

22· ՍՊԱՆՆՈՒՄԸ ՀԱՅ ՄԱՑՐԵՐՈՒ ԱՆՑԸՐԸ

Ինչպէս ամէն պատերազմող երկիրներու մէջ, նոյնպէս Թուրքիոյ ընդարձակ սահմաններուն մէջ, չքաւորութիւնը, համաճարակները, թշուառութիւնը իր սոսկալի աւերները կը գործէր բնակչութեան վրայ:

Հպատակ քրիստոնեայ ժողովուրդներու, մանաւանդ Հայուն եւ Յոյնին արդար վաստակով ապրող ծոյլ եւ մակաբոյծ տէրական Թուրքը վաղուց սպառած էր իր արդիւնաբերական ոյժը:

Թուրք հասարակ ժողովուրդին կարօտութիւնը այլեւս հասած էր ծայր աստիճանին. բայց որո՞ւն բողոքէր: Թուրքիոյ մէջ անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր միշտ երկու դասակարգ գոյութիւն ունեցած է՝ չհագցնող եւ չհագցնուող: Առաջինը Թուրք պետական պաշտօնեան է, իսկ երկրորդը հասարակ ժողովուրդը, քրիստոնեայ թէ իսլամ, ենթակայ ամէն տեսակ կեղեքումի ու ղուլումի:

Թուրք պետական պաշտօնեաներուն միակ փառասիրութիւնն էր հարստութիւն դիզել, քանի որ մեծ եւ հզօրագոյն պատեհութիւն էր:

Թուրք զինուորական իշխանութիւնները «Թէքալիֆը Տարպիյէ» անունին ներքեւ, պատերազմին պահանջները գոցելու համար, Թուրք գիւղացիին տուներէն կ'առնէին ու կը տանէին ախոռը մնացած վերջին կենդանին:

Դաշտերը կը մնային անմշակ· ոչ ձի, ոչ ջորի եւ ոչ ալ եղներ կային հերկելու համար:

Իսկ քաղաքներու առհասարակ իսլամ եւ մասնաւորի Թուրք ժողովուրդը այլեւս այն աստիճան աղքատացած էր, որ սկսած էր իր

տան արժէքաւոր բոլոր իրերը պաղար տանիլ եւ ծախել հայ դնելու համար:

Հետաքրքրութեամբ կը տեսնէի որ «Փէրաճէ»ով կամ «Եաշմաք»ով կիներ, որոնք տարագրութեան չրջանին հայ թշուառ ժողովուրդի լքեալ դոյքերէն ձեռք բերած էին պղնձէ կաթսաներ, կրակարաններ (մանգալ), հայելիներ, քարիւղի եւրոպական լապտերներ, սեղանի սպասներ, արդուզարդի բազմատեսակ անօթներ, կապերտներ, բազկաթոռներ, աթոռներ մէզաթի բերած եւ ծախու հանած էին ոչինչ գիներով, քանի մը կտոր հացի փոխարէն:

Վարժ աչքի մը համար դժուար չէր գուշակել թէ ուրկէ՞ կուգային այս առարկաները:

Բախտի իւ՛նչ հեգնութիւն որ այժմ մանարաններու մէջ աշխատող բանուոր հայ կիներն էին որ կը գնէին այս առարկաները:

Բայց ալ աւելի ողբալի կացութեան մը մէջ կը գտնուէին ռուսական սահմանագլուխէն եւ մօտակայ նահանգներէն՝ Վանէն, Բազէշէն, Կարնէն, Երզնկայէն Ատանա ապաստանած թուրք եւ քիւրտ գաղթական տասնեակ հազարաւոր ժողովուրդները:

Ասոնք մնացորդ բեկորներն էին ռուս բանակներու եւ հայ կամաւորական խումբերու առջեւէն փախչող հարիւր հազարաւոր խլամ ժողովուրդին, որոնք սովէ եւ համաճարակներէ կոտորուելով եւ կոտորակուելով տասանորդուած էին եւ վերահաս ձմրան խստութեանց հետ բնաջնջուելու դատապարտուած:

1917ի Դեկտեմբերի վերջերն էր. օգտուելով դերման ընկերութեան պաշտօնեայի օրինաւոր թուղթէս, կ'անցնէի դետափի թուրք թաղերուն մէջէն, երբ մզկիթներու սալայատակներուն վրայ յանկարծ կը տեսնէի հազարաւոր թուրք եւ քիւրտ գաղթականներ, կիներ, աղջիկ եւ բազմաթիւ երախաներ: Կենդանի ուրուականներ էին, սովէ կմախացած, իրր զգեստ միայն ցնցոտիներ կախ լեռկած էին իրենց ուսերէն եւ աղուէն անճանաչելի էին դարձած: Ասոնք Տէր-Զօրի անապատները աքսորուած հայ ժողովուրդի հալածական եւ վտարանդի բեկորներէն ոչ մէկ տարբերութիւն ունէին:

Եթէ հայ ժողովուրդը թուրքէն հալածական դէպի անապատ քշուած էր կոտորուելու համար, այս թուրք եւ քիւրտ գաղթականները

արդարութենէն հալածական, այս թշուառութեան ենթարկուած էին:

Մզկիթի բակին սառած քարայատակներուն վրայ յաճախ տեսայ հոս ու հոն դեռնատարած հիւանդները, անտուն, անտէր ու անխնամ: Ոչ ոք այս թշուառներով կը զբաղէր: Մինչդեռ կառավարական պաշտօնեանները «մէկ մըն ալ սասնկ առիթ ձեռքերնիս չպիտի անցնի» ըսելով արիւնաքամ ժողովուրդը կողոպտելու ու հարստութիւն դիզելու հետամուտ էին:

Երեւոյթները տրկելու համար օրական հարիւր տրամ ցեխի նըմանող եւ յարդով ու հողով խառն հայ մը ու «չորպա» անունով ապուր մը (ալման չորպասը) կուտային:

Բարոյական.— Սխալ է թէ թուրք կառավարութիւնը աւելի դթասէր վերաբերում ունէր այս խեղճերուն հանդէպ: Տարբերութիւնը այն էր որ սասնք փոխանակ հուրով կամ զէնքով մեռնելու, պիտի անհետանային սովէ ու հիւանդութենէ եւ աղտոտութենէ...: Այս խեղճ եւ հլու խուժանը չէր ըմբռնած թէ ինչ էր ատուդիւ իր վեկավարներուն դիտումը:

23. ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԲՆԱԿԱՆ ԳԵՂԵՑԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԾՊՏԵԱԼ ԱՅԳԵՐԳՈՐԾԸ

Ատանայի երկաթուղիի կայարանին ճիշդ եռեւը պտնուող յոյնէ այս այգին ամէն կողմէ շրջապատուած ըլլալով ամարանոց եկած թուրք պետական բարձր պաշտօնեաներէ, ապահով չէր պտներ դիրքս:

Աստր համար Տօքթ. Վարդապետեանի միջամտութեամբ պայի քաղաքէն աւելի քան կէս ժամ հեռու ուրիշ այգիի մը մէջ, որ լինձի համար վարձեր էր: Այս այգիին մէջ առանձին չէի, բնակիլ ունէի լինձ վաղածանօթ բարեկամ Սարգիս Ճանճիկեանը, ընտանեօք եւ իր երեք զաւակներով:

Բարեկամս ըլլալով երկաթուղիի չինուածեան Ատանայի կեդրոնական գրասենեակի գծագրիչ պաշտօնեայ, ամէն օր քաղաք կ'երթար կուգար եւ ամէն օր թարմ լուրեր բերելով մեզ իրազեկ կ'ընէր քաղաքական ու պատերազմական կացութեանն մասին:

Դարձեալ չնորհիւ Տօքթ. Վարդապետեանին, յաջողեցայ ձեռք ձգել դերման հիւանդանոցին մէջ նոյն օրերուն մեռած հայ դինուորի մը անձնաթուղթը (վէսիքա):

Այս ապահովութեամբ, այլեւս վիճակէս դժգոհելու պատճառ չունէի: Աքսորի դժնդակ կեանքիս ընթացքին առաջին անգամ ըլլալով խաղաղ եւ նոյնիսկ հաճելի օրեր կ'անցնէի: Առաւօտ եւ երեկոյ այգիին մէջ կ'աշխատէի մեծ եռանդով: Օրուան մնացեալ մասը ընթերցանութեամբ ժամանակս կ'անցնէի:

Սուզիւ չատ անպամներ կ'ախտոսայի որ այսպիսի նպաստաւոր բացառիկ պայմաններու մէջ գտնուելով հանդերձ, չէի համարձակիր

հայ ահաւոր տառապանքին պատմութիւնը գրել: Եւ սակայն յիշողութիւնս սուր ըլլալուն, հոն կը պաշարէի ազգովի կեանքիս բոլոր դէպքերը իրենց մանրամասնութեամբ: Կ'որոճայի շարունակ եւ «անպիր» կը գրէի ուղեղիս մէջ, կը վերլուծէի բոլոր դէպքերն ու իրադարձութիւնները, կը ջանայի քննել, ուսուցել անոնց պատճառներն ու չարժառիթները:

Այս օրերուն էր որ կը մտադրէի ողջ մնալու պարագային գրել հայ առաւտանքի սարսափելի պատմութիւնը, որպէսզի ապագայ հայ սերունդները գիտնան իրենց վայելած ազատութեան արժէքը եւ գինը: Ասոր տիտղոսը պիտի ըլլար՝ ՀԱՅ ԴՈՂԳՈԹԱՆ:

Կ'անցնէր պարունը, կուգար Կիլիկիոյ հրաժապ ամառը, մեր այդին խաղողի բազմահատիկ ողկոյզները հետզհետէ կ'աճէին ու կ'ուռճանային:

Մայր բնութեան հրաշալի եւ խաղաղ այս միջավայրին մէջ, հեռու խուզարկու եւ կասկածոտ աչքերէ, կ'ապրէի այնպիսի խաղաղութեան մը մէջ, որ մերթ կը մոռնայի թէ հալածական ու վտարանդի եկեղեցական մըն էի:

Իրաւունք կուտայի հոռվմայեցի մեծ տիկտատոր Սիննեթիւսին, որ իր աշխարհակալ պատերազմներէն վերջ կը քաշուէր իր դաշտերուն մէջ եւ բանջարամշակութեամբ կը զբաղէր: Կաղամբ տնկած առեն, կ'ըսէր. «Հիմա է որ կը զգամ թէ կ'ապրիմ, հիմա է որ արեւուն գեղեցկութիւնը կը տեսնեմ»:

Անհերքելի իրողութիւն է որ մարդը բնութեան թեւերին տակ իր բնականոն տարրին մէջ է, իսկ որքան մերձուի այլուր, հակառակ հարստութեան եւ վայելքներու, իր առողջութիւնը եւ երջանկութիւնը կը կորնչին:

Մայր բնութեան նոյն այս վերականգնատուցիչ հրաշալի ազդեցութիւնը կը զգայի հոգւոյս խորը, երբ 1909ին, երջանկայիշատակ Իզմիրլեան կաթողիկոսին հետ, երբ իր մտերիմ հետեւորդը, կ'ապրէի Ս. Էջմիածնէն երեք չորս ժամ կառքով հեռու Բիւրականի հայրապետական ամարանոցը, Արագած լերան կողին թառած բարձրահասկեաց հայ փոքրիկ գիւղ մը, ծովէն 4000 իսկ Էջմիածնէն 800 մէթր բարձրութեան վրայ:

Օգտուելով այս բացառիկ պարագայէն եւ թոյլտուութեամբ Վեհափառ Հայրապետին, փոքրիկ խումբով մը բարձրացայ Արագած լերան գագաթը: Ինծի կ'ընկերանային սինոդական Տ. Մեսրոպ եպիսկ-

Տ. Մովսէսեան, Տ. Յուսիկ Ծ. Վրդ. Զօհրապեան եւ հայ պեղչուկ երգերու անմահ խօսնակը՝ կոմիտաս Վարդապետ:

Մարդկային ժխորէն ու ապականութիւններէն 4000 մեթր բարձր, յաւիտենական ձիւնով սլսակուած այս երկնաբերձ հսկայ լերան վրայ, որուն հանդիպակաց խրոխտ կերպով կը բարձրանայ Արարատը (Մասիս), երջանիկ կըզգայի ես ինձ, հոն անցուցած 48 ժամերուս ընթացքին:

Այո, իրաւունք ունէին մարդկային հին ցեղերը ու ազգերը, բարձր լեռներու կատարներուն կառուցանելով անյիշատակ դարերէ ի վեր, իրենց չաստուածներուն մեհեանները, անշուշտ խորհելով որ իրենց երկրպագած չաստուածները այսպիսի բարձր լեռներու վրայ եղած աղօթքները միայն կ'ընդունին:

Որովհետեւ երբ մարդս կը բարձրանայ հսկայ լերան մը վրայ, անկարելի է որ չազդուի տիտան սարին խորհրդաւոր բարձրութենէն: Հոգին չուտով թօթափուելով թեւ ու թռիչք կ'առնէ ճախրելու աւելի բարձր, տիեզերական անհուն ոլորտներուն մէջ:

Այս է թերեւս գաղտնիքը ալբինիզմի սիրահարներուն, որոնք իրենց կեանքը վտանգի կը դնեն, վայելելու համար այս չքնաղ տպաւորութիւնը:

*
**

Մեր այդին ինծի նոր կեանք ու կենդանութիւն կուտար:

Տաք պիշերները հիւղակին տանիքին վրայ բացօթեայ կը պառկէի ու հանդարտ կը քնանայի՝ բան մը որ կը թուլցնէր ջիղերս եւ կը պահէր մտքիս հաւասարակշռութիւնը: Քանի՛ քանիներ խելքերնին կորանցուցած էին նման պարագաներու մէջ:

Նախախնամական չնորհք մըն էր այդիի այս կեանքս, խաղաղութեան եւ հանդարտութեան ովասիս մը՝ վշտի, արցունքի եւ արիւնի այս մահասարսուռ անապատներուն մէջ...:

Քանի կը դիտէի Տաւրոսի լեռնաշղթայի հոյակապ բարձրութիւնները, անտառապատ կողերը հսկայ լեռներուն, կիլիկեան լայնատարած դաշտերը՝ ծովու մակերեսի մը նման հարթ հաւասար, այնքան կը սքանչանայի ու կը թաղուէի հայրենասիրական վիճակիս մէջ, մինչդեռ այս լեռները, դաշտերը ու պետերը որոնք եղած էին Կիլիկեան մեր վաղանցուկ իշխանութեան...:

Երջած՝ ծուլ ու ցամաք, երջանկայիշատակ Իմմիրլեան Հայրապետին հետ, երկաթուղիի արքայական մասնաւոր դնացքով անցած էի Մեծն Ռուսիոյ ծովածաւալ դաշտերէն, Օտեսայէն մինչեւ Պետերսբուրկ, Մոսկուայէն մինչեւ Կովկաս: Երջած էի ամբողջ Արաբատեան ու Շիրակի հայրենի դաշտերը, ամբողջ Փոքր Ասիոյ հինգվեց մեծ նահանգները, ճամբորդած էի դրեթէ ամբողջ Եւրոպան, բայց այսքան հրաշալի երկրի մը երբեք չէի հանդիպած:

Ո՞ւր կրնաք դտնել հողամաս մը որ ունենայ 42,000 քիլոմեթր ընդարձակածաւալ դաշտ մը, հարթ հաւասար ծուլի մակերեսի մը նման: Կը թուի թէ Միջերկրականի ջուրերը դեռ երէկ քաշուած են, Տաւրոսի լեռնաշղթայի կողերէն: Հող մը, որ անյիշատակ դարերէ ի վեր Տաւրոսի ու Ամանոսի լեռնաշղթաներէն հոսող դետերու ալլիւվիոններէն կազմուած է, Նեղոս դետին նման: Կը թուի թէ Կիլիկիոյ մայր բնութիւնը հողի արտասաթեր վերմակ մը քաշած է երկրին վրայ: Արտասաթեր ու պտղաբեր հող մը, որ տարին քանի մը անդամ բերք կուտայ, ցորենը, դարին, եգիպտացորենը, բամպակը, բանջարեղէնը, չուչման, իւրաքանչիւր բերքը քանակով ու որակով կրնայ մրցիլ ամէնէն աղնիւ տեսակներուն հետ:

Իսկ պտղատու ծառերուն ամէն տեսակները Կիլիկիոյ մէջ, ամենապերըննիր, քաղցրահամ ու հիւթեղ պտուղներ են: Հապա նարընջենիներու առատութիւնը, խոշորութիւնը, համեղութիւնը եթէ չի գերազանցեր Եաֆայի տեսակները, գոնէ կը հաւասարի անոնց: Տէօրթ-Եոլի նարինջները կրնան մրցիլ նարինջ արտադրող երկիրներու ամենաընտիր տեսակներուն հետ: Գարնան, երբ նարնջենիները կը ծաղկին ու կը ծածկուին հարսերու սպիտակափառ քօղով մը, կը պարզեն զմայլելի գեղեցկութիւն մը: Հապա անոնց բուրմնաւէտ հոտը վարսահաներով կը հետապնդէ քեզ:

Կիլիկիոյ հողը որչափ կրնայ պարծիլ իր նարնջենիներով ու պտղալից ծառերով, նոյնքան կրնայ պարծիլ իր ձիթենիներով, որոնց պտուղներու խոշորութիւնն ու համեղութիւնը կրնայ հասնիլ Պրուսայի եւ Նիկոմիդիոյ, ինչպէս նաեւ Եգէականի յունական կղզիներու ձիթապտուղներուն:

Հապա խաղողը, Քանանու երկրին աւետեաց ողկոյզներուն չափ մեծ: Նոյնպէս թուզը՝ մեղրահամ ու քաղցր, ինչպէս մեր այգիին մէջ ունէինք:

Այո, ո՞ւր կարելի է պտնել երկիր մը, ուր խնձորենին մօտ նըշենին ծաղկի, տանձենիին մօտ ծիրանին, ձիթենիին մօտ թզենին, նարնջենիին մօտ սալորը, թզենիին մօտ ընկուզենին, նռենիին մօտ շաքարեղէգը, ամէնքն ալ տեսքով, խոշորութեամբ, համեղութեամբ կը գերազանցեն այս մասին համբաւ ունեցող երկիրներն իսկ:

Իսկ խաղողի տեսակները մինչեւ քանի կը հասնին, հիւթեղ ու քաղցրահամ: Ամէն այլի ունեցող տուն լեցուն է խաղողի բերքերով, գինի, օղի, պէքմէզ եւայլն:

Ո՞ւր տեսնուած է երկիր մը, որ չուրջ 300 քիլոմէթր ծովեզերք ունենայ, Ալէքսանդրիէթի նման խաղաղ ու մեծ նաւահանգիստ մը, որ կրնայ հարիւրաւոր առեւտրական ու պատերազմական տորմիղ մը պահել իր ծոցին մէջ:

Եւ երեւակայել որ այս հրաշալի երկարաձիգ ծովեզերքին հիւսիսը, հազիւ 80–150 քիլոմէթր հեռու կը բարձրանան հսկայ լեռներ, որոնցմէ մէկ քանին իրենց մշտամնայ, ձիւնապսակ գագաթներով եւ 3–4000 մէթր բարձրութեամբ կը յիշեցնեն մայր օրրան Արարատեան դաշտի երկու հսկայ սիւանները՝ Արարատը (5000) եւ Արագածը (4150):

Այս լեռներով է որ կազմուած է Տաւրոսեան լեռնաշղթան, որ սկսելով Մէրսինի եւ Սելեւկիոյ մէջտեղէն, կ'երկարաձգուի դէպի հիւսիս, մինչեւ Հայաստան եւ մինչեւ Բարթող լեռները, որոնց մայր լեռն է սրբազան Արարատը կամ Մասիսը:

Այսպէսով Տաւրոսեան լեռնաշղթան Կիլիկիոյ դաշտը կ'անջատէ Փոնթոսի դաշտէն եւ բնական ու անխորտակելի պարիսպ կը կազմէ հիւսիսէն եկող թշնամիին դէմ:

Բայց Տաւրոսեան պատկառելի այս լեռնաշղթան Կիլիկիոյ երկիրը թշնամիներուն դէմ պաշտպանելով չի գոհանար միայն, այլ նաեւ առատ ջուրի շնորհքն է Կիլիկիոյ յուրթի դաշտերուն, ուրկէ կը ծնին Ճիհունը, Սիհունը, Կալիկադնոսը եւ այլ ճիւղերը այս գետերուն: Ասոնք Կիլիկիոյ դաշտին իրր արեան մայր երակները, Տաւրոսի լեռներու յաւիտենական լիճերէն կամ ակերէն խմբուած իրենց մշտահոս ջուրի հոսանքներով կ'ոռոգեն Կիլիկիոյ արդասաբեր դաշտերը, դարձնելով զայն Փոքր Ասիոյ Եդիպտոսը:

Բայց Եղիսաւսէն ալ աւելի արժէքաւոր եւ յուռթի։ Զի մինչդեռ Եղիսաւս միայն Նեղոսը ունի, որ կուգայ Հապէշիստանի 2-3000 քիլօմէթր հեռաւոր հունէն, Կիլիկիոյ դաշտը ունի քանի մը Նեղոսներ, ինչպէս հիացումով լինձ դիտել կուտար դեր-Ծովակալ Փաշէ, երբ ի դիմաց Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոս Սահակ Բ.ի վոխադարձ այցելութեան կ'երթայի իբր «Շէթրազալուրկ» մարտանաւը։

Մինչդեռ Եղիսաւս իր հրատապ հասարակածային կլիմային պատճառով կրնայ միայն իր բամպակով ու հացահատիկով պարծիլ, եւ ամէն տեսակ պտուղներ չունի, Կիլիկիան իր ամէն կլիմայի յատուկ արտադրութեամբ կրնայ, ինչպէս յիշեցի քիչ վերը, դանձարան մը նկատուիլ հողային ամէն տեսակ արտադրութիւններու։

Տաւրոսեան լեռնաշղթան ո՛չ միայն Կիլիկիոյ դաշտին ջուրի յաւիտենական չոեմարանն է, այլեւ ցարդ անձեռնմխելի մնացած դանձարանն է երկրիս խորը թաղուած ամէն տեսակ մետաղներու ու հանքերու։

Սակէ զատ Տաւրոսի լեռները ծածկուած են ամէն տեսակ ծառերով հարուստ սաղարթախիտ կոյս անտառներով, որոնց մէջ օրերով ճամբորդութիւն կարելի է կատարել, առանց դուրս ելլելու։

Իսկ այս անտառները լեցուն են վայրի անասուններով, որոնք թէ որսի եւ թէ մուշտակներու անսպառ շահաստան մը կրնան ընծայել։

Ա՛հաւասիկ Կիլիկիան, որ եղաւ մեր հայրերու երկրորդ հայրենիքը 1040ին, Անիի Զարմաղանի կողմէ առաջին կործանումէն վերջ։ Եղաւ Ռուբինեանց թագաւորութեան օրրանը՝ 1220-1385, երբ այլեւս չկրցաւ իր դոյութիւնը պահել, Եգիպտոսէն եկող Մէմլուքներու չարունակական յարձակումներուն դէմ։

Եթէ ամէն հայու ըղձումներն ու պատմութիւնը անչէջատակ ժամանակներէ ի վեր կապուած չըլլային նախապատմական օրրան եղող Ուրարտուի կամ Այրարատի բնաշխարհին հետ, ես պիտի ըսէի որ հայութեան արժանաւոր հայրենիքը միայն Կիլիկիան կրնար ըլլալ։

Այլեւս մէջ խաղողի որթատունկերուն տակ նստած կը դիտէի հիւսիսի հեռաւոր հորիզոններու վրայ վեհօրէն ծառացող Հսկայ լեռանց կատարները ու կը խորասուզուէի յաճախ այս կարգի մտածումներու մէջ, աչքս ու միտքս յառած երազներու խորը։

Ի՞նչ փոյթ եթէ այսօր ըլլայի վտարանդի ու հալածական եկեղեցական մը, կը խորհէի վաղուան ու հայութեան մօտալուտ յարութեան վրայ, երբ մենք ալ իբր կրտսեր անդամը դաշնակից մեծ պետութիւններուն, պիտի ստանայինք մեր արեան արդար տուրքը ու վաստակը:

Աչուն էր երբ բնակակից բարեկամս ձանճիկեան գերմաններէն Թակէպլաք պետրինեան մեծ թերթը կը բերէր, ուր ի մէջ այլոց գրուած էր թէ Անգլիոյ վարչապետ Լորտ Ասքուիթ ճառի մը մէջ կ'ըսէր. «Թուրք պետութիւնը ոչ միայն պիտի վտարուի Եւրոպայի հողամասէն, այլ նաեւ ասիական իր հողերուն մէջ ալ իր անկախութիւնը պիտի չկրնայ պահել: Թուրք պետական մարդիկ անձնապէս պատասխանատու են մէկ միլիոնէ աւելի ջարդուած անմեղ հայերու արիւնին: Հայերու համար այս վերջին կոտորածն է եւ այս քաղաքակիրթ ու ամենահին քրիստոնեայ ժողովուրդը միանգամ ընդ միշտ պիտի ազատագրուի Թուրքին բռնակալ լուծէն, իբր մեր փոքրիկ դաշնակիցը»:

Որքան կը մխիթարուէի իմ անպատմելի սուգիս մէջ, երբ կը կարդայի այս ամէնը ու որքան մեծ կ'ըլլար նաեւ ուրախութիւնը չուրջիններուս:

Աքսորի ու չարչարանքի մեր այս տարիներուն մէջ, այս կարգի ճառերն եղան մեր միակ սնունդը ու մեր յուսահատ հոգիներու ապաւէնը:

Ո՞վ կրնար փորձուիլ խորհիլ որ օրեր պիտի դային, 1922ին, երբ հայ եղեռնին պատասխանատու նկատուած Թուրք ոճրագործ պետական մարդիկը, արդարօրէն ձերբակալուելով Մալթայ աքսորուելէ ետք, ազատ պիտի արձակուէին նոյնինքն գերեզնք ոճրագործ նկատող մարդոց կողմէ...:

Ո՞վ կրնար յանդգնիլ խորհիլ թէ օրեր պիտի դային, ուր անգլիական պարլամէնթին մէջ հայասէր երեսփոխանի մը հարցապնդման պատասխանելով Անգլիոյ վարչապետը Պոնար Լօ պիտի ըսէր. «Ո՞վ ըսաւ որ մենք աշխարհի ոստիկաններն ենք...»:

Ո՞ր հայը կրնար խորհիլ թէ «հայոց այս կոտորածը վերջինն է» ըսող մեր դաշնակից մեծ պետութիւններուն 28 հակայ զրահաւորները պարզ հանդիսատեսը պիտի ըլլային Զմիւռնիոյ մեծ եղեռնին ու հըր-

դեհին, 1922 Սեպտեմբերին, եւ Զմիւռնիոյ քարափին վրայ խռնուած հարիւր հազարաւոր հայ եւ յոյն դաղթականներուն ջարդը, առեւանդումները, ծովը թափիլը միայն դիտելով պիտի բաւականանային կամ սինեմայի ֆիլմեր պիտի քաշէին իրենց մարտանաւերէն...:

Ո՞վ կրնար մոքէն անցնել որ ոչ միայն մեզ չպիտի ազատագրէին, այլ արդէն ազատագրուած երկիրներ, ինչպէս արեւելեան Թրակիան ու մանաւանդ Կիլիկիան Ցրանասցիք կրկին Թուրքերուն պիտի յանձնէին 1921 Դեկտեմբերին, 120,000 հայ ժողովուրդ ձմրան խստութեանց եւ 15 օրուան մէջ արտագաղթի բռնադատելով, միմիայն Սուրիան ածաւ կերպով իրենց ձեռքը պահելու համար:

Ո՞վ պիտի կրնար երեւակայել որ Թուրքը Եւրոպայէն պիտի վռատարուի ըսող պետական մեծ մարդիկ, պարտուած Թուրքը կրկին Եւրոպա պիտի հրաւիրէին անոր ախորժակը այնքան սրելով որ մինչեւ 1913ի նախապատերազմեան պատերազմի սահմանները պահանջէր...:

Ո՞ր յոռետես մարդը պիտի կրնար իր յոռետեսութեան այնչափ թափ ու թեւ տալ, որ փորձուէր խորհիլ թէ 1918ի աշնան յաղթական դաշնակից պետութիւններու կողմէ Մունտրոսի դաշնագրով դինաթափ եղած Թուրք պետութիւնը 200 միլիոնի արժէքով դէնք, հրասայլեր ու օդանաւեր պիտի ստանար քաղաքակրթութեան ռահվիրայ ասպետական Ցրանասյէն, Կիլիկիայէն մեկնած պահուն, որպէսզի Թուրքը կարենար Յոյնը Զմիւռնիայէն դուրս վռնտել ու ծովը թափել:

Ո՞վ կրնար մոքովն իսկ անցնել, որ համաշխարհային պատերազմէն վերջ կնքուած բոլոր դաշնագիրներուն մէջ իբր հաւատոյ հանդանակ միշտ յիշուած Քրիստոնեայ փոքրամասնութեանց պաշտպանութեան, արդարութեան եւ իրաւունքի անձխտելի դատը Թոյլատու մեղսակցութեամբ պիտի փոխուէր քրիստոնեայ բոլոր տարրերուն մնացորդներուն Փոքր Ասիայէն վտարումին: Ինչպէս քրիստոնեայ փոքրամասնութեանց պաշտպան դաշնակից մեծ պետութիւնները փոխեցին յանկարծ իրենց լեզուն ու ըսին. «Ինչ ընենք, ուրիշ ճար չկայ, Թուրքին հետ ձեր դրացնութիւնը չարունակել այլեւս անհնար է. հեռացէք Թուրք պետութեան սահմաններէն»:

Բայց այս քարսիրտ յանձնարարութիւնները ընող պետութիւնները անմիջապէս իրենց երկիրներու սահմանները կը փութային փա-

կել, որպէսզի այս մերկ, անօթի, անտուն ամենազգի գաղթականներն ու անախորժ ինքնակոչ հիւրերը չգան իրենց երկիրները եւ անհանգիստ չընեն զիրենք:

Սակայն յանուն ճշմարտութեան պէտք է յիշել թէ մեայն Ֆրանսան էր որ իր դռները բացաւ հայ գաղթականաց առջեւ Զմիւռնիոյ ահաւոր աղէտէն վերջ: Եւ այս մարդասէր ու առատաձեռն ասպետական ասպնջականութեան չնորհիւ էր որ աւելի քան 23,000ի հասնող հայ գաղթականութիւն մը կուգար հաստատուելու Ֆրանսա եւ աշխատանք, հաց ու տուն գտնելու: Մինչդեռ միլիոնաւոր հրէութիւն մը իր մէջ հիւրասիրող Անգլիան իր դուռները ամուր կը փակէր հայոց առջեւ, այնքան որ նոյնիսկ արդէնք կ'ըլլար Անգլիա ոտք դնելու ամէն անոնց որոնք պարագաներ ունէին երկրին մէջ, ծնողք, ամուսին եւ կամ զաւակ...:

Իրենց բարոյական անանկութիւնը ծածկելու, գոնէ երեւոյթները փրկելու համար իւրաքանչիւրը 50,000 սթէրլին նոյնիսկ չէին ուզեր տրամադրել 700,000 քրիստոնեայ գաղթականներուն, որոնք յունական անակնկալ պարտութենէն վերջ, 1922 Հոկտեմբերին, հարիւր հազարի կորուստ տալէ վերջ գաղթել կը ստիպուէին, մինչդեռ արուբնակչութիւնը իբր դերի Անատոլուի ներքին դաշտները կը տարագրուէր: Այս թշուառ կացութեան մէջ, Ազգերու Լիկը, 700,000 քրիստոնեայ գաղթականներուն 100,000 Ֆրանք կը տրամադրէր Տոքթ. Նանսէնի միջոցով, այսինքն իւրաքանչիւրին 7 սէնթ...

Մենք յանցաւոր ենք. Արեւելքի քրիստոնեայ բոլոր փոքրամասնութիւններէն մանաւանդ հայերս, հակառակ արթուն ցեղ մը ըլլալնուս, տիպար ապուշութեամբ մը եւ գիւղացիներու յատուկ պարզամտութեամբ մը կը հաւատայինք եւրոպացիներու արդարութեան եւ իրաւունքի համար մղած պայքարին, կեղծ բառերուն եւ խաբէութեանց, առանց անդրադառնալու որ միլիոնաւոր քրիստոնեայ ժողովուրդներու դոյութենէն աւելի Մուսուլի քարիւղները կը ճգնչէին արդարութեան նժարին վրայ...:

Ամիսները անցան, կուգար Սեպտեմբերը, կը սկսէր այդեկութը, խաղողը կը ճմլէինք, «պէքմէզ» ու քացախ կը շինէինք: Որքա՜ն հաճելի ու կազդուրիչ աշխատանքներ էին երկրագործական աշխատանքները:

Ամիսները անցեր էին առանց որևէ միջադէպի եւ ոչ ոք կը կասկածէր վրաս։

Աչնան գով երեկոներէն մէկն էր։ Կը լսէի յանկարծ դրացի այդիէն եկած երգ մը։ Նորահաս մէկ քանի հայ աղջիկներ կ'երգէին Աւետիս Ահարոնեանի «Նաղէի Օրօրը»։

Քնիր իմ բալիկ, օրօր իշ արա՛,
Դու լաց մի լինի, ես շատ եմ լացել·
Կոյր կռունկները սուգ ու շիւանով
Մեր սեւ երկնքից եկան անցկացան,
Ա՛խ, մեր լեռներում նրանք կուրացան,
Դու լաց մի լինիր, ես շատ եմ լացել։

Հողմն է հեծեծում սեւ անտառներում,
Անտէր մեռելի սուգն է այն բալիկ,
Անտէր ու անթաղ մեռելները շա՛տ,
Դու լաց մի լինիր, ես շատ եմ լացել։

Կարաւանն անցաւ, բարձած արցունքով,
Սեւ անտառներում ծունկ չոքեց մնաց,
Այն մեր աշխարհի դարդ ու զուլումն է,
Դու լաց մի լինիր, ես շատ եմ լացել։

Յուլունք եմ շարել, կապել օրօցիդ՝
Ձար աչքերի դէմ մեր վատ դուշմանի,
Քնիր ու անիր, շուտ արա՛ բալիկ,
Դու լաց մի լինիր, ես շատ եմ լացել։

Դալուկ շրթունքիդ իմ կաթը սառեց,
Գիտեմ, այն դառն է, չես ուզում բալիկ,
Ա՛խ, վիշտըս թոյն է խառել նրա մէջ···
Դու լաց մի լինիր, ես շատ եմ լացել։

Կաթիս հետ մէկտեղ սեւ թոյնը ծծիր,
Հոգուդ մէջ թող նա սեւ վրէժ դառնայ,
Ծլիր, բօյ հաշիր, բօյիդ ես դուրբան,
Դու լաց մի լինիր, ես շատ եմ լացել։

Թէպէտ շատ ցած կ'երգէին, բայց մեղմօրօր երգին ներդաշնակ ալիքները կը հասնէին ինձ ու կը բերէին բառեր՝ կարաւան... անտէր ու անթաղ մեռելները... արցունք... սեւ անտառներ... դուշման... վրէժ... որոնք կ'արձագանգէին հոգւոյս մէջ: Հոգիս կը փոթորկէր: Մոքիս առջեւէն կ'անցնէին կարդաւ հայ վշալից դողղոթայի արիւնոտ դրուագները եւ կը խորհէի թէ դեռ բնաջնջումի ու տարտափի տարիներու մէջ կ'ապրէինք:

Ամբողջ դիշերը դրեթէ անքուն կ'անցնէի. աչքիս առջեւ կը պատկերանային անտէր, անթաղ մեռելները Քէլէրի մօտ, Պօղպղեանէն մէկ քանի ժամ հեռու, որ դրքիս առաջին հատորին մէջ նկարագրած եմ:

Կամախքներ... դանկեր... օ՛հ, հնա՞ր էր մոռնալ: Բայց եթէ հայ բանաստեղծը տեսներ այն բոլորը ինչ որ ես տեսայ եւ լսեր այն ամէնը ինչ որ ես լսեցի, ի՞նչեր պիտի դրէր...: Որ ապագայ հայ սերունդներուն իրական գոյներով պատկերացնէր հայ մեծ այս վերջին նահատակումին ողբերգական դրուագները:

Կեանքիս մէջ առաջին անգամ ըլլալով կը սկսէի խորհիլ թէ, արդեօք չէի՞ կրնար փորձել ես ալ իմ տպաւորութիւններս խտացնել տաղաչափեալ ձեւով, ոտանաւորի մը մէջ:

Բայց նախանձամոլութիւնը ինձ օժտած չէր բանաստեղծի տաղանդով, ի զուր չէ՞ր որ ճեռնարկէի այսպիսի փորձի մը, որ ոյժերէս վեր էր: Միւս կողմէ կը խորհէի, ա՛խ որքան պատեհ պիտի ըլլար փոթորկայոյզ հոգւոյս լեռնակուտակ վիշտերը փոխան արցունքի թափել սպիտակ թուղթին վրայ:

Ամբողջ դիշերը խորհելէ ու կշռելէ ետք, առաւօտեան արեւածագին գրի կ'առնէի հետեւեալ տողերը.—

ՕՐՕՐ ԴԷՊԻ ՋՕՐ

Ալ օրօ՛ր, օրօ՛ր մանկիկըս օրօ՛ր,
Մեզ հալածական տանին դէպի Ջօր,
Ջուռին օրօրոց որ բեզ օրօրեմ,
Փոքրիկ մարմինդ հոն հանգչեցնեմ:

Անտէր որբուկս, մընացիւք բախտին
Անողոք ճեռքը, ծաղրանք ամէնքին,
Աղտոտ հուրջ մը հեզ գտայ խանձարուր,
Սեւ սուգը սրտիս կըրծէ կեանքիս հուր:

Կ'ուզեմ ես ապրիլ, ամէն տառապանք
Տանիմ ես սիրով, որ դու մեծ պարծանք
Ըլլաս հայրենի աւեր աշխարհին,
Բոցավառ վրէժ ԱՆՄԵՂ ԱՐԻՒՆԻՆ...:

Բարձի տեղ միշտ հար ունեցայ գըլխոյս,
Անօթի ծարաւ, չունեցայ մէկ յոյս·
Սնունդ իմ հոգւոյս վրէժը եղաւ,
Ես ասոր համար մոռցայ ամէն ցաւ:

Ալ օրո՛ր, օրո՛ր մանկիկիս, օրո՛ր,
Հայաստան պիտի ծաղկի օրէց օր·
Սեւ մեր դարտերուն դարման մըշտական
Կանգնի յաղթապսակ դրօշ հայկական:

(«Քնիր իմ բալիկ» *երգի եղանակով*):

Շուրջ ամիս մը վերջ նոր երգ մը կը լսէի, նոյնքան յուզիչ՝ «Սիբեցի եարս տարան»:

Նոյն այս եղանակին վրայ չկրցայ արտայայտել ինչ որ կըզգայի ու կը մտածէի նոյն պահուն եւ որ անփոփոխ ու նոյն հարազատութեամբ ահա կ'արձանագրեմ հոս, չմոռնալով դնել ոտանաւորիս ճակատին մահուան խորհրդանշան մը:

ՄԱՀՈՒԱՆ ԹԱՓՕՐԸ ԴԷՊԻ ՁՕՐ

Շարան շարան թափօրներ,
Աքսորական բիւր հայեր,
Մեզ կը տանին դէպի Ձօր·
Հալած մաշած ամէն օր
Մենք կը մեռնինք տանջանօք
Բախտէն լքուած անողոք:

Մենք կը խլենք դէպի Զօր,
Գերեզմանին օրէց օր
Կը մօտենանք վերջապէս,
Ուր կըսպասեն տօթակէզ
Անապատներ անջրդի
Ուր պիտ մեռնինք անօթի:

Մեր գերեվար գինուորներ
Առեւանգեն մեր կոյսեր,
Մեր մանուկներ կիսամեռ
Դէզով կազմեն բլուրներ,
Իսկ մեր թշուառ հայ մայրեր
Բոկոտն խլեն ամիսներ:

Բայց դուք մի լաք ո՛վ հայեր,
Մեր արիւնով օրհնաբեր
Պիտի ծնի Հայաստան,
Ալ չըլլալով հէգ կոխան
Անգութ ոտից վատ թուրքին
Ջեռքը մնանք միշտ գերին:

Աւերակներ մըխացող
Մեր խաղաղներ շէն ու շող,
Լքուած այսօր տէրերէն.
Երբ Հայաստան դարձեալ շէն
Ծըլի ծաղկի օրէց օր,
Թող միշտ յիշուի ՄԱՀՆ Ի ՋՕՐ...:

Չի մեր արեամբ գնեցինք
Վերածնուած հայրենիք,
Մեր ծով ցաւեր, արցունքներ,
Տառապանքներ ու վըշտեր,
Ու փրկուած Հայաստան
Ըլլայ թող մեզ մահարձան:

Այս յոյսերով փակուեցաւ
Մեր աչքերը յաւիտեան,
Մեր ցաւերը անտրտունջ
Խաչը տարինք անմրմունջ,
Խոր վէրքերուն մեր դաժան
Ասոնք եղան բալասան:

Ահա հաւատարիմ ու հարազատ արտայայտութիւնը աքսորի ու տառապանքի անբաւ օրերուն մէջ մեր ըղձացած յուզումներուն եւ մտածումներուն:

Այո՛, ամէն հայ աքսորի արիւնոտ ճամբաներուն վրայ եւ աւազի անապատներուն մէջ, մինչեւ իր վերջին շունչը այն խոր համոզումը ունէր թէ մեր արեան գնով Հայաստան պիտի վերածնուէր ու ապագայ հայ սերունդները այլեւս ազատ ու անկախ պիտի ապրէին:

1917ի Սեպտեմբերի վերջն էր, երբ այդի ամարանոց գացողները ամէնքն ալ կ'իջնէին քաղաք՝ Առանա: Կարգը մեղի եկած էր, բայց ես տեղ չունէի երթալու: Առանձին չէի կրնար մնալ այնտեղ: Մտահոգութիւնը գլխս կրկին կը պաչարէր եւ միտքս կը յղնեցնէի նոր թաքստոց մը գտնելու համար:

Բայց գնայ քաղաքէն մէկուկէս ժամ հեռու մեկուսացեալ ուրիշ այդի մը, ուր կ'ապրէր հայ պառաւ կին մը, իր իւ ծնէ ապուշ երեստասարդ տղուն հետ: Ասոնք ուրիշ մէկը չունէին եւ ապուխտ պատրաստելով ու ծախելով դէշ աղէկ կ'ապրէին:

Նոյն օրը որ Ճանճիկեան իր ընտանեօք ու գաւակներով Առանա կը մեկնէր, ես ալ այս հայ պառաւին այդին գացի Տոքթ. Վարդապետեանի անձնական կառքով:

Հայ բարի մօր իսկական տիպար մըն էր այս պառաւը. մայրական խանդակաթ դուրգուրանօք կը խնամէր գլխս. բայց չէր գիտեր թէ ո՞վ եմ եւ յաճախ հարց կուտար ինծի թուրքերէն լեզուով, գլ Առանցիք Թրքահօս են, իմանալու համար թէ ո՞վ եմ:

Այս հայ պառաւն ալ գործը լրացնելով այդիին մէջ, կը պատրաստուէր դառնալ Առանա իր խրճիթը. քանի որ ձմրան իր համեստ պաշարը արդէն հոգացած էր, ինչպէս նաեւ վայտի մթերքը:

Եթէ խրճիթը թուրք տուներու չրջանակի մը մէջ չըլլար, իր

հրաւէրը ընդունելով, սիրով կ'ուզէի երթալ ու թագնուիլ անոր մօտ:

Ի զո՛ւր կը փնտռէին Ատանայի մէջ ինձ յարմար թագաւոց մը, հայ կամ յոյն տան մը մէջ: Այս անգամ ալ ինծի պաշտպան Տոքթ. Վարդապետեան օգնութեան կը հասնէր, այցելութեան գալով պահուած այդիս, կ'ըսէր ինձ. «Շատ փնտռեցինք, բայց կարելի չեղաւ յարմար տեղ մը գտնել, ուր գաղտնի ապրիլ կարողանայիր, ուստի ուրիշ ճար չիմնաց, պէտք է մեր տունը գաս բնակիս. քեզ համար մասնաւոր սենեակ մը կը կահաւորեմ ու կը տրամադրեմ. եկուր մեզ հետ բնակէ. հարկաւ այս պատերազմը յաւիտեան պիտի չտեւէ, Աստուած ողորմած է, տեսնենք վերջը ի՛նչ կ'ընենք...»:

Վճիռ մըն էր որուն կամայ ակամայ հետեւիլ ստիպուած էի, եւ անմիջապէս փոխադրուեցայ անձնազոհ բարեկամիս տունը: Որովհետեւ երբեք չէր ուզեր լսել դանդաւաններս եւ առարկութիւններս, թէ ես մահուան դատապարտուած մէկն եմ, ինչո՞ւ համար իմ պատճառովս վտանգէի իր ընտանիքին, զաւակներուն հանգստութիւնը, ինչպէս նաեւ շատ մը աղգականներու ու փախստականներու պաշտպանի իր դերը:

Բայց Տոքթ. Վարդապետեան կը պնդէր. «Ձեր կեանքը մեզի համար արժէքաւոր է, պէտք է ձեր կեանքը ապահովութեան տակ դնել»:

Ես երբեք այդ յաւակնութիւնը չունէի, միշտ հակառակը կը պնդէի: Բայց սիրով կ'ընդունէի իր առաջարկը, մանաւանդ որ առայժմ ուրիշ ընելիք չկար ինծի համար: Բայց հպիւ Տոքթ. Վարդապետեանի տունը տեղաւորուած, նշմարեցի որ անխոհեմ քայլ մը առեր էի:

Չի թագնուած տունս բժիշկի մը տունը ըլլալով, եկող գացողը պակաս չէր. հայը, յոյնը, եւրոպացին եւ մանաւանդ թուրքը: Այդիի խաղաղ կեանքս ի զուր կը փնտռէի:

Օրերը կ'անցնէին հոգեկան անձկութեան մէջ. պէտք էր օր առաջ վերջ տալ այս խռովայոյզ վիճակիս:

Բարեկամս Տոքթ. Վարդապետեան ճարահատ դիմեց արդէն մեզ ծանօթ Վինքլէրին եւ խորհուրդ ու դարման խնդրեց:

Վինքլէր՝ կարի ազնիւ ու բարի ծերունի մըն էր, որ երկարամեայ իր պաշտօնավարութեան ընթացքին ոչ միայն մասնաւոր համակրու-

թիւն ունէր հայոց հանդէպ, այլ եւ իր պաշտպանութեան տակ առած էր ամէն անոնք որ իրեն կը դիմէին եւ իր կարեկցութեան պէտք ունէին:

Գրքիս սկիզբը արդէն մանրամասնութեամբ պատմեցի թէ ի՛նչ օրինակելի անձնուիրութեամբ մը ամէն օրինական միջոցի դիմած էր Ամանոսի իր հայ աշխատաւորները տարագրութենէ փրկելու համար: Իսկ եթէ չյաջողեցաւ, յանցանքը իրը չէր, այլ պերմանի գինուորական իշխանութեան, որ հեղնանքով կը նայէր ծերունի ու բարի Վինքլէրին մարդասիրական զգացումներուն:

Երբ Վինքլէր կը լսէ Տօքթ. Վարդապետեանի իմ մասին տուած նպաստաւոր տեղեկատուութիւնը, կ'ըսէ լակոնական կերպով մը. «Վաղը դիշեր տունս բեր անդամ մը, միասին ճաշուինք»:

Յաջորդ օրը այցելեցինք Վինքլէրին, որուն տունը հազիւ մէկ երկու քայլ հեռու էր բարեկամիս՝ Տօքթ. Վարդապետեանի տունէն:

24· ԳՐԱՄԵՆԵԱԿԻ ՊԱՇՏՕՆԵԱՆ

ԱՆՅԱՅՏԱՅՈՒՄ

Վինչլէկը մեզ կ'ընդունէր մեծ յարգանքով, իբր թէ պաշտօնական այցելութիւն մը ըլլար:

Սրտի անկեղծ կարեկցութեամբ եւ մեծ յուզումով մտիկ ըրաւ պատմութիւնս, ու մինչդեռ արտասրուքի կը սպասէի իր բռնելիք նպաստաւոր կամ աննպաստ դիրքին, ըսաւ ինծի. «Անհոգ եղիք, այլեւս մի վախնաք, քանի ես հոս եմ ձեզ ոչ ոք կը համարձակի հետապնդել ու չարչարել: Ձեզ համար վաղն առաւօտ իսկ պէտք եղած կարգադրութիւնները պիտի ընեմ որպէսզի Պլէմէհիկի ձեր պաշտօնը Ատանայի մեր ընկերութեան գրասենեակներուն մէջ ի դործ դնէք: Պիտի խօսիմ մատակարարութեան ճիւղի պետին, որ ձեզի պաշտօն մը տայ, եթէ նոյնիսկ բաց պաշտօն ալ չըլլայ, ձեզ համար բանալ պիտի տամ նոր պաշտօն մը: Ընկերութեանս յատուկ տուներէն մէկուն մէջ յարմար սենեակ մը պիտի տրուի ձեզի ու կը յուսամ թէ ընկերութեանս պաշտօնական թուղթն ալ (վէսիքան) երբ տանք, այլեւս ոչ ոք կրնայ ձեր հանդիստը վրդովել, քանի որ օրինական կեանքի մը մէջ պիտի մտնէք»:

Ինչպէս որ խոստացաւ այնպէս ալ ըրաւ:

Յաջորդ օրն իսկ պաշտօնիս պլուխն էի, բայց ամէնքին աչքը վրաս էր, դի յանկարծ նոր դէմք երեւան եկած էր, որուն անցեալին եւ ներկային մասին լուրթիւն կը տիրէր:

Թէպէտ ամէնքը մեծ յարգանքով կը վերաբերուէին հետս, բայց հետաքրքիր էին իմանալ թէ ո՞վ է այս նորեկը որ Վինչլէկին մասնաւոր պաշտպանութիւնը կը վայելէ:

Բնակութեան համար պատշաճ անկեան մը ունէին, որը բաւական Տոքթ. Վարդապետեան իր տունէն բերած կարասիներով կահաւորած էր:

Օգտուելով պաշտօնիս ինձ ընծայած բացառիկ դիւրութիւններէն, սկսայ համարձակ շրջիլ ամէն տեղ եւ հպարտագիպօրէն ստիպողական գնումներու համար մերթ քաղաք երթալ:

Օրերն ու ամիսները կ'անցնէին խաղաղ, եւ կը խորհէի թէ առուղիս մեծ բախտաւորութիւն մը պիտի ըլլար եթէ այսպէս հանդիմա ու ապահով կարենայի ոչնունել համաշխարհային պատերազմին վերջը:

Առաջին ամիսն վերջը ամսաթոշակս՝ 16 ոսկի աստցած էի: Այդ միջոցին 16 ոսկին մեծ դումար մըն էր եւ բացառիկ վարձատրութիւն:

Նախանձողներ ունեցայ իմ հայ ընկերներուս մէջ, որոնցմէ ոմանք, ինչ հանդիպում, Սանասարեան վարժարանի հին ընկերներ էին, որով ի դուր ինքնութիւնս կը պահէի:

Այս պատճառով խուլ հալածանքի առարկայ դարձայ, մանաւանդ որ ինծի պաշտօնակիցս հրէաներու կողմէ: Դժբախտութիւնը կրկին էր, որովհետեւ մեր մատակարարական ճիւղին անօրէնը հայատեաց ղեկման հրէայ մըն էր, եւ որ միանգամայն Առանայի ղեկման հիւպատոսարանին առաջին թարգմանն էր, ինծի այնպէս կը թուէր թէ ոտքովս թակարդը ինկած էի...:

Պաշտօնավարութիւնս տակաւ կը դժուարանար, որ ամէն քայլափոխիս չկամութեանց կը բախէի:

Տակաւ ինքնութիւնս ճանչցողներուն թիւը սկսաւ մեծնալ, մինչեւ որ երկաթուղիի չինութեանց Առանայի կեդրոնական գրասենեակի մնայուն գինուորական քննիչներն ալ սկսան ինձմով հետաքրքրուիլ:

Միջանկեալ յիշենք որ երկաթուղիի չինութեանց մէջ բոլոր աշխատաւորները գինուոր կը նկատուէին եւ մեր թեւին վրայ կարմիր կտաւէ ժապաւէն մը ունէինք, որ երկաթուղիի չինութեանց ծառայութեան մէջ գտնուելնիս կը յատկանշէր, ազատ կացուցանելով այս պատճառով իսկ ամէն հետապնդումէ: Ահա այս չարժառիթով թուրք հարիւրապետ մը մէկ քանի պաշտօնեաներով միշտ կ'ապրէր մեր

գրասենեակներուն մէկ յատուկ բաժնին մէջ, անուանական հսկողութիւն մը ընելով մեր վրայ, իբր ներկայացուցիչ վինուորական իշխանութեանց:

Բայց որսը իրենց ձեռքը լինկած նկատելով, չէին ուզեր անհարկի միջամտութեամբ մը դէշ մարդ ըլլալ Վինքլէրին հետ:

Ուստի պիս միչա իրենց աննշմար հսկողութեան ներքեւ առած, կը չանային օրինական պատրուակ մը ստեղծելով ձերբակալել պիս եւ բնականաբար ըլլալիք քննութեամբ մը ցոյց տալ կեղծ ինքնութիւնս, լաւ գիտնալով որ ոստիկանական եւ վինուորական իշխանութեանց կողմէ երկու տարիէ ի վեր վինտուած «խաչախ տէսփոթ»ը ես էի...:

Այս օրերուն դժբախտաբար ընդհ. տնօրէն Վինքլէր երկու ամսուան արձակուրդով կը մեկնէր Գերմանիա եւ ես կը պրկուէի իմ հզօր պաշտպանէս:

Հազիւ Վինքլէր մեկնած Պոլիս, ակնարկները կը չարանային եւ ամէն քայլափոխիս դժուարութեանց ու չկամութեանց կը բախէի:

Օր մը հրէայ երիտասարդ պաշտօնակիցներս ինծի կ'առաջարկէին որ յաջորդ կիրակին որսի երթանք մօտակայ լեռները: Շատ տարօրինակ դտայ պատերազմի մէջտեղին եւ հայու մը ուղղուած որսի երթալու այս հրաւէրը, ան ալ հրեաներու կողմէ, որ քանիցս յոռի վերաբերում ցոյց տուած էին ինծի հանդէպ...: Բնականաբար լինձ կը մնար մերժողական պատասխան տալ, բայց անկարելի էր չխորհիլ որ ասիկա կրնար թակարդ մը ըլլալ:

Մատակարարական մեր ճիւղի տնօրէնը, ինչպէս քիչ առաջ յիշեցի, միանգամայն Ատանայի ղերման հիւպատոսարանի առաջին թարգմանը ըլլալով, կը փորձէր պիս ներկայացնել որպէս համաձայնական պետութիւններու լրտես եւ չարժումներս հսկողութեան տակ առնել: Լուրջ պատճառներ ունենայ նկատելու որ բոլոր քայլերս կը հետապնդուէին: Տունէն բացակայութեանս մէջտեղին, օր մը թաղին ոստիկանները եկած էին, իբր թէ ընդհանուր քննութեան մը ձեւին ներքեւ, նոյն տունը բնակող եւ երկաթուղիի չինութեանց ընկերութեան գրասենեակին մէջ հայ պաշտօնեայի մը միամիտ կինը հարցաքննելու իմ մասին:

Ֆայլածանօթ ըլլալով մաքիավէլեական բոլոր այս մէթոտներուն, ծայրայեղ զգուշութեան հնարքմաց միջոցներ ձեռք առի, կրկին անակնկալի մը չզալու համար: Չի այս միջոցներուն օսմանեան հեռագրական գործակալութիւնը ամէն օր հայ կամաւորներու եւ իր մասնաւորի թուրք բանակին հետ ունեցած բախումներու մասին կը դրէր, փոխ վրէժի մանրամասնութիւններով: Այս պատճառով ալ վերապրող հայութեան մնացորդ բեկորներն ալ բնաջնջելու ձեռնարկուած էր. եւ խումբ խումբ, փողոցներու մէջ պատահարար հայերը ձերբակալելով կ'աքսորէին եւ Ամանոսի լեռներուն մէջ չարաչար կը սպաննէին:

1918ի եւրոպական Նոր Տարին հազիւ անցած էր, երբ կիրակի օր մը, առաւօտեան յանկարծ մեր դրասենեակի թուրք հարիւրապետը Զարչապուք թաղին ոստիկանական քոմիսէրին ու մխթարին հետ կուգար մեր տունը եւ կը հարցնէր թէ որո՞նք են որ կը բնակին նոյն տան մէջ:

Հայ պաշտօնակից կինը կանխաւ ըրած յանձնարարութեանս համաձայն կը պատասխանէ թէ երկաթուղիի չինուածոյ դրասենեակին մէջ պաշտօնավարող երկու հայ ընտանիքներ կ'ապրին եւ ուրիշ մարդ չկար իրենցմէ զատ: Քոմիսէրը կրկին կը հարցնէ հրամայական շեշտով մը, թէ ուրիշ մարդ չի՞ բնակիր նոյն տան մէջ՝ իրենցմէ զատ. իսկ հայ կինը քաջութեամբ կը պատասխանէ. «Ո՛չ, ուրիշ մարդ չի բնակիր...»:

Այն ատեն թուրք հարիւրապետը յոյժ զայրացած կը հարցնէ. «Գրիգորեան այստեղ չի՞ բնակիր»: Հայ կինը կը պատասխանէ անտարբերութեամբ. «Այո՛, այդ տեսակ մարդ մը կայ բայց - ես չեմ ճանչնար...»:

Ասոր վրայ կառավարական թուրք պաշտօնեաները սենեակին դուռը հրելով ներս կը մտնէին ու դէս հարցաքննելով կը մեկնէին:

Ասոնք հազիւ դուրս ելած, անցորդ հայ փոքր տղայ մը դտնելով եւ փոքրիկ կապոց ձեռքը տալով, փողոց կը նետուէի ու կ'երթայի քաղաք, ապաստանելու համար մէկ քանի օրուան համար հայ բարե-

կամի մը տունը, ուր անակնկալ վտանգի մը պահուն ապաստան պիտի գտնէի:

Հաւանական ամէն հետապնդումի ու վտանգի առջեւն առնելու համար, խոհեմութիւն համարեցի եւ ոչ իսկ վախտաւոս լմացնել իմ ազնիւ բարեկամիս՝ Տոքթ. Վարդապետեանին, որով իսպառ հետքս անհետացուցի: Հայ ազնկն իսկ չգիտցաւ ուր երթալս, պի տունին մօտենալուս, կապոյը ձեռքէն առնելով վարձատրեցի եւ ճամբու դրի:

25· ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ 1918Ի ՍԿԻԶԲԸ

1914 Օգոստոսէն սկսեալ երեքուկէս տարիէ ի վեր չարունակող պատերազմը հետզհետէ կը բարդանար: Նոր պետութիւններ կը մըտնէին պատերազմին մէջ:

Այսպէս՝ հետզհետէ Գերմանիոյ եւ իր դինակիցներուն դէմ կը յայտնէին Իտալիա 1915 Մայիս 15ին, Սիամ 1916 Յուլիս 20ին, Ռումանիա 1916 Օգոստոս 27ին, ինչպէս նաեւ Չինաստան, Բուպա, Կուատէմալա, Հոնտուրաս, Ս. Սալվատոր, Հայիթի, Պրազիլիա, Փանամա:

Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները թէպէտ անպաշտօն կերպով եւ առեւտուրի ազատութեան անունին ներքեւ, պատերազմին սկիզբէն ի վեր դրամով ու զէնքով կ'օժանդակէին համաձայնական պետութիւններուն, բայց պաշտօնապէս պատերազմը յայտարարեցին 1917 Ապրիլ 7ին, երբ վերման ընդծովեանները ընկղմեցին անգլիական «Լուսիտանիա» չոգենաւը:

Այլեւս յայտնի էր թէ Գերմանիա անզօր պիտի ըլլար տակաւին այս յոյժ անհատապատ տիտանեան դոյապայքարին: Մանաւանդ որ Աւստրիա-Հունգարիա արդէն իրենց դիմադրութեան վերջին ճիգերը կ'ընէին:

Մինչդեռ Ամերիկայի 120 միլիոններոց հզօր եւ հարուստ երկիրը պատերազմի կը մտնէր, միաժամանակ Ռուսիոյ մէջ տեղի կ'ունենար ներքին յեղափոխութիւն մը 1917ի գարնան: Վերջ կը դրուէր Մեծն Պետրոսէն ի վեր հետզհետէ աճող ու զօրացող ցարական անդուէ եւ բռնապետական վարչութեան: Ու Ցարն ալ ճակատագրի հեգնոտ խաղով մը կ'աքսորուէր Սիպերիա, ուր միւս Ցարերուն պէս Նիքոլա Բ. եւս միլիոնաւոր ամենազգի ժողովուրդներ աքսորած էր, իր բռնապե-

տական արիւնոտ գահը պահելու միակ մտավախութեամբ եւ ուր յետոյ կը սպաննուէր ընտանեօք պոլշեւիկներու կողմէ, Եքաթինոտարի մէջ, 18 Յուլիս 1918ին:

Ռուս բռնակալ վարչութիւնը տապալող յեղափոխութիւնը սեւտական ղեկը կը յանձնէր Քէրէնսքիի, որուն օրով Ռուսիա վտխանցման շրջանի անիշխանութեան մը կ'ենթարկուէր:

160 միլիոնի հասնող ռուս տղէտ մուժիկ ժողովուրդը, խելայեղած ու գինովցած յանկինկապս գտած իր ծայրայեղ ազատութիւնէն, քաղաքներ կ'աւերէր, պալատներ կը կործանէր, անհատական սեփականութիւններ կը բռնաբարէր անարդել կերպով: Իսկ Քէրէնսքիի նորակազմ յեղափոխական վարչութիւնը անզօր կ'ըլլար կարգը հաստատելու եւ հազիւ եօթն ամսուան կեանք մը կ'ունենար:

Ռուսիոյ ներքին յեղափոխութենէն վերջ, այս անիշխանական շրջանէն օգտուելով, գերմաններուն նիւթական ու բարոյական աջակցութեամբ Պոլշեւիկ ծայրայեղ վարդապետութեանց մեծ առաքեալը Լէնին, Զուիցերիայէն Գերմանիոյ վրայով կ'երթար Մոսկուա ու Պետերսպուրկ եւ 1917 Նոյեմբեր 6ին գլուխը անցնելով Պոլշեւիկ նոր շարժումին, կը գրաւէր Պետերսպուրկ մայրաքաղաքը, փախուստի ստիպելով Քէրէնսքին:

Լէնին-Թրոցքի վարչութիւնը Պոլշեւիկեան այս մեծ յեղափոխութեան երկրորդ ամիսը, 1917 Դեկտ. 15ին, Գերմանիոյ հետ զինադադար կը կնքէր: Ռուս բանակը կազմալուծման մէջ էր: Կովկասեան ճակատի զինուորները նետելով իրենց զէնքերը կը լքէին ռուս-թրքական պատերազմի ճակատը եւ անկարգ կը նահանջէին դէպի Թիֆլիս, ճգելով հարիւրաւոր թնդանօթներ, ռազմամթերք, սննդեղէն եւ բազում աւար:

Թիֆլիսի Հայոց Պատերազմական Խորհուրդը մեծ հերոս զօրավար Անդրանիկը կը փութացնէր Թիֆլիսէն Կարին, 10,000 կամաւորներով բռնելու համար Երզնկա, Կարին-Պիթլիս, Վան թրքական ռազմաճակատը: Բայց այսքան ընդարձակ ճակատ մը կարենալ պահելու համար ոչ թէ 10,000 այլ քսանապատիկ աւելի զինուոր պէտք էր:

Զօրավար Անդրանիկ կը հասնէր Կարին կացութեան տէր ըլլա-

լու եւ իրեն յատուկ անընկճելի կամքով մը անկարելին ընելու հաստատ մտադրութեամբ: Սակայն, դժբախտաբար, ռուսահայ գինուորները, հետեւելով ռուս պոլշեւիկ գինուորներուն, իրենց զէնքերը նետելով կ'աճապարէին դառնալ ընտանեկան օճախները:

Ամուսամենայնիւ զօրավար Անդրանիկ կը յաջողէր ըստ կարելւոյն քիչ կորուստով եւ 50,000ի հասնող հայ դաղթականներու կարաւանները ալ հետը առած կը նահանջէր դէպի ռուս-թքական հին սահմանագլուխը՝ Սարըղամըշ:

Այս նահանջը հուրէ եւ սուրէ հալածական եւ երկու երեք տարիներէ ի վեր արդէն թափառական եւ հալածական հայ դաղթական ժողովուրդը անգամ մը եւս կը մատնէր անպատմելի նոր թշուառութիւններու:

Իսկ Կովկաս բոլորովին լքուած ըլլալով ռուսերէն, հայ, վրացի ու թաթար գեկավարներ 1918 Փետրուարին կը կազմէին առժամեայ կառավարութիւնը մը Կովկասեան Համադաշնակցութիւն անունով եւ 10 նախարարներով, 4 վրացի, 3 հայ եւ 3 թաթար:

Բայց այս միութիւնը կեղծ էր, ու թէ վրացիք եւ թէ թաթարները կը դաւէին հայոց դէմ, դաղտնապէս համաձայնութեան գալով թուրքերուն հետ: Այս դաւադրութեան պատճառով էր որ թուրք բանակները իրենց դէմ այլեւս արդելիչ ուժ մը չդտնելով, տակաւ կը յառաջանային դէպի Էջմիածին ու Երեւան:

Լէնին-Թրօցքի հազիւ Ռուսիոյ մէջ հաստատած Պոլշեւիկեան-Սովետական նորադանդ վարչութիւնը, սկսած էին մէկ քանի ամիսներէ ի վեր դերմաններու հետ նախ գինադադարի եւ ապա հաշտութեան բանակցութեանց:

Ապա 1918 Մարտ 5ին կը կնքուէր պերմանեւռուս խաղաղութեան դաշնագիրը Պրէսթ-Լիթովսքի մէջ, որով Ռուսիա ի մէջ այլոց ոչ միայն կը ստիպուէր պարպել իր դրաւած երեք թուրք նահանգները՝ Կարինը, Բաղէշն ու Վանը, այլ եւ թուրք յառաջացող յաղթական բանակներուն կը ձգէր Պաթումի, Կարսի եւ Արտահանի երեք նահանգները:

Ռուս կազմալուծեալ բանակին թուրք սահմաններէն խուճապաւ նահանջը, միւս կողմէ թուրք բանակներու յաղթական մուտքը դէ-

պէ Սարըգամըշ, Կարս ու Արտահան, միաժամանակ հայ կամաւորական բանակի նահանջի պահուն վոխ վրէժի համար գործած բնական ծայրայեղութիւնները պատճառ եղած էին որ Թուրքերը կատաղի թափով մը չարունակեն հայ ցեղի բնաջնջման ծրագիրը, անխնայ կոտորել տալով Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ մէջ վերապրող հայութեան ցանուցրիւ խլեակները: Այս նպատակով սկսած էին Հալէպի ու Ատանայի մէջ հաւաքել եւ աքսորել այն բոլոր հայերը, որ իբր պինուոր կ'աշխատցուէին պինուորական գործարաններու մէջ:

Ի մասնաւորի Ատանայի մէջ, ուր ի չարս հարիւրաւոր վախճանականներու, ես ալ թաղնուած կ'ապրէի, ամէն օր տուները խուզարկելով հայ վախճանականներ ձեռք կ'անցընէին ու կ'աքսորէին Հալէպ: Բայց այս ձերբակալեալներէն չատերը կը սպաննուէին Ամանոսի լեռներուն եւ ի մասնաւորի Քէլլէրի մօտակայ սեւ անտառներուն ու ձորերուն մէջ:

Դարձեալ վերապրող հայերուն մէջ սկսած էր տիրել մահուան տագնապը: Արդեօք հնար պիտի չըլլա՞ր ողջունել ազատութեան եւ արդարութեան յաղթանակը, որուն ի սէր անտրտունջ տարած էինք մինչեւ այն ատեն ամէն տառապանք, չարչարանք ու հալածանք:

Մանաւանդ որ երբեմն դաշնապէս ձեռք անցուած վիմման թերթերէ կ'իմանայինք որ նոր յեղաշրջումներ տեղի ունեցած են Եւրոպայի մէջ, ինչպէս ցարական Ռուսիոյ կազմալուծութիւնը, Ամերիկայի պատերազմ հրատարակելը, Պրէսթ-Լիթովսքի դաշնադիրը եւ այլն:

Բայց մերթ ալ կը լսէինք, լսելով Թուրքերու ամբարտաւան յայտարարութիւնները ու ծայրայեղութիւնները, որոնք Կովկասի ռուսերէն լքուած ճակատին վրայ տարած իրենց աժան յաղթանակներէն ոգեւորուած, հետզհետէ ալ աւելի յանդուգն ու ագէրսան կը դառնային:

Ցաճախ մեզ լուրեր կը հասնէին թէ Թիֆլիսատական Թուրք կառավարութիւնը որոշած է Պոլսոյ եւ Զմիւռնիոյ հայութիւնը եւս աքսորել Տէր-Զօր: Ա՛խ, որքան կը յուզուէինք, յիշելով որ Թուրքիոյ հայութեան այս վերջամնաց մնացորդներն ալ եթէ աքսորուէին, այն

աան իրապէս Թուրքիոյ հայութիւնը արմատապէս բնաջնջուած եւ Թուրք հրէշային ծրագիրը հիմնատպէս յաջողած պիտի ըլլար:

Այս օրերուն էր որ ձեռքս կը հասնէր պատահաբար Պոլիս հրատարակուող «Տաճար» կրօնաթերթին մէկ քանի թիւերը, որուն շուրջ խմբուած եկեղեցական ու աշխարհական գաւառացիներու խումբ մը, իրենց ղլուխը ունենալով Հրանդ Յովսաեանն հիմ վարդապետ ու Պէշիքթաշլի ախթահոչակ մուխթար Յարութիւն Մկրտիչեանը, իրենց անմեղ ցնծակիցներուն նահատակութիւնը կ'արդարացնէին, չքմեղացնելով ոճրագործ Թուրքը: Վըխժի զայրոյթով մը կը կարդայինք այս ամբաստանութիւնները, Թէ հայ յեղափոխական մարմինները Թուրք արդարակորով կառավարութեան դէմ ապստամբելով տեղի տուած էին այս արդար պատիժին: Թէ՝ ամէն պետութիւն ալ իր ապստամբ հպատակներուն հետ նոյն լեզուով կը խօսի ու գէնքով կը պատժէ...:

Անմեղ զոհը կը դառապարտէին ոճրագործ մարդասպանը արդարացնելու համար:

Այսպէս, Պոլսոյ մէջ Տաճար ու հայրենիք ձեռք ձեռքի տուած, կը սրբապղծէին հայ ժողովուրդի Թափած ծով արիւնը, միշտ փաստեր տալով Թալէաթին ու անոր քամարիլլային, որպէսզի կարենան չքմեղացնել անլուր ու աննախընթաց իրենց մեծ եղեռնագործութիւնը:

Այս գաւառացիներուն գործակցութեամբ էր որ Թալէաթ պատրաստել տուած էր պատկերազարդ մատնաւոր գիրք մը, հայը ամբաստանող եւ Թուրքին ոճիրը չքմեղացնող: Բայց այն գէնքերը, որ իրր Թէ հայոցմէ գրաւուած ցոյց տրուած էին, պարզապէս Թուրք ոստիկանղինուորներու հրացաններն էին, սուրերը եւ Թուրք ոստիկաններու տարճանակներն էին, որոնք ի մի հաւաքելով հայ լուսանկարիչներու լուսանկարել տուած էին, սոյն գրքին մէջ գետեղելու համար:

Բայց մենք մեզ կը մխիթարէինք, խորհրդածելով որ վերջապէս այս աշխարհասէր պատերազմը չի կրնար յաւիտեան այսպէս յարատեւել, հարկաւ վախճան մը պիտի ունենար: Անշուշտ հաշտեցարարի օրը պիտի դար վերջապէս ու անպայման ոճրագործները, գաւառացիները ու ամէն անոնք որ պատասխանատու էին անմեղներու այս ծով արեան, պիտի դատէին իրենց արդար պատիժը:

Ա՛ի ո՞ւր էր Թէ մենք կենդանի աչքով տեսնէինք յաւիտենական արդարութեան պատժարար այդ վիրկարար օրերը:

26· ԹՈՒՐՔ ԲԱՆԱԿԻՆ ԽՈՒԺՈՒՄԸ ԴԷՊԻ ԿՈՎԿԱՍ ԵՒ

ՍԱՐՏԱՐԱՊԱՏԻ ՀԱՅՈՑ ՑԱՂԹԱՆԱԿԸ

Ինչպէս նախորդ գլխուն մէջ անցողաբար պատմեցինք, ռուս պոլշեւիկեան յեղափոխութեամբ, ինչպէս ամէն ռազմաճակատներու, նոյնպէս եւ ռուս-թրքական մարզին մէջ, ռուս բանակը յանկարծ կազմալուծուելով սկսաւ խուճապով նահանջել դէպի Թիֆլիս: Որովհետեւ ըստ Պրէսթ–Լիթովսկի 1918 Մարտ 5ի դաշնագրին, ռուս բանակը պարտաւորուեցաւ պարպել իր գրաւած թրքահայաստանի երեք նահանգները՝ Վան, Բաղէշ եւ Կարին:

Այս ռուսական նահանջէն քաջալերեալ թուրք բանակը յարձակողականի անցնելով սկսաւ տակաւ առաջ քալել ու գրաւել Երզնկան, Բաբերդը, Կարինը, Բաղէշը, Վանը:

Հայ ժողովուրդի հերոս զաւակը զօրավար Անդրանիկ ի զուր կը ջանար հայ դասալիք կամաւորները կրակի չարքերուն վրայ պահել: Յուսաբեկութիւնը ընդհանուր էր, զի պոլշեւիկեան գինուորներու յանկարծական նահանջը ազդած էր նաեւ կովկասահայ գինուորին վրայ, որով ասոնք ալ կ'աճապարէին տուն դառնալ, ազդուելով ռուս պոլշեւիկ գինուորներու դասալքութենէն:

Պոլշեւիկեան կազմալուծիչ այս դասալքութիւնն ու խուճապային նահանջը չէր կրնար չազդել նաեւ հայ կամաւորական բանակին վրայ: Ասոնք մեծ մասամբ ալ չէին ուզեր կռուիլ եւ անդամ մը նոյնիսկ կը փորձէին յարձակիլ զօրավար Անդրանիկի վրայ, որովհետեւ ազգային այս ճշմարիտ հերոսը սուրը մերկացուցած կը սպառնար սպաննել դասալիք հայ կամաւոր գինուորները:

Բայց հարկ է խոստովանիլ, որ հայ 10,000 կամաւորական բանակով հնար չէր ռուս-թրքական 4–500 քիլոմէթրնոց ռազմաճակատ մը պաշտպանել, երբէ 5-6 անգամ աւելի զօրաւոր թուրք արշաւող բանակին դէմ:

Որով թուրք բանակը ռուս բանակէն ղրաւեալ թուրքիոյ բոլոր հիւսիսային նահանգները ազատագրելէ վերջ, կ'անցնէր ռուս-թրքական 1914ի սահմանագլուխը ու հետզհետէ կը յաջողէր դրաւել Սարը-գամըշը եւ շրջակայ բոլոր գաւառները:

Բայց վրացիք կանխաւ թուրքիոյ հետ դաշնի համաձայնութիւն կնքած ըլլալով, 1918ի Ապրիլ 23ին կազմուած Անդրկովկասի Դաշնակցական Ռամկ. Հանրապետութեան պետը Չէքէլի (ազգով վրացի), առանց խորհրդակցելու հայոց ղեկավարներուն հետ, կը հեռագրէր հայկական բանակի ընդհանուր հրամանատար զօր. Նազարբէկեանի որ առանց կռուի կարս բերլաքաղաքը թուրքիոյ յանձնելով, ըստ Պրէսթ-Լիթովսքի դաշնագրին, քաշուի իր զօրքով Ալէքսանդրապօլ:

Զօրավար Նազարպէկեան, որ հայկական կանոնաւոր, կամաւոր եւ կամ անկանոն բոլոր զօրամասերը հաւաքելով կեդրոնացած էր Կարսի մէջ, կարծելով թէ հայ կառավարական մարմնոյն հետ խորհրդակցելէ ետք է որ Չէքէլի իրեն կը ղրկէ նահանջի այս հրամանը, կամայ ակամայ կը քաշուի Ալէքսանդրապօլ, իրեն հետ տանելով նաեւ թրքահայ հարիւրհազարաւոր գաղթականներու հալումաշ եղած թշուառ կարաւանները:

Բայց թուրքերը, ինչպէս միշտ, այս անգամ ալ չեն յարգեր Պրէսթ-Լիթովսքի մէջ իրենց ստորագրած դաշնագիրը եւ փոխանակ զոհանալու Կարսի դրամամբ, իրենց տոհմիկ նենգամտութեան համաձայն առաջ կը քալեն թուրք բանակի ընդհանուր հրամանատար Վէհիպ փաշայի առաջնորդութեամբ, նպատակ ունենալով նաեւ գրաւել Էջմիածինն ու Երեւանը, հայոց կրօնական ու քաղաքական այս երկու պատմական կեդրոնները:

Թուրք բանակի վերին հրամանատար Վէհիպ փաշա հայ, վրացի եւ թաթար ազգերու կազմած Կովկասի համադաշնակցական հանրապետութեան ներկայացուցիչ Մէյմի պատուիրակներուն վերջնագիր մը կը ներկայացնէ պահանջելով Ախալցխան, Ախալքալաքը, Ալէք-

անդրապօլի ամբողջ դաւառները՝ Սուրմալուն, Նոր Նախիջեւանն ու Էջմիածինը:

Վէհիլ փաշայի նպատակն էր Կովկասի երեք ղէխաւոր ցեղերէն, վրացի, թաթար եւ հայ ազգերէն ի նորոյ կազմուած կովկասեան համադաշնակցային հանրապետութիւնը կոթծանելով, այս երեք ազգերը իրարմէ բաժնել ու առանձին առանձին զարնել: Դիւրաւ դործադրել կարենալու համար իրենց համաթուրանական եւ համխալիմական ծաւալական ծրագիրները Կովկասի մէջ, չնորհիւ կովկասարնակ խաղամներու եւ ի մասնաւորի թաթարներուն:

Բայց Վէհիլ փաշայի հետապնդած ղէխաւոր եւ թալուն նպատակն էր ամէնքէն առաջ, որչափ հնար է բնաջնջել կամ ակարացնել կովկասեան Հայաստանի հայութիւնը:

Առանձի մէջ ապրող իրագեկ Թուրքեր 1918ի գարնան բացայայտ կերպով կը յայտարարէին թէ՝ «ինչպէս որ Թուրքիոյ հայերը ամբաստէն չէզոքացուցինք ու բնաջնջեցինք, անանկ ալ Կովկասի հայերը պիտի փճացնենք, որպէսզի հայոց մեզ գարնէ ի վեր առթած ղէխացաւէն միանգամ ընդմիշտ ազատինք»:

Հակառակ Պրէսթ-Լիթովսքի դաշնագրին, Վէհիլ փաշայի այս վերջնագրին պահանջները ու Թուրք բանակին մխիթարանակ առաջ քալելը պատճառ կ'ըլլային որ անմիջապէս կազմակերպէր կովկասեան համադաշնակցութիւնը, իր կազմութենէն հազիւ ամիս մը առք (1918 Ապրիլ 22 — 1918 Մայիս 26):

Այսպէս վրացիներն ու թաթարները կանխաւ կը բաժնուէին հայոցմէ, մեզ մեր ճակատագրին ձգելով, միս մինակ Թուրքին դէմ:

Նոյն օրն իսկ, վրացիներն ու թաթարները լուծուած հռչակելով Անդրկովկասի Դաշնակցային հանրապետութիւնը, առաջինը Թիֆլիսի եւ երկրորդը Պաքուի մէջ ազգային անկախութիւն կը հռչակէին:

Ասոնց հետեւելով հայերն ալ 1918 Մայիս 28ին, այսինքն վրացիներէն եւ թաթարներէն երկու օր վերջ Հայկական Հանրապետութեան անկախութիւնը կը հռչակէին Թիֆլիսի մէջ:

Թուրք բանակին ընդհանուր հրամանատար Վէհիլ փաշա, առանց կարեւորութիւն տալու Կովկասի մէջ տեղի ունեցող քաղաքական այս իրադարձութեանց, կարսը գրաւելէ վերջ անարգել յառաջանալով

դէպի Ալէքսանդրապօլ եւ այս դուռ հայրենակ ճահանգալուխ մեծ քաղաքն ալ դրաւելէ վերջ, առաջ կը քալէր դէպի Արարատեան դաշտը զարնելու համար նոր կռիւնը իր խանձարուրին մէջ:

Թուրք բանակը երեք թեւի բաժնուած կը յառաջանար դէպի Լոռի, Ղարաքիլիսէ, Էջմիածին, Երեւան:

Երբ հայ ժողովուրդը կը տեսնէ որ հայ ցեղին անպուճ ու ննջամիտ թշնամի Թուրքը եկած հասած է իր սրբավայրին առջեւ ու մէյմն ալ երեք ժամ հեռու կը մնայ Ս. Էջմիածնէն, երբ մէկ մարդ ոտքի կը կանգնի:

Այր, կին, երիտասարդ, ով որ կրնայ դէնք մը ճարել, վայր մը բռնել կամ ծառայութիւն մը ընել, առանց որեւէ կոչի սպասելու, ինքնաբերաբար անասլով իր ցեղային զոյութեան ձայնին, բնազդական ոյժով ի՛նճապարհ դէպի ռազմաճակատ:

Աւարտյրի այս երկրորդ ճակատամարտը տեղի կ՚ունենայ Ս. Էջմիածնէն մէյմն երեք ժամ հեռու, Արարատեան դաշտին վրայ, Արագած լերան ստորոտը, Սարտարապատի առջեւ:

Հայ ժողովուրդը իր ցեղին պատիւը վերկոչ հայրենասիրական անթերատրելի ուժգնութեամբ մը եւ դեկավարութեամբ զօրավարներ Սիլիկեանի, Դանիէլ Թէքիէրթէմէնեանի եւ Դրոյի, չորս օր ու չորս գիշեր կը մղէ ճակատամարտ մը Թուրք բանակին դէմ եւ դիւցազնական քաջութեամբ պատուար կը քաշէ անոր առջեւ, թոյլ չտալով որ քայլ մը յառաջանայ ան դէպի իր բազմապարեան սրբավայրը՝ Ս. Էջմիածին: Հարուած հարուածի, գրոհ գրոհի կը յաջորդեն, մինչեւ որ Թուրք բանակը չկրնալով դիմանալ ժողովրդային այս հերոսական դիմադրութեան, կը սկսի սկսել ու նահանջել դէպի Ալէքսանդրապօլ:

Այս երկրորդ Աւարտյրի դիւցազնական յաղթանակը կը խրախուսէ նաեւ Լոռիի եւ Բամբակի հայութիւնը, որ արիւնահեղ գրոհներէ վերջ կը վանէ Թուրք թշնամին իր լեռնապատառներէն:

Այս մէջտեղ Թուրք բանակին երրորդ թեւը նոյնքան չօրաւոր ընդդիմութեան մը կը բախի Ղարաքիլիսէի առջեւ:

Այստեղ հայկական զօրքերու ընդհանուր հրամանատար Թերունի զօրավար Նազարբէկեան պարտութեան կը մատնէ Թուրք բանակը: Այսպէս, թշնամին ամօթահար եւ բնաջնջման իր ծրագրին վիժումէն

կատաղած, դվսիկոր կը հետանայ Արարատեան նահանգէն ու կը ստիպուի ճանչնալ նորահաս հայ հանրապետութիւնը յոյժ նեղ (16·000 ք· քիլոմէթր) սահմանի մը մէջ:

Հայ ժողովուրդը իր ցեղային դիւցազնական պատիւը կը փրկէր Սարտարապատի առջեւ:

Հակառակ եղած ամէն ստիպումներու, Սարտարապատի ճակատամարտի չորս օրուան ընթացքին, ազգիս Վեհափառ Սրբազան Կաթողիկոսը, Ս· Էջմիածնի ամբողջ միաբանութեան հետ կը մնար Մայր Աթոռի մէջ, ու չէր լքեր հայոց բազմադարեան սրբավայրը իր սեւ բախտին:

Տեղին է ըսել եւ խոստովանիլ թէ Կովկասի դերման բանակը եւս. կ'ընդդիմանար Թուրքերու դէպի Երեւան յառաջանալուն, քանի որ ասիկա դէմ էր Պրէսթ–Լիթովսքի դաշնագրին: Միւս կողմէ, դերման զօրաց սպայակոյտը Թիֆլիսէն ազդարարութիւն կը ղրկէր վէհիպ փաշայի, որպէսզի յարդէ Լրենց ստորագրած դաշնագիրը, սպառնալով զինու զօրութեամբ, եթէ հարկ ըլլայ, արգիլել Թուրք բանակին յառաջացումը դէպի Երեւան ու Էջմիածին:

Այս ընթացքով դերմանները կը ջանային քաւել Թուրքիոյ հայութեան բնաջնջման մեծ եղեռնին մէջ հանդիսատեսի իրենց անքաւելի մեղքը: Մանաւանդ որ, եթէ դերմանները թշնամի էին Թուրքիոյ հայերուն, մասնաւոր որեւէ հակառակութիւն չունէին Կովկասի հայոց դէմ, որոնց մտաւորականները մեծ մասամբ դերմանական համալսարաններու մէջ ուսած հայեր էին:

Եթէ Կովկասի հայութիւնը եւս արմատապէս բնաջնջելու ծրագրին մէջ չէին յաջողած Թուրքերը, բայց այնուամենայնիւ կը կատորակէին զանազան ձեւերու տակ, կարսի ու մանաւանդ Ալէքսանդրապօլի հայութիւնը:

Զինադադարէն վերջ նոր փորձ մը եւս ըրին դրաւելու համար Կովկասի հայկական նահանգները 1919ին, ղեկավարութեամբ Թուրք հիւսիսային բանակի ընդհ· հրամանատար Քազիմ Գարապէքիր փաշայի, ինչպէս պիտի տեսնենք յաջորդ գլուխներուն մէջ:

Հայ ժողովուրդի իր ազատագրութեան ու վերջնական փրկու-

Թեան համար անուցած անխորտակելի յոյսերուն ճչմարիտ թարգմանը կ'ըլլայ կովկասահայ յայտնի բանաստեղծ եւ Ս. Էջմիածնի Սինոդի դիւանապետ Յովհաննէս Յովհաննէսեան իր հետեւեալ ոտանաւորով, որ գրած էր 1912ին ի Վաղարշապատ:

Մենք միասին գնում էինք նաւնապարի
Դու վաստակած յանկարծ վիճատ կանգ առար,
Եւ ասացիր. «Տես, երկինքն էլ մթագին
Դոռ փոթորիկ է պատրաստում մեր գլխին»:

Բարդ բարդ ամպեր թող կուտակուին թաւձրանան,
Ամպրոպ նայթի, շանթեր փայլին մեր վրրան,
Զրվիատինք եւ միշտ յառաջ անվրդով,
Գիտեմ ընկե՛ր, տեղ կը հասնինք արեւով:

Եւ մենք հասանք, անցանք դժուար նաւնապատն,
Պահ մը կրկին արեւն ելաւ ոսկեվառ,
Բայց չխաբուես դու այս փայլից կարճատես,
Դեռ շատ փորձանք բախտը կ'հանէ մեր առջեւ:

Կը զայրանայ, կը կատաղի չարութիւն,
Եւ դէմ առ դէմ մենք կը տեսնենք թշնամուն,
Նա սպառազէն եւ ահարկու, մենք անզօր,
Եւ մեր շարքեր կը նօսրանան օրէց օր:

Եւ կը խլէ նա մեզանից լաւերին,
Եւ կը հասնին սգոյ օրեր մեզ բաժին,
Կը հալածուինք, կը տառապինք մենք երկար,
Բայց եւ կ'ապրինք, մեռնելու չէ սերմն արդար...:

Բեղմնաւորուած անկածների արիւնով՝
Երկիրն էլի պտուղ կը տայ երկունքով,
Ժամը կը գայ, կը դադարի փոթորիկ,
Եւ յաղթութիւն կը վաստակեն մեր որդիք:

27· ՀԱՅ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ

Վերջապէս եկաւ հասաւ պատմական այն մեծ օրը, յորում արիւնաքամ հայ ժողովուրդը ահաւոր երկունքով մը ծնաւ իր անկախութիւնը, խորտակելով 533 տարուան տառապահիւծ ղերուվեան մը ժանգոտ շղթաները:

1385 *թուականէն ի վեր, երբ Ռուբինեանց Կիլիկեան թագաւորութիւնը կործանեցաւ, եկող ու անցնող բոլոր սերունդները տենչանքով փափաքեցան տեսնել հայ ազատագրութեան երանելի այս օրը, բայց ա՛ւաղ, առանց տեսնելու անցան գնացին դէպի յաւիտենականութիւն:*

Մինչդեռ վրացիք դերմաններու եւ թաթարները թուրքերուն ապաւինած, 1918 Մայիս 26ին Թիֆլիսի եւ Պաքուի մէջ կը հռչակէին իրենց ազգային անկախութիւնը, երկու օր վերջ հայ ժողովուրդի ղեկավարները Թիֆլիսի մէջ 28 Մայիս 1918ին կը հռչակէին Հայկական Հանրապետութիւնը:

Սարտարապատի եւ Ղարաքլիսէի մէջ թուրք կանոնաւոր բանակին դէմ հայ ժողովուրդին ըրած դիմադրութիւնը կը ստիպէր թուրք բանակի հրամանատար վէհիպ փաշան, եա քաշելու իր բանակը:

Բայց այս յաջողութիւնը դառն էր, Հայաստան թշնամի բանակներու արշաւանքին տակ կոտորակուած, քանդուած, կողոպտուած թշուառ երկիր մըն էր:

Կարսի, Ալէքսանդրօպոլի եւ շրջակայից հայ ժողովուրդը թուրքէն խուճապահար եկած ապաստանած էր Արարատեան դաշտը, ուր արդէն ապաստան գտած էին Վանէն, Պայազիտէն, Կարինէն, Երզնը-

կայէն ռուս-հայկական բանակներու հետ նահանջող Թրքահայ հոծ բազմութիւն մը, աւելի քան 350,000 հոգի:

Այնպէս որ նորակազմ հայ հանրապետութեան ժողովուրդին դրեթէ կէսը գաղթականներ էին: Բնական է հոն ուր անտուն, անտէր, անօթի ու թափառական գաղթականութիւն մը կայ, հոն համաճարակները չէին պակսեր, հետեւաբար խեղճ ժողովուրդը կը կոտորակուէր: Եւ որպէսզի թշուառութեան այս սարսափելի պատկերը ամբողջացուցած ըլլանք, պէտք է յիշել նաեւ սովը, որ օր օրի իր խաւարաթոյր ճիրաններուն մէջ կը ծիւրէր հէգ ժողովուրդը:

Հայրենիքի դաշտերը խոպան մնացած էին, որովհետեւ Թուրք բանակը իր նահանջին առեն հետ առած տարած էր իր ճամբուն վրայ հանդիպած ամէն տեսակ կենդանի, ձի, կով, եզ, ոչխար:

Անդրկովկասի Դաշնակցային Հանրապետութիւնը երբ լուծուեցաւ, նախկին ռուս կայսրութեան Կովկասի մէջ լքած շարժուն ու անշարժ ամբողջ հարստութեան համարեայ կէսը ղրաւեցին վրացիք, երկու վեցերորդը վիճակեցաւ Թաթար հանրապետութեան եւ հազիւ մէկ վեցերորդը բաժին ինկաւ հայ հանրապետութեան:

Գաղափար մը տալու համար թէ որքան ղրկուեցաւ Հայաստանի նորազատ հանրապետութիւնը ռուս կայսրութեան լքած աւարէն, յիշենք որ 400 լոքոմոթիւ վրաստանն ու Ատրպէյճանը ղրաւեցին եւ միայն 20 մեքենայ բաժին ինկաւ Հայաստանի...:

Իսկ ռուս բանակի պահեստի մթերքները, ռազմանիւթերը ինկան մեծ մասամբ վրացիներու ձեռքը: Որովհետեւ անոնք մեծ մասամբ կը գտնուէին Թիֆլիս:

Նոյնպէս հայկական հանրապետութեան աշխարհագրական դիրքը յոյժ աննպաստ էր իր տնտեսական անկախութեան եւ պարենաւորման, գտնուելով Թուրք, Թաթար եւ վրացի երեք առաւել կամ պակաս թշնամի պետութիւններու մէջ եւ ծովէն կտրուած:

Ի մէջ այլոց վրացիք կը պահանջէին Լոռին ու Ախալքալաքը, իսկ Թաթարները Զանգեզուրն ու Ղարաբաղը եւ միանգամայն իր դրացիները կը քայլերէին հայկական սահմաններուն մէջ մնացած Թուրք եւ Թաթար բնակչութիւնը, մանաւանդ ի Նախիջեւան, մղելով զանոնք ապստամբութեան:

Այս բոլոր արտաքին եւ ներքին կնճռոտութիւններուն առընթեր, նորակազմ հանրապետութիւնը ունէր անփորձ, անհեռատես եւ փառասէր ղեկավարներ: Ասոնք աւելի վարակուած կուսակցամոլութեամբ, ամէն գործ իրենց ձեռքին մէջ կեդրոնացնել կը ջանային, նախարարական պաշտօնի կոչելով մարդիկ, որոնք ոչ մէկ ձեռնհասութիւն ունէին:

Հայ հանրապետութեան հռչակումէն 6 օր վերջ, 4 Յունիս 1918, Թուրք բանակին վերին հրամանատար Վէհիպ փաշա Պաթումի մէջ ղերմաններու ճնշումին ներքեւ վերջապէս կը ճանչնար հայ նորակազմ հանրապետութիւնը, ղինադադար կը կնքուէր եւ Յունիս 11ին հաշտութեան համար Պոլիս կը հրաւիրէր հայ հանրապետութեան լիազօր պատուիրակները:

Յունիս 19ին Պոլիս կը հասնէին հայ հանրապետութեան լիազօր ներկայացուցիչները՝ Աւետիս Ահարոնեան, Ալեքսանդր Խատիսեան եւ Միքայէլ Պապաջանեան:

Ըստ Թրքական սովորութեան, Թուրք մայրաքաղաքին մէջ, Բերայի կողմը ամենամեծ հայ պանդոկին մէջ կը հիւրընկալուէին հայկական նորահաստատ պետութեան այս երեք լիազօրները մեծ պատիւներով մինչեւ 26 Հոկտ. 1918, երբ վերջապէս կը կնքուէր հայ-Թուրք հաշտութեան դաշնագիրը, որով Թուրքիա յանձն կ'առնէր քաշել իր բանակները Պրէսթ-Լիթովսքի ղերման-ռուս-Թուրք դաշնագրով որոշուած սահմանները:

Բայց քանի մը օր վերջ վրայ կուգար Թուրքիոյ եւ համաձայնական պետութեանց հետ ընդհանուր զինադադարը, որ կը ստեղծէր բոլորովին նոր կացութիւն մը, Թուրքիոյ պարտութեամբ:

Երբ Ատանայի մէջ Պոլսոյ Թուրք լրագիրներէն կ'իմանայինք հայ հանրապետութեան լիազօր պատուիրակներուն ժամանումը եւ զտած պատիւները եւ Կովկասի մէջ հայ հանրապետութեան հռչակումը, որքան երջանկութիւն կը զգայինք պատմական այս մեծ օրուան հասած ըլլալով: Որքան երանի կուտայինք որ միլիոնաւոր հայ նահատակներուն մէջ, որոնք աչքերնին բաց մեռան զգային, մենք հրաշքով վերապրող հազուագիւտ խլեակներս այս երջանիկ օրուան կը հասնէինք ու չուտով յօդս կը ցնդէինք տառապանքի ու չարչարանքի ահաւոր չորս տարիներուն մեր կրած ամէն թշուառութիւնները, քանի որ իրականացումը կը տեսնէինք մեր ազգային գլուխը յոյսերուն:

28. ԹՈՒՐՔ ՋԻՆՈՒՈՐՆԵՐՈՒ ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑ-ՍՊԱՆԴԱՆՈՑԸ

Անյայտացումէս վերջ անցան երկու չաբաթներ եւ մտահոգութիւնը կրկին ինս հալածել սկսաւ: Որովհետեւ թաղնուած տունս թուրք տուներէ չրջապատուած ըլլալով, յաճախ լրտեսուելու վտանգին ներքեւ կը գտնուէի: Պէտք էր այս վտանգաւոր կացութեան վերջ տալ, կրկին անակնկալի մը չդալու համար:

Ուստի այս աղնիւ հայուն չնորհիւ, որ պոլսեցի վարպետ կահագործ մըն էր եւ վաղուց հանդերձ ընտանեօք հաստատուած Մէրսինն, եւ որ տարագրութեան ատեն յաջողած էր կաշառքով Ատանա մնալ, դտանք կեսարացի բարեպաշտ ընտանիք մը որ մեզ մէկ չաբաթուան համար ասպնջականութիւն չնորհեց, մինչեւ որ մնայուն յարմար թաքստոց մը գտնէինք:

Հակառակ պատերազմի պատճառով բարքերու ընդհանուր անկման՝ յոյժ բախտաւոր կը զգայի ինձ միշտ հանդիպելով ցեղակից անձերու ու ընտանիքներու, որոնք ընդհանրապէս աղնիւ, անձնազոհ, կարեկից ու բարեացակամ ընթացք ունեցան ինծի հանդէպ: Ամենազղտնապահ ըսուած հայը զարճած էր զաղտնապահ, կարեկից եւ անձնուէր թաւիով մը օգնութեան կը հասնէր ամէն ցեղակցի որ վտանգի մէջ կը գտնուէր:

Այս երկու հայ ընտանիքներուն մէջ գտայ գուրգուրանք եւ այնպիսի անկեղծ յարգանք, որ եթէ իրր տեղւոյն առաջնորդը իրենց այցելած ըլլայի, չեմ կրնար ըսել որ աւելի բարձր յարգանք մը ընելու կարող ըլլային:

Անյայտացումէս չուրջ երեք շաբաթ վերջ, խիղճս հանդարտեցընելու իբր միակ դարմանս, լուր կը ղրկէի անձնուէր պաշտպանիս՝ Տօքթ. Վարդապետեանին որպէսզի ինծի այցելութիւն տար:

Եղբայրական գիրկընդխառնումէ մը վերջ, արցունքոտ աչքերով գիս յանդիմանելով կ'ըսէր. «Բարեկամ, ինչո՞ւ յանկարծ անյայտացար, վախու ի՞նչ բան կայ, ամբողջ ընտանեօք մեզ ալ ծայրայեղ մտատանջութեան մէջ ձգեցիր, կարծելով թէ ղպտրդուբեան նոպայի մը մէջ արդեօք անձնասպա՞ն եղար: Ես քեզ վնտռել տուի գետափը, կայարանի այդիներուն կողմը եւ տեսնելով որ չաբաթները կ'անցնին ու մենք հետդ չենք կրնար գտնել եւ կամ քեզմէ լուր մը չենք ստանար, պարզապէս յուսահատեցանք: Այս ամէնը ես կը մեկնեմ միայն սա բացատրութեամբ որ, վտարանդի եւ հալածական վիճակիդ քեզ չափազանց ղպտրդիւ ու կասկածոտ ըրած է: Ամէնքէն եւ ամէն բանէ կը կասկածիս. ինձմէ՞ ալ սկսար կասկածիլ... որ վախած առանց ինծի առանց լուր տալու անյայտացար... արդեօք ե՞ս ալ պիտի մատնէի քեզ...: Ձու վախստեղ վերջ երկաթուղիի ընկերութեան կողմէ եկան սենեակդ բացին, իմ քեզի ղրկած գոյքերս ինծի ղրկեցին, ոստիկանութիւնն ալ իմացաւ, ամէնքն ալ կարծեցին թէ անձնասպան եղած ես եւ չատ մեղքցան ու վերադրեցին մտային անորմալ վիճակիդ...: Վախնալու բան մըն ալ չկայ, եկուր կրկին պաշտօնիդ դլուխը անցիր...: Վինքլէրն ալ այս օրերուն Գերմանիայէն դառնալու վրայ է: Մե՛ղք, այդքան նախանձելի վիճակ մը ձգեցիր ու փախար եւ քեզ կրկին անտանելի կացութեան մը մատնեցիր: Սուլթան Համիտէն ալ աւելի կասկածոտ դարձեր ես: Ձեմ դարմանար, ես բժիշկ եմ, քու քաշած տառապանքներուդ տրամաբանական հետեւանքներն են ասոնք...»:

Ես երբեք չէի դարմանար այս խօսքերը լսելով, դի կուշտը անօթիին վիճակը չի հասկնար, ազատ ու անվախ ապրողը եւ քաղաքին մէջ անձնական կառքով շրջողը ինչպէ՞ս կրնար սպառնացող վտանգի մը աննշան միջադէպերն իսկ որոշել, քննել ու գնահատել: Երբեք անձնասպանութեան մասին չէի խորհեր եւ տարադրութեան ու տառապանքի երեք չորս տարիներուս մէջ երբեք մտքովս իսկ չանցուցի: Ընդհակառակը ամէն ջանք կ'ընէի, ամէն տառապանք սիրով կը տանէի որպէսզի հայ ցեղին կործանած տաճարին մէջ-տեղծ սիւն մը կամ քար

մը աւելի կանգուն մնար..., հայ ահաւոր եղեռնին կենդանի վկայ մը աւելի ըլլար...:

Այո, իրենք այն դառն փորձառութիւնը չունենալով, բնականաբար իրենց շուրջը դարձող խորհրդաւոր իրադարձութեանց անդիտակ էին, կամ կարող չէին թափանցելու թուրք ոստիկանութեան դաղտնի գործունէութեան: Ինչպէս ազգ մը, օրօրոցի մանուկէն մինչեւ ութսունամեայ ծերունին նենգամտութեամբ, խաբէութեամբ, սոսկալի սութեամբ տարած են ամայի լեռներու, ձորերու եւ անապատներու մէջ բնաջնջելու համար, կարելի՞ էր չվախնալ:

Մինչդեռ իմ բարեկամներս էին որ ամէն օր ինձ լուր կը բերէին թէ նոր ձերբակալութիւններ եղած են:

Այո, յոյժ կասկածոտ դարձած էի, ոչ միայն սարսափելի եւ արիւնոտ փորձառութեամբ մը, այլ որովհետեւ անանկալ ու կորստաբեր պատահարներու դէմ ունէի միայն իմ կասկածամտութիւնս: Այսինքն ինծի սկզբունք ըրած էի ոչ ոքի վստահիլ... ամէնքին հանդէպ վերապահ ըլլալ... նոյնիսկ ամենաանձնուէր ու զոհաբերող բարեկամի մը հանդէպ... խորհելով որ աղնիւ բարեկամս ոչ թէ դիտակցութեամբ ու կամաւ, այլ անդիտակցաբար կրնար ոչ միայն իմ կորստեանս, այլ նաեւ իր կորստեան ալ պատճառ ըլլալ:

Աշխարհ սասանեցնող ու սարսափեցնող, պատմութեան մէջ աննախընթաց այսքան դէպքերէ ու փորձառութիւններէ վերջ դեռ լաւատես ըլլալ, բարեմիտ մնալ, կասկածամիտ չըլլալ... բաւական անուղղայ անձ մը ըլլալու էր...:

Մանաւանդ որ ամէն օր կը լսէի եղերական վախճանը ամէն ազնուց, որոնք լաւատես եղած էին, բարեմիտ ըլլալ ուզած էին... պարզապէս խաբուելով թուրքին կեղծ ժպիտէն, նենգ խոստումներէն, կայսերական ներման դիտումնաւոր լուրերէն, որոնց միակ նպատակն էր թագնուած հայերը դուրս բերել եւ ձեռք անցնելով սպաննել:

Հարիւրաւոր հայեր ալ վտանգը անցաւ... ալ փոթորիկը կեցաւ կարծելով եւ խաբուելով դիտումնաւոր կերպով տարածուած լուրերէն, դուրս պալով իրենց թաքստոցներէն սկսած էին քաղաքներու մէջ աներկիւղ շրջիլ: Առաջին դուրս ելլողները դիտմամբ ձգած էին որ ազատ շրջին, որպէսզի թագնուածները խորհելով որ իրօք այս անգամ վտանգը անցած է, իրենց կարգին դուրս գային իրենց ծածուկ եւ

անթափանցելի որջերէն։ Ցետոյ ծպտեալ դաղտնի ոստիկանները ա-
ռանց ցանկը պատրաստելով մէկ դիշերուան մէջ կը ձերբակալէին,
ինչպէս մեզ ըրին 1915 Ապրիլ 11ի դիշերը եւ Հալէպ աքսոր պիտի եր-
թաք» ըսելով կը տանէին Հասանպէյլիի, Քէլլէրի միջեւ գտնուած
Ամանոսի մայրի անտառներուն մէջ վայտերով, քարերով կը սպան-
նէին։ Ասոնցմէ մէկ քանին, որ իրենց մեռած կը թուած էին ոստիկան դին-
ւորներուն կողմէ, իրենց արիւնոտ վէրքերը մօտակայ առուներու մէջ
լուալով եւ դիշերները միայն ճամբայ քալելով, դարձած եւ Ատանայի
մէջ պատմած էին իրենց եկած աղէտը, ի մէջ այլոց նաեւ ինծի։

Ուստի որոշած էի աչքի չերեւալ եւ կրկին ապրիլ փախստականի
հալածական եւ անքուն կեանքը, երբ կատուի մը դիշերուան խաւա-
րին մէջ հանած աղմուկը կասկածով կը լեցնէր զիս եւ կը զրգռէր
երեւակայութիւնս։

Երկար փնտռելէ վերջ, հուսկ ուրեմն չնորհիւ անձնուէր բարե-
կամներուս գտայ Ատանայի եկեղեցւոյ սեփական Ռօզարի-Պաքի վա-
ճառատան եռեւ հայ խեղճ բայց յոյժ վստահելի ծերունի Մկրտիչ
Արապեանի տունը։ Այս տունը հակառակ թուրք տուներու դէմ
գտնուելուն, բաւական լաւ թաքստոց մը կ'ըլլար ինծի, ուր յաջողե-
ցայ մնալ երեք ամիս չարուճակաբար, յորմէ վերջ անոնց հետ մեկ-
նեցայ իրենց այգին։

Ինչպէս յիշեցի այս նոր թաքստոցս գտնուելով Ռօզարի-Պաք օտար
առեւտրական տան չէնքին ճիշդ եռեւը, առիթ ունեցայ ակամայ ա-
կանատես ըլլալու սրտմաշուք սարսափելի դէպքերու։

Այս եռայարկ հոյակապ չէնքը թուրք դինուորական վարչութիւ-
նը հիւանդանոցի վերածած ըլլալով, լեցուն էր հարիւրաւոր թուրք
հիւանդ դինուորներով։

Ասոնք պատղարակներով ներս կը բերուէին երկար չարքերով, եւ-
քանի մը օր վերջ դուրս կը հանուէին մեռելակառքերով, դէղ առ դէղ։
Հազիւ հարիւրին տասը տոկոսը կը յաջողէր դուրս դալ հիւանդանոց-
սպանդանոցէն։

Մահուան անողոք մանգաղը հիւանդանոց-սպանդանոց մտնողը
կը հնձէր հազուագիւտ բացառութեամբ, իսկ թուրք դինուորը միշտ
ճակատագրական կոյր համակերպութեամբ կ'ըսէր. «Գաատէր նէ խսէ
օ օլուր...»։

Ճակատագրի այս կոյր համակերպութեան վարդապետութիւնը չէ՞ր մթթէ, որ մեծ Մարգարէին՝ Մուհամմէտին սկսեալ իսլամ հոգևոր դաները մղած էր անդուլ անդադար արիւնոտ պատերազմներու:

Ռօզոխ-Պաքի չէնքը կը պատկանէր Ատանայի հայ ազդ. ինչքին, որ կը կանգնէր հին ու խարխուլ հայ Ս. Կիրակոս եկեղեցիին տեղը: Թուրք զինուորական իշխանութիւնը հազիւ այս չէնքը բռնագրաւած, եկեղեցւոյ կից կամ այս չէնքին անմիջապէս ետեւը գտնուող անապարտ պահուած հայ եկեղեցականներու դամբարանները պղծելու գարշելի միակ մտածումով, մարմարիոնէ գերեզմանաքարերը վերցուցած ու եկեղեցականաց ոսկորներուն վրայ արտաքնոցներու երկար շարք մը շինած էր...:

Մեծ մասամբ թանջէք տառապող թուրք զինուորները տասնեակներով կը մտնէին արտաքնոց բայց այլեւս դուրս չէին կրնար ելլել, որովհետեւ մեռած էին...:

Մեռնող հիւանդ զինուորներու թիւը այնքան մեծ համեմատութեանց հասնիլ սկսաւ, որ այս հիւանդանոց-սպանդանոցի զինուորական վարչութիւնը այլեւս արդիլեց ցերեկ ատեն մեռելակառքերու երթեւեկը ու միայն դիշերները սկսան մեռեալ զինուորները փոխադրել:

Ամէն օր մինչեւ կէս դիշեր թաքստոցիս դաղտնի մէկ պատուհանէն միշտ կը դիտէի պատգարակներու կարաւանները, որ տասնով, քսանով միշտ կը փոխադրէին երկէր մեռելակառքերը: Օր եղաւ որ դոց մեռելակառքերը չբաւելուն, սկսան աղբիւսի միաձի կառքերով փոխադրել դէպի հասարակաց համայնակուլ փոսերը, որոնք քաղաքէն դուրս թուրք զերեզմանոցներու կից հողերու մէջ փորուած էին:

Եթէ հայ ժողովուրդը տարագրութեան կարաւաններով տարած ու բռնի սպաննած էին, հիմա կը տեսնէի թուրք զինուորներու դիակներու կարաւանները, որոնք մահուան իրենց անխուսափելի պարտքը կը հատուցանէին, յաւիտենական արդարութեան դոհ երթալով:

Այս հիւանդանոց-սպանդանոցին մէջ բժիշկները, դեղագործներն ու հիւանդապահները մեծ մասամբ հայեր էին եւ կարելին կ'ընէին խղճմտութեամբ կատարելու համար իրենց մարդասիրական պարտա-

կանութիւնը, միշտ զգուշանալով դանդաղի տեղի տալէ: Չի գիտէին որ արդէն առանց ատոր ալ ոչինչ պատրուակով մը կը հալածուէին:

Բայց ի՞նչ կ'արժէր անձնուէր ամէն խնամք, երբ ոչ դեղ կար եւ ոչ ալ բաւարար սնունդ: Տգէտ թուրք զինուորը պաղտնապէս միշտ հակառակը կը գործէր բժշկական ամէն սահպողական պատուէրի ու խրատի:

Մեր տանտիրուհին ազգական հիւանդապահուհի մը, որ հիւանդանոց-սպանդանոցին մէջ կը պաշտօնավարէր, յաճախ արձակուրդի ժամերուն կուգար մեր տունը ու կը պատմէր հիւանդանոցի անցուդարձերը:

Թուրք զինուորական բժիշկները անբարոյականութեան բոյն մը դարձուցած էին այս հիւանդանոցը:

Ցեղային արժանապատուութիւնս չարաչար վիրաւորուած, սըրտի անպատմելի կսկիծով մտիկ կ'ընէի այս հայ հիւանդապահուհիին սրտաճմլիկ պատմութիւնները, երբ կը պատմէր թէ զինուորական բժիշկներ, իրենց Պոլիս ձգած ընտանիքներէն հեռու, դիշերները ընկերներով օղիի ափսէներու առջեւ նստած, երբ կը սկսին գլուխները տաքնալ, հազարապետը կը կանչէ իր սպասաւոր զինուորը, հրամայելով որ երթայ ու միասին բերէ հայ հիւանդապահուհիները:

Եւ ահա թուրք զինուորը կուգայ հիւանդանոց, հայ հիւանդապահուհին կը քաշէ բռնի կը տանի:

Ի զուր կը ջանային խոյս տալ, հալածական թռչուններու պէս, չբռնաբարուելու համար...:

Անկարելի է վերյիշել այն սարսափելի դրուագները որ թուրք մտաւորական, բժիշկ վամբիրները յղացան ու գործադրեցին հայ ցեղը բնաջնջելու եւ աղտոտելու համար:

Նոյնիսկ այս հիւանդանոց-սպանդանոցին մէջ պահուող թուրք զինուորներէն քանի քանիները զիրենք խնամող հայ հիւանդապահուհիներէն ոմանց կը խոստովանին եղեր. «Աստուծոյ պատիժն է որ ես այնքան հայ աղջիկներ սպաննեցի եւ հիմա ալ հայ աղջկան մը օգնութեան կարօտ եմ եւ քեզմէ ջուր կ'ուզեմ...»:

Վերոյիշեալ հայ հիւանդապահուհին անձամբ ինձ պատմեց, այցելութեան մը առթիւ, ուրիշ դրուագ մը:

Օր մը Հալէպի ռազմաճակատէն կը բերեն զինուոր մը, շատ դէշ

կերպով վիրաւորուած: Բժիշկները կը սոխպուին անդամահատելու սրունքները: Վիրաւորը սարսափելի տանջանքներու կ'ենթարկուի եւ հիւանդապահուհին կարելիւն կերպով ջանքեր կ'ընէ ցաւերը մեղմացնելու. այրած շղթունքները սպունգով թրջելով, դէմուն վրայ սառ դնելով, կամ դգալով ապուրը կերցնելով: Այս թուրք վիրաւորը կ'ըսէ եղեր յաճախ, ճշմարտապէս ղղջացողի մը արցունքոտ աչքերով.

— Ցոյրս, ես քու օգնութեանդ արժանի չեմ, ձգէ որ չանսատակ ըլլամ: Եթէ դիտնայիր թէ ի՛նչ խժդժութիւններ գործած եմ հայ կիներու հանդէպ, ինձմէ սիրտ վախչէիր: Այո, ամէն մարդ իր ըրածը կը գտնէ եւ հիմա որ երկու սրունքներս կտրուեցան, այս առակին իմաստը հասկցայ:

Շատ երկար է չարքը այն թուրք գինուորներուն, որոնք այս կարգի ղղջման ահաւոր յայտարարութիւններ ըրած են ոչ թէ հայ գինուորական բժիշկներուն եւ դեղագործներուն, այլ գիրենք խնամող հայ հիւանդապահուհիներուն, շատ անգամ գաւաթ մը ջուր, բժիշկին յանձնարարութեան հակառակ պաղտնապէս տուացած առեննին:

Իբրեւ վերջաւոր վախստական, առանց որեւէ մէկին կասկածը հրաւիրելու յաջողեցայ 2-3 ամիսներ անցնել այստեղ: Միակ մխիթարութիւնս էր սաղմոսը, որքա՜ն անսպառ ոուժ կը ստանայի Սողոմոն թագաւոր-մարգարէին գրած աղօթքները կարդալով:

— Տէր, դի՛ր բազում եղիր նեղիչք իմ, բազումք յարեան ի վերայ իմ: Բազումք ասէին զանձնէ իմմէ, թէ չիք փրկութիւն սորա առ Աստուած (Սաղմ. Գ. 2):

— Մինչեւ յե՞րբ, Տէր, մոռանաս զիս ի սպառ, մինչեւ յե՞րբ դարձուցանես զերեսս քո յինէն: Մինչեւ ցե՞րբ բարձրանայ թշնամին ի վերայ իմ: Մի՛ ասասցէ թշնամին իմ թէ յաղթեցի նմա, կամ նեղիչք իմ ցնծասցեն թէ ես սասանեցայց (ԺԲ. 1-6):

— Ամաչեցեն եւ յամօթ լիցին ոյք խնդրէին զանձն իմ, դարձցին յետս եւ ամաչեսցեն, ոյք խորհէին ինձ չար: (ԼԴ. 4):

— Ասաց անզգամն ի սրտի իւրում թէ ոչ գոյ Աստուած. ապականեցան եւ պղծեցան յանօրէնութեան իւրեանց (ԾԲ. 1-2):

— Աստուած, օտարք յարեան ի վերայ իմ, եւ հզօրք խնդրեցին զանձն իմ, եւ ոչ համարեցան զքեզ Աստուած առաջի իւրեանց (ԾԳ. 5 ս.):

— Փրկեա զիս ի թշնամեաց իմոց, որպէս զանձն իմ կամեցան եւ հասին ի վերայ իմ հզօրք: Մի ողորմիր ամենեցուն ոյք գործեն զանօրէնութիւն: Դարձցին ընդ երեկոյս, սովեսցին որպէս շունք եւ շրջեսցին զքաղաքաւ (ԾԼ. 2-6-7):

— Նախատանաց համբեր սիրտ իմ եւ թշուառութեան. եւտուն ի կերակուր ինձ լեղի, եւ ի ծարաւ իմ արբուցին ինձ քացախ (ԿԼ. 22):

— Աստուած մարդոյն հեթանոսաց ի ժառանգութիւն քո, պղծեցին զտաճար սուրբ քո, արարին զԵրուսաղէմ որպէս զհիւղս մրգապահաց: Արկին զդիակունս ծառայից քոց զէջ թռչնոց երկնից, եւ զմարմինս սրբոց քոց զազանաց երկրի: Հեղին զարիւն նոցա որպէս ջուր շուրջ զԵրուսաղէմաւ, եւ ոչ ոք էր որ թաղեր զնոսա (ՀԼ. 1-4):

— Զի կերան զՅակոբ եւ զտեղի նորա աւերեցին (ՀԼ. 7):

Մանաւանդ այս վերջին սաղմոսները, ա՛խ, որքան կը խօսէին հոգիիս, թէ արիւնը ջուրի նման թափուեցաւ եւ մէկը չկար որ թաղէր զանոնք...:

Արդարեւ մարդկային հոգին որքա՜ն անսպառ աղբիւր մըն էր համբերութեան, բարոյական ուժերու. բաւ էր որ մարդ վճռեալ անխարդախ համոզումով մը բարձրացնել իր հոգւոյն թաքուն հաւատքը:

Ու որչափ կարեկցութեան ու արդահատութեան արժանի են ամէն անոնք որ նուիրին կառչած, ամէն բան կը սպասեն նուիրէն, եւ կ՝արհամարհեն հոգեկան կեանքը: Ուժեր, որ ստուգիւ կրնան լեռները ծովը թափել, ինչպէս Յիսուս այլակերպօրէն ուզեց բացատրել հաւատքին ոյժը:

Ալօթքով ու Սաղմոսի հոգեշունչ այս քնարերգակ ընթերցումով զօրացած, հետզհետէ կ՝արհամարհէի ամէն վտանգ, վիշտ, դաւնութիւն, մխիթարուելով որ այս ամէնը դրուած են մարդուն ճակատին վրայ, այս փշալից աշխարհին մէջ:

Ամիսները անցան, ձմրան յաջորդեց գարունը եւ սոյն յոյժ համեստ ու բարի ընտանիքին հետ փոխադրուեցայ Լրենց ընտանեկան այգին, որ քաղաքէն չուրջ մէկ ժամ հեռու ըլլալով բաւական ապահով կը կարծէի ամառը անցընելու համար:

Բայց հազիւ այգի ելած, նոյն օրն իսկ այգիներու հսկողութեան յատկացուած ոստիկան պետերու ենթասպան ձիով անցած առեն

կը նշմարէր դիս եւ կասկածելով որ կը պահուէի, կուզար դիս ձերբակալելու:

Այս անգամ վերջապէս օձիքս ձեռք տուած էի անակնկալ կերպով:

Բայց անմիջապէս սակարկութեան մտնելով 50 ոսկիի փոխարէն վրկութիւնս կը դնէի. եւ հազիւ դէպի քաղաք ճամբայ ելած, կը դառնայինք այլեւս, թուրք ենթասպային հետ ճաշի սեղան կը նստէինք ու քիչ վերջ կ'ըլլայինք բարեկամներ:

Երբ կը հարցնէի ենթասպային թէ ինչո՞ւ մինչեւ ուրիշներուն օձիքը մէկ քանի ոսկիով կը ձգէ, ինծմէ այսքան մեծ վրկապին կը պահանջէ, կը պատասխանէր. «Պարզապէս մարդուն համեմատ է, դուք կրթուած մարդ կը նմանիք. սակագինը համեմատական է իւրաքանչիւրի ընկերային դիրքին...»:

Տարօրինակ է որ ասկէ վերջ յաճախ կուզար ինձ այցելութեան եւ այլեւս վախ չունէի, դի եթէ որեւէ ոստիկան դինուոր դիս ձերբակալէր, այս ենթասպային սիտի տանէր յանձնելու, որով վերադարձս ապահովուած կը դպայի:

Խաղաղ եւ ապահով ամառ մը անցուցինք. Պոլսէն գաղտնի միջոցներով թէ նամակ, թէ դրամ եւ դեղատեղէն կը ստանայի ու բանի մը կարօտութիւն չունէի:

Այս օրերուն Պոլսոյ մէջ ոստիկանները կ'երթան Սկիւտար Սէլամիյէի մեր տունը ու կը հարցնեն. «Ո՞ւր է արդեօք ձեր վարդապետը, անոր մասին նպաստաւոր լուրեր կան»: Բայց ազգականներս քալ պիտնալով որ օձէն բարիք չսպասուիր եւ անպատճառ չար նպատակով հետքս կ'ուզեն դտնել, կը պատասխանեն. «Մենք անոր մահուան լուրը առինք, երանի թէ ողջ ըլլար, եթէ լուր ունենանք ձեզի կ'իմացընենք...»:

Այս միջոցին որովհետեւ Ատանայի կուսակալը ցորենի չահադիտութեամբ կը զբաղէր, հայկեն դինը մինչեւ 60-80 ղրուչի բարձրացաւ, որով աղքատ ամէնազդի ժողովուրդը չափազանց կը տանջուէր պատառ մը հացի համար: Ցաճախ հարուստաւոր կիներ ու աղջիկներ փուռերու առջեւ ժամերով կը սպասէին «վէսիքայով» հաց ստանալու համար:

Իսկ անոնք որ քաղաքապետութենէն հաց ստանալու արտօնու-

թիւն, այսինքն «վէսիքա» չունէին, դատապարտուած էին անօթի մնալու:

Ես ալ ասոնցմէ մէկն էի, թէպէտ Տօքթ. Վարդապետեան հայի ինդիրը կարգադրած էր շատ անդամներ, իր տունէն ինձ դրկելով հաց, բայց կարելին կ'ընէի իր հացի համրուած բաժինը յանկրաւի չիւրացնելու համար:

Այս օրերուն ինծի օգնութեան կը հասնէր նաեւ գործարանատէր ու ալիւրի վաճառական Սարգիս Պագալեան, պարկ մը սպիտակ ալիւր դրկելով, որով կը փրկուէի ամենամեծ մտատանջութենէ մը, դի դրամով ալ հնար չէր գտնել ոչ հաց եւ ոչ ալիւր:

Այս նուէրը, որուն արժէքը 85 թրքական ոսկի էր, ինծի համար անդորրութիւն մըն էր:

Տանտիրուհին կ'ըսէր ինծի. «Աստուծոյ ամենակարող ուժին մեղնիմ. աղմոսներովդ միայն կուսակալին կերած ճերմակ հացը ստքդ եկաւ»:

Որչափ հիւանդութիւններ առաջ եկան ժողովուրդին մէջ, որովհետեւ տոմսակով բաժնուած հացը, հացէ զատ ամէն բանի կը նմանէր. անմարսելի խառնուրդ մըն էր եղիպտացորենի, գարիի, կորեկի, հողի, մոխիրի, յարդի եւայլն: Պատերազմի միջոցին չարաչահութեան ամենաարդիւնաւէտ գործերէն մէկը հացի առեւտուրն էր, կառավարական պաշտօնեաներն էին այս ապօրէն առեւտուրին օգտատուղները, մինչդեռ անոնց պարտականութիւնն էր հակակշռել:

Տօքթ. Վարդապետեանէն վերջ, ամենաջերմ պաշտպանս կ'ըլլար ազնիւ կեսարացի Սարգիս Պագալեան, որ խոհեմ, անխօս, անշուք մարդ մըն էր, բայց ձեռքի տակէ հայ աղքատ անտէր ընտանիքներու տէր ու պաշտպան կ'ըլլար: Երբ լսէր որ հայ անպաշտպան կին մը իր զաւակներով անօթի մնացեր է, անմիջապէս ալիւրի բաժին մը կը յատկացնէր դաղտնօրէն:

Քանի՛ քանի դրացի հայ ընտանիքներու, որոնց անպատմելի թշուառութեան ականատես կ'ըլլայի, իրեն դիմում ընելով անմիջապէս ալիւրի պարէն մը կը տրամադրէր:

1918ի ամրան այդիի այս կեանքս եւս նախորդ ամառուան նման կ'ըլլար հոդեկան, մարմնական ուժերու կազդուրման կենսանորոգ

չրջան մը: Այս օրերուն փորձութիւնը կ'ունենայի լուսանկարուելու, անձնական յիշատակ մը ունենալու համար:

Ամառն ալ անցաւ, բայց համաշխարհային պատերազմը ալ աւելի ահռելի թափով մը կը շարունակուէր:

Ահա աշունը, պիւղարնակները, Թուրք, հայ եւ յոյն, կ'աճապարէին լմնցնել քաղաք, իւրաքանչիւրը ըստ կարելւոյն ձմրան պաշարները հոգացած էր: Այգինները կը պարպուէին, առանձին մնալը խոհեմութիւն չէր: Ես ալ պիս հիւրասիրող հայ ընտանիքին կարգ մը ծառայութիւններ մատուցած էի, չորցած ծառերը կացինով կտրելով ու մանրելով, որչա՛փ հաճելի աշխատանք դտած էի որ մկաններս, ջիղերս կը զօրացնէր:

Յուզումով կը տեսնէի որ մօտակայ այգիներուն մէջ Թուրքեր այս բաժանումի չրջանին, կացինը ձեռքերնին, ամբողջ օրը լքուած այգիները, տաղաւարները, տուները, հիւղերը՝ որոնք մեծ մասամբ փայտաշէն էին, կը քանդէին եւ կառքերը լեցնելով քաղաք իրենց տուները կը տանէին իբր ձմրան փայտի պաշար...:

Ա՛խ, որքան վիշտ կը զգայի երբ գաղտապողի երբեմն այս լքուած հայ այգիներուն մէջով ժուռ կուգայի ու կը տեսնէի ամէն կողմ վանտալական այս հետքերը:

— Ցեղ մը, որ ցաւելով կը չինէ ու հաճոյքով կը քանդէ...:

Այգիին մէջ ունէինք մէկ քանի փեթակներ, կը սքանչանայի մայր բնութեան հրաշալի կազմակերպութեան վրայ: Օրերով կ'երթայի այգիին խորը որթատունկերու մէջ Թաղուած այս փեթակներուն առջեւ ու ժամերով երկար ուշադիր ձանձրանալու եւ հիացմամբ կը դիտէի չարան չարան մեղուներու չարքերը, որոնք անդադար կուգային ու կ'երթային հազարումէկ տեսակ առէջաւոր, սպիտակ, դեղին, կարմիր, կապոյտ ծաղիկներու հիւթալից ու անուշաբոյր փոշին իրենց տոտիկներով կ'առնէին ու կը բերէին փեթակին առջեւ դրուած տախտակին վրայ: Հոս իրենց պաշտօնը լրացած էր, ի ծաղկի հիւթը բերող մեղուն, բանուոր-բեռնակիր մեղուն է, իսկ մեղր չինող մեղուն տարբեր է, իր Թաթիկներով կ'առնէ բանուոր մեղուին Թաթիկներէն ծաղկի փոշին եւ փեթակ կը տանի, իր լորձունքին չաղախով մեղր չինելու, նախապէս պատրաստած իր բջիջներուն մէջ:

Ո՛վ սոսկալի՜ էր այս մեղուներուն աշխատանքի բաժանումը, խմաստուն կազմակերպութիւնը, բեռնակիրով, պահակ դինուորներով

ճարտարապետները եւ թագուհին: Պահակ զինուորներուն պաշտօնն է կենալ փեթակին արտաքին դրան առջեւ եւ չթողուլ որ աւազակութեան համար եկող օտար ձրիակեր մեղուներ մտնեն փեթակին մէջ ու ճաշակեն իրենց քրտինքով պատրաստած ճմրան պաշարը: Ըսել է մեղուներուն մէջ ալ «թուրք» մեղուներ կան որ առանց աշխատելու ձրի կ'ուտեն ուրիշ մեղուներու արդար վաստակը...:

Այս պահակ մեղուները ի՞նչպէս կը զանազանեն հազարաւոր մեղուներու մէջէն օտար միջատները: Հազիւ մեղուներու աստպատակող խումբ մը կը մօտենայ փեթակին, անմիջապէս աղմուկը ծայր կ'առնէ, պահակ մեղուները ներսէն ու դուրսէն կը յարձակին դրաւումի եկող այս օտար մեղուներուն վրայ, ճակատամարտը կը սկսի. բանուոր մեղուները այլեւս չեն դառնար դաշտերուն մէջ: Պէտք է նեբկայ ըլլան այս ահեղ պայքարին, մինչեւ որ յարձակողներուն դիակները փուռին պատերազմի դաշտին վրայ, փեթակին առջեւը:

Աչնան, երբ այլեւս մեղրի պաշարը պատրաստ է, այս անգամ ալ ներքին պատերազմը կը սկսի: Էգերը արդէն ածած ըլլալով հաւկիթները, այլեւս անպէտ կը դառնային, ուստի արու մեղուները միայն իրենց ամենամեծ էգը իբր մայր թագուհի պահելով, կը յարձակէին միւս բոլոր էգերուն վրայ ու անխնայ կը կոտորէին զանոնք, որով մեղրը ամբողջ ճմեռը իրենք միայն կը ճաշակէին:

Երբեմն փեթակը յարձակման կ'ենթարկուէր մուկերէ, մրջիւններէ, իշամեղուներէ, խլուրդներէ. խեղճ մեղուները չկրնալով իրենց մէջ զօրաւոր օտար թշնամիին հետ դլուխ ելլել, մեղի նման ճարահատ կը մեկնէին իրենց սեփական փեթակէն, մեղրի պաշարը ձգելով թշնամիին, եւ կ'երթային նոր բոյն չինելու: Արդարեւ տեսնելու արժանի բան է, երբ տասնեակ հազարաւոր մեղուներու բանակներ բարձր օդին մէջ կը թռչին իրենց թագուհիին առաջնորդութեամբ ու երբ յոգնին, դիշերելու համար կ'իջնեն ծառի մը վրայ, ամէնքն ալ փակչելով մայր թագուհիին, իրար վրայ, ահագին պար մը կը կազմեն:

Վարժ մեղուաբուծներ հեռուէն կը լսեն բզզիւնը դաղթող մեղուներու, որ ներդաշնակ երաժշտութեան մը պատրանքը կուտայ: Մե-

զուներու դունդը վեթակի մը մէջ առնելով նոր գաղթավայր մը կը չինէ այս ժրաջան աշխատաւորներուն:

Եթէ ամառուան վերջը վեթակը նեղ դալ սկսի, նոր սերունդը ընտրելով նոր թագուհի մը, կը մեկնի հօրենական վեթակէն նոր տուն մը չինելու համար:

Եթէ դիտողը թշնամական որեւէ գործնական արտայայտութիւն ցոյց չտայ, մեղուները ոչ մէկ վնաս չեն տար հանդիսատեսին: Շատ բարի են, կրնան դլխուդ, ձեռքիդ, դէմքիդ վրայ նստիլ առանց խայթելու: Բայց եթէ ենթական մեղուներու բարքերուն անդիտակ իրեն վրան եկող մեղու մը սպաննէ, այն ատեն ահազանդը կը տրուի եւ վեթակին ներսն ու դուրսը դտնուող մեղուները կը յարձակին վրադ ու չարաչար կը խայթեն:

Աչնան սկիզբը երբ էգերու կոտորածը սկսի, շատ հետաքրքրական է դիտել թէ ինչպէս արու մեղուներ վեթակին մէջ սպաննուած էգ մեղուներուն դիակները խածած կը բերեն եւ վեթակէն դուրս կը նետեն:

Ո՞վ սորվեցուց մեղուին մեղր չինել ձմրան պաշարին համար, ո՞վ դրաւ կազմակերպութեան բնազդը այս փոքրիկ միջատներուն մէջ եւ ո՞վ հաստատեց անոնց աշխատանքի բաժանման եղանակը: Ո՞վ սորվեցուց մեղուներուն դանազանել թունալից կամ մեղրաչէն ծաղիկը: Ո՞վ սորվեցուց մրջիւնին օրինակելի կարգապահութեամբ աչխատիլ եւ տանիլ ձման պաշարը իր մրջնոցը: Ո՞վ սորվեցուց ճարտարապետութիւն դաշտային մուկին, խլուրդին՝ նրբանցքներով բոյն չինել եւ երկու դուռ ձգել, որպէսզի երբ թշնամին մէկ դուռնէն յարձակի, միւս դուռնէն փախչիլ կարենայ:

Ո՞վ սորվեցուց կուկուին իր հաւկիթները ածել ուրիշ թռչունի մը բոյնին մէջ, թողնելով սարեակին զանոնք մեծցնելու խնամքը: Ո՞վ սորվեցուց արագիլներուն եւ ծիծեռնակներուն երկար տարիներու հաւատարիմ լծակցութիւն, գաղթել աչնան՝ բարեխառն կլիմաներու տակ եւ գարնան վերադառնալով դտնել իրենց բոյները:

Ո՞վ սորվեցուց նորածին դառնուկին, հալիւ ծնած եւ արդուզարդէն վերջ առաջին անդամ դողդոջ կերպով ոտքի հլլելով մօրը սոխնքները դտնել ու ծծել կաթը անյապաղաբար:

Որքա՜ն կարելի է բազմապատկել այս հրաշալի օրինակները, պերճախօս ապացոյցները յաւիտենական իմաստութեան: Եհովա Թէ Աստուած, նախախնամութիւն կամ տիեզերական արարչագործութիւն, նախաստեղծ աթօմ կամ ստեղծագործ հիւլէ, վերջապէս տիեզերքը կառավարող յաւիտենական ուժ մը կայ որ մաթեմաթիքական ճշդութեամբ կը կառավարէ բիւրաւոր երկնային եւ երկրային բոլոր մարմինները՝ մոլորակ, աստղ կամ արբանեակ: Ո՛վ սորվեցուց աստղ տիեզերական անհունին մէջ յաւիտենական չրջանով եւ ճշդապահութեամբ դառնալ իրենց առանցքին չուրջ, յետոյ իր մոլորակին չուրջ, յետոյ համաստեղութեանց եւ իրենց արեւներուն չուրջ: Երանի՛ անոր որ գիտութեամբ կը պատճառաբանէ, բայց աստուածային հաւատքով կ'եզրակացնէ:

***

Քաղաքական հանգամանքները Հայոց համար աւելի վատթարացած ըլլալով, զգուշական նոր միջոցներու դիմել ստիպուեցայ:

1918 Սեպտեմբերի վերջին չաբաթը այդիէն դարձիս, քաղաքին մէջ հայոց դպրոցին մօտիկ, կեսարացի աղքատ լուացարար կինոջ մը խրճիթը ապաստանեցայ: Խրճիթը մէկ սենեակ միայն ունէր իսկ վրան բնակութեան յարմար տախտակամածով խուց մըն ալ կար: Ես նկուղին մէջ պահուած, յարդի վրայ նստած, Սաղմոս ու Նարեկ կը կարդայի, այս դանճարանէն առնելով զօրութիւն եւ կորով: Իսկ մխիթարութեանս պահակը աղօթքն էր միայն, միակ հաւատաւորի կամուրջը որով մարդկութիւնը կապուած է Արարչին:

Ցօր երանելիի համբերութեամբ կը հանդուրժէի անհատունակ կեանքիս:

Դէպի կիպրոս վախուստի մը յանդուգն ծրագիրը յղացայ: Լուրջ կերպով սկսայ մշակել այս ծրագրիս մանրամասնութիւնները: Մէրսինի մէջ իբր զինուորի ընտանիք մնացող հայ վաստահելի ընտանիքէ մը հետ դաշտնի բանակցութեան մտայ: Բայց նկատելով որ նախապէս եղած բոլոր նմանօրինակ փորձերը վիժած են, վարանեցայ այս ծրագրին առջեւ եւ նպատակս փոխեցի:

●

29· ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՅԱՂԹԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ ԿԸ ԳՐԱԻԷ ԴԱՄԱՍԿՈՍԸ ԵՒ ԿԸ ՓԱԼԷ ԴԷՊԻ ՀԱԼԷՊ

ԱՐԱՐԱՅԻ ՁԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Հակառակ որ Անգլիա Տարտանէլի մէջ կէս միլիոն անգլօ-հնդիկ ահեղ բանակ մը բերած էր, Տարտանէլի նեղուցը գրաւելու իր ծրագրին մէջ ձախողած էր: Զի պերման բանակին վերին հրամանատար Ֆօն-Զանտէրս կրցած էր ճարտարօրէն վիժեցնել Տարտանէլը ծովէն կամ ցամաքէն բռնի անցնելու ամէն փորձ:

Անգլիա ձախողած էր նոյնպէս Միջագետքի մէջ: Քութ-էլ-Ամարայի մէջ գերի լինուած էին 13,000 անգլեւհնդիկ զինուորներ 1916ի պարնան, իրենց հրամանատարին՝ զօրավար Թաուզէնտի հետ: Այս պարտութենէն չուրջ տարի մը վերջ հաղիւ կրցած էին գրաւել Պաղտատը: Միջագետքի ռազմաճակատը կը ղեկավարէր պերման հմտաւոր զօրավար Ֆօն տէր Գոլց փաշա, որ 1917ի վերջը բծաւոր ժանտատենդէ (Ֆլէք-Թիֆուս) մեռաւ Պաղտատի ճակատին վրայ:

Անգլիական բանակը նոյնպէս մեծ յաջողութիւններ չէր կրցած ձեռք բերել Պաղեստինի ռազմաճակատին վրայ: Պատերազմին սկիզբը Թուրքերու կարմիր Ծովը անցնելով Եգիպտոսը գրաւելու ծրագիրը ի հարկին է ըսել Ջուրը լինկած էր (Կարմիր Ծով): Անգլիական բանակը տակէ ի վեր զգալի յառաջխաղացում մը չէր ունեցած ու գամուած կը մնար Սինայի անապատին մէջ, Կազայի առջեւ:

Բայց 1918ի սկիզբը, Մեծն Բրիտանիոյ պատերազմական նախարարը Լորտ Քիչնէր յաջողելով իր մշակած ծրագրին համաձայն եօթը միլիոնանոց բանակ մը մէջտեղ հանել, զօրացուցած էր համաձայնական բանակներու բոնած դիրքերը: Պաղեստինի անգլեւհնդիկ-եգիպտական բանակը նմանապէս ուժովցած նոր պահեստիներով, սկսած

էր կապայէն յառաջանալ, նպատակ ունենալով գրաւել Հրէից ու քրիստոնէից սուրբ քաղաքը՝ Երուսաղէմ:

Զօր. Ալէնպի վճռականութեամբ յետ կը մղէր զօր. Բրէդէնչթայնի հրամանատարութեան ներքեւ գտնուած օսմանեան բանակը հետզհետէ գրաւելով Կազան, Եաֆան, ուր անճնատուր կ'ըլլային աւելի քան 11,600 թուրք զինուորներ, բազում աւարով:

Միանգամայն Միջագետքի անգլ. բանակը եւս հրամանատարութեամբ զօր. Մօտի, քայլ առ քայլ յառաջանալով ետ կը մղէր զերմանզօր. Ֆալքընհայմի զերմանութիւնը միացեալ ճակատը, մինչեւ Թէքրիր:

Շարունակելով իր արշաւը, զօրավար Ալէնպի 1917 Դեկտեմբեր 9ին (Ն. Տ.) ճիշդ կէսօրին անակնկալ կերպով Երուսաղէմը կը պրաւէր, առիթ չտալով թուրքերուն կողոպտելու մեծահարուստ մայրավանքերը: Թուրք բանակին վերին հրամանատար ծովային նախարար եւ Թուրքիոյ եռապետներէն մին ճէմալ փաշա հազիւ ժամանակ կ'ունենար իր սպայակոյտով փախուստ տալու Երուսաղէմէն:

Այսպէս, Երուսաղէմ անաղարտ կ'անցնէր անգլիական բանակին ձեռքը, ուր ի մէջ այլոց կը փրկուէր հայոց մեծ պարծանք Սուրբ Յակոբեանց առաքելական մայրավանքը ու պատրիարքական Աթոռը իր ամբողջ հարստութեամբ, հնութեանց թանկագին գանձերով:

Վերջին պահուն միայն Կիլիկիոյ ծերունի կաթողիկոսը Սահակ Բ. թուրք բանակին հետ կը քաշուէր բռնագատեալ Երուսաղէմի մայրավանքէն: Կրկնենք որ 1916ի ամրան, թուրք կառավարութիւնը Պոլսոյ պատրիարքութիւնը ջնջելով, Զաւէն պատրիարքը աքսորելէ վերջ, նոր օրէնքով մը Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնները կը միացնէր, կաթողիկոսական կեդրոն ընտրելով Երուսաղէմը:

Երուսաղէմը գրաւելէ վերջ անգլիական բանակը անչարժ կը մնար, կազմակերպելով երկաթուղիի գիծերը եւ նորեր չինելով, բանալով նաեւ արտէզեան ջրհորներ: Բայց ոտքերնին դրած տեղերնին այնքան ամուր կերպով կը հաստատուէին, որ կրկին նահանջի մը մասին խորհիլ աւելորդ կը դառնար:

1918ի աշնան էր որ տեղի կ'ունենար Արաբայի մեծ ճակատամարտը:

Համաձայնական պետութիւնները, ի մասնաւորի Անգլիա եւ Ֆրանսա, Հայ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաշայի հետ բանակցելով եւ շատ մը խոստումներ տալով, հայ կամաւորներու 4000 հոգինոց բանակ մը կը կազմուէր 1918ի սկիզբը: Ասոնք անգլիացի ու ֆրանսացի սպաներու ձեռքին տակ Փոքր Սայիտի եւ Կիպրոսի մէջ ամիսներով մարզուելէ վերջ կը փոխադրուէին Պաղեստինի ռազմաճակատը:

Քանի՛ քանի՛ անգամներ, ըստ իրազեկներու, մինչեւ ուշն անգամ զօրավար Ալէնպի փորձած էր դրաւել Արարայի անմատչելի բարձունքը՝ Դամասկոսի եւ Երուսաղէմի միջեւ, ուր կեդրոնացած էին գերմանեւթրքական մարտկոցները:

Հարիւրաւոր թնդանօթներով պաշտպանուած Արարայի այս անառիկ բարձունքը, միշտ յաջողած էր խորտակել անգլիական բանակին յաջորդական բոլոր յարձակումները:

Երբ 4000 հայ կամաւորներու այս զօրախումբը կը հասնէր Պաղեստինի ճակատը, զօրավար Ալէնպի որ մեծ վստահութիւն ունէր ճակատ հասնող հայ կամաւորական այս փոքրիկ բանակին բարոյական արժէքին վրայ, խորապէս համոզուած որ փոխ-վրէժի կրակով բոցավառած հայ կամաւորական այս խումբը, թէեւ քանակով քիչ բաղդատմամբ իր 250,000նոց բանակին, բայց իր որակով կրնար իրաւամբ կորիզը նկատուիլ հսկայ այս խառնուրդ բանակին, բաղկացած անգլիացի, հնդիկ, եգիպտացի, արաբ զինուորներէ, մղեց զանոնք թուրքին դէմ, անգամ մը եւս փորձելով իր բախտը:

Ճրակի առաջին շարքին վրայ կը զետեղէր հայ կամաւորական բանակին դրեթէ կէսը, իսկ մնացածը պահեստի:

Առաւօտուն ամբողջ անգլիական հրետանին իր քանդիչ կրակը կը կեդրոնացնէր Արարայի դէմ, որ նոյն օրուան յարձակման գլխաւոր թիրախին էր: Հարիւրաւոր օդանաւեր ռումբ կը տեղացնէին երկինքէն Արարայի բարձանց մէջ թագնուած գերմանօ-թրքական հրետանիին վրայ:

Բայց Արարայի թշնամի հրետանին գերմարդկային ճիգով եւ դիւցազնական կորովով կը դիմադրէր ու կը վանէր իրմէ հզօր թշնամիին բոլոր յարձակումները, ինչպէս նախապէս 7-8 անգամ յաջողութեամբ վանած էր ամէն յարձակում:

Այս անգամ Արարայի Թշնամի արդիական հզօր մարտկոցներուն կրակին դէմ կանգնող հայկական կամաւորական զօրախումբը հրաման կը ստանար վերին հրամանատարէն յարձակմամբ առնելու այս անմատչելի ու անառիկ բարձունքը:

Ահաւոր վայրկեանը հասած էր, երբ դարերու վրիժառութեամբ բոցավառած հայ խումբ մը կտրիճներ, թուով աւելի քան 2500, առաջ կը խոյանային իրենց մորթոտուած ցեղին վրէժը լուծելու, իրենց անխնայ ջարդուած հէգ մայրերուն արդար արիւնը պահանջելու եւ իրենց քոյրերուն պղծուած պատիւը պաշտպանելու համար:

Ամէն հայ կամաւորի աչքին այնպէս կը թուէր թէ մէկ միլիոնէ աւելի նահատակուած իրենց հայրերուն, մայրերուն, քոյրերուն, եղբայրներուն ու մանուկներուն կմախքները ոտքի կանգնած իրենց թափած անմեղ արեան վրէժի ահազանգը կը հնչեցնէին...:

Ահա հայ կտրիճներու այս անձնազոհ խումբը, ինչպէս Աւարայրի դաշտին վրայ, կորիւնները նման առաջ կը նետուի, իրենց տըրուած ձեռքի գործիքներով կը կտրեն Արարայի բարձունքը պաշտպանող երկաթեայ թելերու ցանցերը ու դէպի դագաթ կը սլանան:

Ի զուր անգլիացի ու ֆրանսացի սպաները կամաւոր այս գունդին մոլեգնած հայ զինուորներուն զգուշական խրատներ կը փորձեն տալ:

Աւարայրի պլպուլը Վարդանանց պատերազմը նկարագրած առեն գրած էր.

— Մահ ոչ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ անմահութիւն է:

Ազգի, հայրենիքի սիրով ու արդար վրէժով բոցավառած հայ քաջերը իմանալի մահով մը խանդավառուած կը խիզախէին անմահութեան հասնելու համար:

Երբ Արարայի այս պատմական ճակատամարտին մասնակցող հայ կամաւորներուն Կիլիկիոյ մէջ 1919ին հանդիպելով պատմել կուտայի այդ հերոսական կռուին մասին, այնպիսի ոգեւորութեամբ մը մեզ կը պատմէին, որ պարզապէս կը սարսռայինք եւ դժբախտ կը համարէինք ինքզինքնիս այդ կռուին մասնակցած չըլլալնուս համար:

Ի զուր Արարայի դերմանեւթուրք հրետանին հուր ու բոց կը ժայթքէր, մինչ Արարայի լերան կողն ի վեր մագլցող հայ քաջերը,

ապառաժուտ կողերէն բնական պաշտպանութիւն գտնելով, մինչ դէպի դաշտի կը խոյանային:

Եւ ահա հայ կամաւորները կը հասնին Արարայի դագաթը, ուր աւինաւոր կռիւ մը կը սկսի մարտակոցներու հրետարձակ դերման, աւտոմիայի եւ թուրք զինուորներուն հետ:

Ամիսներէ ի վեր դժոխային կրակ ժայթքող քանդիչ թնդանօթները այլեւս լռած էին, որովհետեւ հրետաձիգ զինուորները սուինահար ինկած էին ու Արարայի բարձունքը դրաւուած էր:

Անգլիական բանակի օդանաւերը այս մեծ յաղթութեան աւետիսը տուած էին աղդանշանով մը վերին հրամանատար զօր. Ալէնպիին, եւ ահա անգլիական ամբողջ բանակը առաջ կը խոյանար, իր կարգին արժեցնելու եւ ամբողջացնելու համար հայ կտրիճներու տարած այս յոյժ բացառիկ յաղթանակը, որ հայ ցեղին մարտական պատիւը յաչս օտարաց արդարապէս կը բարձրացնէր:

Զօրավար Ալէմպի իր յաղթական բանակին ուղղեալ օրակարգին մէջ, որ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի ամենազդի լրագիրներուն մէջ արձագանգ կը գտնէր, ի մասնաւորի կը պանծացնէր հայ կամաւորական դունդին քաջագործութիւնը, Արարայի գրաւման առթիւ:

Այս յաղթանակէն վերջ Դամասկոս եւս ինկած էր եւ անգլիական յաղթական բանակը առաջ կը քալէր անարգել դէպի Հալէպ: Իսկ Պաղեստինի թուրք բանակը, որուն մէջ 16,000 զերման զինուորներ կային, դրեթէ կազմալուծուած խուճապով կը նահանջէր:

Վերջապէս արդարութիւնը եւ իրաւունքը կը յաղթանակէին, եւ թուրք արիւնոտ լուծին ներքեւ դեռ հեծող հայութեան մնացորդ վերապրող թշուառ բեկորներս մօտալուտ փրկութեան յոյսով մը կը լեցուէինք: Զէ՞ որ յաղթական քայլերով մեզ մօտեցողները մեր մեծ դաշնակիցներն էին, իրենց մղած աչխարհասասան պատերազմը մի՛անդամայն արդարութեան եւ իրաւունքի պատերազմն էր... ու ճուգային խորտակելու հինդհարիւր տարուան ժանդոտած մեր դեբութեան չղթաները եւ ազատագրելու հայ ժողովուրդը:

●

30· ԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ԱԶԳԱՑԻՆ ՈՒԽՏԸ ՎԵՐԱՊՐՈՂ ՄՆԱՑՈՐԴ ՀԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵԻ ԲՆԱՋՆՋԵԼՈՒ

ՏԷՐ-ՋՕՐԻ ՀԱՑՈՑ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

Համաշխարհային պատերազմը տակաւ կը մօտենար իր բախտորոշ ելքին:

Մինչդեռ Մակեդոնիոյ մէջ Ֆրանսացի զօր. Ֆրանշէ Տ'Էսփրէ յաջողութեամբ կ'ենթարկէր պուլկարական բանակները վճռական պարտութեան: Ասդին անգլօհնդիկ բանակը ճարտար ղեկավարութեամբը զօր. Ալէնպիի, չախջախելով Թուրք բանակները Եաֆայի եւ Երիքովի առջեւ 1918 Սեպտ. 18ին, կը գրաւէր Հայֆա-Տէրա երկաթուղիի դիծը: Սեպտ. 20ին անգլիական բանակը կը մտնէր Նազարէթ եւ իր այս անարգել յառաջացումին մէջ այս օրերուն դերի կը բռնէր աւելի քան 25,000 Թուրք զինուորներ:

Ֆրանսական նաւաբաժին մը կը գրաւէր Սուրիոյ մեծ նաւահանգիստը՝ Պէյրութը: Տակաւ անգլ. բանակի բռնած Թուրք դերիներու թիւը կը հասնէր 70,000ի եւ 360 եւս մեծ ու փոքր Թրքական Թնդանօթ կ'անցնէին անգլ. բանակին ձեռքը:

Հիճազի Հիւսէյնի Թագաւորը, որ անգլ. բանակին կ'օժանդակէր, իր կարգին 8000 դերի կը բռնէր Թուրքերէն:

Սուրիոյ պատմական մեծ քաղաքը եւ իսլամ խալիֆաներու հին մայրաքաղաքը Դամասկոս 1918 Սեպտ. 30ին կը գրաւուէր:

Թուրք բանակը օրէ օր կը կազմալուծուէր 70-80,000 դերի զինուոր տալով անգլ. բանակին եւ տասնեակ հազարաւոր վիրաւորներ հեռացնելով ռազմաճակատէն:

Զօր. Ալէնպի իր գէմք այլեւս կռուող ուժ մը չգտնելով վճռականութեամբ միշտ յառաջ կը քալէր դէպի Սուրիոյ ներքին մեծագոյն

կեդրոնը եւ Պոլիս-Պաղտատ երկաթուղիի գծի գլխաւոր կայարանը՝ Հալէպ:

Մինչդեռ Պաղեստինի եւ Միջագետքի մէջ թուրք բանակները տակաւ կազմալուծուելով միշտ նահանջի ենթարկուած էին զօր. Ալէնպիի եւ զօր. Մօտի ճնշումներուն ներքեւ, Կովկասի ռազմաճակատին վրայ ժամն յաղթանակները կը վայելէին Վէհիլ փաշայի թուրք բանակները, միակ նպատակ ունենալով համաշխարհային մօտալուտ մեծ հաշուեյարդարութեան մը վաղորդայնին հաշմանդամ փոքրիկ Հայաստան մը մէջտեղ ձգել, անզօր որեւէ շարժում ընելու ներքնապէս եւ արտաքնապէս:

Թուրք աղբայրն տեղեկատու դիւանի ամէն օր հրատարակած պաշտօնական զեկոյցները, որքան ալ տխուր ճշմարտութիւնը ծածկելու հետամուտ ըլլային, բայց դիւրին կ'ըլլար մեզ կռահել որ թուրք բանակները այլեւս անզօր էին դիմադրելու անգլ. յաղթական բանակի հզօր ճնշումին եւ թէ պատերազմին վախճանը ինքնին կը մօտենար անդգալաբար:

Ատանայի հիւանդանոցները լեցուած էին հազարաւոր վիրաւոր թուրք զինուորներով եւ օր օրի կը հասնէին ուրիշ հազարաւորներ, որոնք անկարելի ըլլալով զետեղել Ատանայի զինուորական հիւանդանոցներուն մէջ, կը փոխադրուէին դէպի Գոնիա եւ երկաթուղիի գծին վրայ գտնուող այլ ապահով քաղաքներ:

Թուրք ժողովուրդը իր պաշտօնական եւ անպաշտօն բոլոր դասակարգերով, համաշխարհային պատերազմին մասնակցութեան օրէն սկսեալ, միշտ երազած էր զերման եւ թուրք վճռական յաղթանակ մը համաձայնական մեծ պետութեանց դէմ, տակաւ կը համոզուէր որ այս պատերազմը կորսուած էր այլեւս թուրք զինուց համար:

Թուրք ժողովուրդը քանի կը մտածէր մօտալուտ հաշուեյարդարի մը մասին, կը սարսափէր վերահաս պատիժի մը երկիւղէն, յիշելով այն անպատմելի ոճիրները որոնց զոհ տարած էր ինք աւելի քան մէկուկէս միլիոն հայ եւ յոյն անմեղ ժողովուրդ:

Ցոյժ հաւանական մօտալուտ պատիժի սարսափը փոխանակ զինքը աւելի զգաստութեան եւ մեղմութեան բերելու, ընդհակառակը աւելի կատաղութեան մղած էր ըստ առածին թէ՝ «Արջը օրհասականք ի հատնել չնչոյն, հզօրագոյնս կռուէն»:

Մասնաւորաբար Ատանայի թուրքերը, երբ օրըստօրէ Ատանա քերուած թուրք վիրաւոր զինուորներէ հետզհետէ տեղեկացան թէ անդլ· յաղթական բանակը դրաւած ըլլալով արդէն ամբողջ Պաղեստինը եւ Սուրիան, չուտով Հալէպը պիտի դրաւէ, սկսան սաստիկ ջղայնանալ, խորհելով որ գրաւման կարգը չուտով Ատանայի պիտի գայ։

Արդէն Պէյրութի դրաւումէն ի վեր միշտ չշուկներ մերթ ընդ մերթ կը չրջէին ժողովուրդին մէջ, թէ համաձայնական նաւատորմը Մէրսին չուտով զինուոր պիտի հանէ դրաւելու համար Ատանան ու ամբողջ Կիլիկիան։

Այս օրերուն Ատանայի Իթթիհատի Քլիւպին անդամները սկսան գաղտնի ժողովներ գումարել, որոշելու համար իրենց բռնելիք դիրքը ի դէպ թշնամիին Կիլիկիա խուժման։

Այս գաղտնի ժողովներուն վերջնական արդիւնքը սա եղաւ, որ կ'որոշուի միաձայնութեամբ Ատանայի մէջ բացառիկ թոյլտուութեամբ իբր զինուոր կամ զինուորի ընտանիք մնացած ամբողջ հայութիւնը, աւելի քան 8000 հոգի, կարաւան կարաւան տանիլ դէպի Սիսի, Հաճընի միջեւ գտնուող անտառուտ լեռները եւ ձորերը ու ամէնքն ալ անխնայ ջարդել։

Ատանայի Իթթիհատի Քոմիթէին այս գաղտնի ժողովներուն կը մասնակցէին նաեւ Ատանայի կուսակալ եւ Էնվէրի քեռայր Ճէմիլ եւ պետական ամենապատասխանատու պաշտօնեաներ։

Ազգային ուխտ կ'ընեն մնացորդ ամբողջ հայութիւնը եւս թնաջնջելու, որպէսզի երբ Համաձայնական թշնամի պետութիւններու բանակները մտնեն Ատանա, վերապրող հայերը չկրնան փոխ-վրէժի դիմել։

Իբր ազգային ուխտ իրենց տուած այս գաղտնի որոշումը թուրքերը սկսան իրենց մտերիմ բարեկամ հայերու յայտնել գաղտնաբար ըսելով՝ «մենք ձեզ մեր տուներուն մէջ կը պահենք սիրով, բայց երբ թշնամին քաղաք մտնէ ու սկսի թուրքերը հալածել ու պատժել, դուք ալ մեզ պիտի պաշտպանէք...»։

Այսինքն փոխադարձ պաշտպանութիւն կը սպասէին այն վերապրող հայերէն, որոնց ամբողջ սիրելիները չարաչար սպաննած էին։

Երբ բօթաբեր այս լուրերը յոյժ գաղտնի կերպով ականջս հա-

ան, չափազանց յուզուեցայ եւ վրդովուեցայ, մի սպանելու ճիշդ այն օրերուն երբ մեր փրկութիւնը հասած կը կարծէինք եւ երբ հայոց բարեկամ ու դաշնակից համաճայնական բանակները կը մօտենային եւ օրէ օր, ժամէ ժամ մեր վերջնական ազատագրութիւնը կուգար, կացութիւնը իրաւամբ յուսահատեցուցիչ էր:

Բայց յուզուելու եւ յուսահատելու ժամը չէր, այլ հարկ էր փրկութեան նոր ճամբայ մը գտնել, քանի դեռ ուշ չէր: Ասպա թէ ոչ, աւա՛ղ, ի դուր պիտի անցնէինք մեր կրած բոլոր տառապանքները ու չարչարանքները որոնց տակացած էինք անտրտունջ, վաղ թէ ուշ վերջնական փրկութեան մը վճռական համոզումով:

Պահուած տանս մէջ ծրագրեցի գետնափոր նկուղներ պատրաստել եւ մէկ ամսուան պաշարով լեցնել, նոր տարապրութեան եւ սպանդի մը պահուն հետքս անյայտացնելու համար:

Այս օրերուն, 1918 Սեպտեմբերի սկիզբը, արդէն հայերէ մէկ քանի խումբեր հաւաքելով տարած էին Ամանոսի լեռներն ու անտառները եւ սպաննած, ուրեմն պարզ ըրոյց մը չէր մեր լսածը, քանի որ խօսքէ գործի անցած էին արդէն:

Նկուղ չունենալու ծրագիրս լքեցի եւ վ'աճապարէի թաքստոցս փոխել եւ Ատանա-Մէրսինի ճամբուն ծայրը, Ըէժիլի ծխախոտի գործարաններուն մօտիկ չնորհիւ անձնուէր բարեկամներու կը ճարէի հայ ընտանիքի մը մօտ նոր թաքստոց մը:

Ատանայէն 10–15 րոպէ հեռու, քաղաքէն բոլորովին մեկուսացած եւ լաւ պատրաստուած տուն մըն էր, տան տէրը գրեթէ խուլ հայ մըն էր, աղնիւ եւ հայրենասէր ու պինուորական մեծ մթերանոցի մը հաշուակալ էր: Վերջապէս կրկին բախտաւոր կը համարէի ինձ որ հայ բարի եւ դաղտնապահ ընտանիքի մը մէջ ապաւէն գտած էի:

Ասոնք չէին դիտեր ինքնութիւնս, այլ միայն հաւատացած էին, որ Եւրոպա ուսում առած եւ աքսորուած հայ ուսուցիչ մըն եմ:

Հազիւ մէկ քանի շաբաթ անցած էր երբ օր մը տանտիրոջ ազգական մէկ քանի հայ կիներ կուգային մեզ այցելութեան եւ կը փափաքէին ինձ հետ տեսնուիլ, պարզապէս հետաքրքրութենէ եւ կարեկցութենէ մղուած:

Քաղաքական եւ պինուորական դահավիժող դէպքերուն վրայ կար-

ծիքա իմանալ կ'ուզէին եւ խորհուրդ կը հարցնէին թէ ինչպէս հնար է թուրքերու լարած վերջին մահարոյր թակարդէն եւս փրկուիլ:

Ըստ տեղական սովորութեան 4-5 տարէց կիներ չուրջանակի նըստած «նարկիլէ» կը ծխէին: Եւ ես առաջին անգամ ըլլալով կը տեսնէի կիներ որ այրերու պէս, ծխամորճը բերնին, կլկլակ կը քաշէին:

Բայց ներքին անբացատրելի զոհունակութեամբ կը տեսնէի որ հայ կիները ամէնքն ալ չատ լաւատես էին եւ բոլորն ալ ոգեւորուած լաւ օրեր տեսնելու մօտալուտ ակնկալութեամբ:

Ասոնց մէջ կար նաեւ ժամանակին վարժուհի եղած չատ մտացի կին մը, որ երբ իմ վիճակիս մասին կը խօսէինք, դիս երբ թէ մխիթարելու համար հետեւեալ միջադէպը կը պատմէր յանկարծ: — Ատանայի մէջ աքսորական հայր սուրբ մը կայ եղեր ներկայիս, որ աքսորէ փախած եւ թուրք ոստիկանութենէն սաստիկ հետապնդուած ըլլալով, մէչտ տուն, տեղ, անուն եւ հանգամանք կը փոխէ եղեր, հետքը կորսընցնելու համար: Շատ «խուռնապ» մարդ մըն է եղեր, ուր որ երթայ, տուներեցիներուն նոր անուն մականուն կուտայ եղեր, տեղ մը ամուսնացեալ, ուրիշ տեղ մը ամուրի, մէկին չատ զաւակներ ունիմ կ'ըսէ եղեր, ուրիշին կը հաստատէ եղեր թէ ամուսնացած եւ կինը մեռած է: Մէկին վաճառական էի կ'ըսէ եղեր, ուրիշի մը սեղանաւոր, երրորդ մը կը համոզէ եղեր թէ ինք Պոլիս վարժարանի մը տնօրէնն էր...: Այսպէս անկարելի կ'ըլլայ եղեր իր հետքը գտնել: Շատ դռծերու մէջ գտնուած է եղեր եւ թուրք կառավարութեան, ի մասնաւորի թալէաթ փաշային ատելութիւնը եւ թշնամութիւնը իր վրայ հրաւիրած...: Անգամ մը Այրան Պաղչէ ապաստաններ է, յետոյ Պէլէմէտիկ, մէկ մը Ալման կ'ըլլայ եղեր, ուրիշ օր մը Յոյն. Հալէպ կ'երթայ եղեր եւ Պոլիս փախաւ ըսելով սուտ լուրեր հանել կուտար եղեր...: Ա՛խ, բարի Աստուած, սա վարդապետը ազատեր տէ, գոնէ սա քաշած տառապանքներն ու թշուառութիւնները պարապ գացած չըլլային: Ամառներն ալ այդիէ այդի տեղ կը փոխէ եղեր եւ իբր «պաղճի» ինքզինք կարծել կուտայ եղեր...:

Մինչդեռ այս կինը ոդիսականիս երկար չարքը եռանդով եւ առանց յոգնելու կը շարունակէր, ես արդէն ժժդումնած էի եւ չափազանց յուզուած, որ իմ աքսորականի կեանքիս այնքան դաղտնի պահել կարծած յարափոփոխ փուլերը այսքան ճշդրիտ մանրամասնութեամբ արդէն գիտցողներ կային:

Ես ինձ այնքան պարտասած կը զգայի, որ պատրուակ մը գտնե-

լով սենեակէն դուրս նետուեցայ եւ խցիկս քաշուելով դլուխս երկու ձեռքերուս մէջ առած, սկսայ թաղուիլ խոր մտածումներու մէջ:

Այս անդաղտնապահ յայտարարութիւններէն դիւրին է հետեւցընել թէ դաղտնիքս երեւան ելած էր ու սկսած էր «փախստական վարդապետին» ոխիսականը բերնէ բերան շրջիլ: Իսկ երբ կանանց բերանը կը շրջէր, այլեւս դիւրին էր ենթադրել թէ վտանդը կը մօտենար...:

Փրկութեան սեմին վրայ բարոյալքուելու ժամանակ չէր անշուշտ: Պէտք էր այս նոր կացութեան դարման մը դտնել:

Մտահոգութիւնս ալ աւելի կը սաստկանար, երբ տանտէրը օր մը խցիկս գալով կ'աւետէր Հալէպի դրաւումը անդլ. բանակին կողմէ եւ յանկարծ ձեռքս բռնելով կը համբուրէր:

Ըսել է այդ օրուան տեսակցութիւնը եւ դիս տեսնելու փափաքը այդ կիներուն կողմէ պարզ հետաքրքրութիւն չէր, այլ դիտումնաւոր:

Կեանքիս մէջ երբեք ճակատագրի հաւատացող մը չեմ եղած եւ յոյժ կարեկցած եմ անոնց որ կուրօրէն ճակատագրին կը հաւատան:

Իսլամաց մարգարէն Մուհամմէտ, Արաբ ամբոխը պատերազմի մղելու համար, ճակատագրի վարդապետութիւնը հնարած էր եւ Գուրանի մէջ իր հրէայ անձնական քարտուղարին դրչով դրել կուտար. «Եթէ ճակատագրով այսինչ օրը, այսինչ տեղը մեռնիլ որոշուած է, ռազմաճակատ երթաս թէ տունը մնաս նոյնն է, մահը պիտի դայ դտնել քեզ: Ուստի լաւ է կրօնի կամ «ճիհատի» համար սուրբ պատերազմի երթաս ու մեռնելով չէհիտ՝ նահատակ ըլլաս»:

Ճակատագրի վարդապետութեան հաւատացող մը իր ձեռքով կը սպաննէ կամքի ամենազօր ներքին ուժը իր մէջը, եւ ինքզինք կը մղէ կրաւորական կոյր համակերպութեան մը:

Մինչդեռ ով որ կը հաւատայ թէ կամեցողը կարենալ է, հրաշքներ կրնայ գործել եւ անկարելին կարելի ընել:

Աքսորի եւ տառապանքի անցուցած չորս սարսափելի տարիներուս մէջ, ճակատագրին անվերապահ կերպով չհաւատալս եւ անխարդախ հաւատքս դէպի նախախնամութիւնը, փրկած էր դիս ցարդ ամէն վտանգներէ. ուստի հզօր հաւատքով մը հարկ էր որ առաջ քալէի դէպի վերջնական փրկութիւն:

Անբացատրելի զուգադիպութեամբ մը այս օրերուն ինձ այցելու-

թեան կուզար հայ երիտասարդ մը որ խալամանալով կը յաջողի Ռէս-իւլ-Այնի կառավարիչին քարտուղարը ըլլալ եւ անոր մտերմութիւնը շահիլ չնորհիւ իր լեզուագիտութեան եւ ճարպիկութեան:

Այս Մարաչցի հայ երիտասարդը տարագրուած ըլլալով Տէր Զօր, ականատես վկան կ'ըլլայ Տէր-Զօրի հայոց համատարած ջարդին 1915ի ամառը:

Հայ զինուորական բժիշկ մը որ մերթ այցելութեան կուզար ինձ, կը ղրկէ այս երիտասարդը ինծի, իբր իր ազգականը, ծայրայեղ վրատահութիւն ունենալով ասոր փորձեալ դաղտնապահութեան եւ հայրենասիրութեան վրայ, որպէսզի ինծի պատմէ ինչ որ տեսած է Տէր-Զօրի եւ Ռէս-իւլ-Այնի մէջ:

Այս հայ զինուորական բժիշկին այցետոմսը տեսնելով հանդարտեցայ, զի անակնկալ եւ անծանօթ այցելուն ղիս չափազանց մտահոգեց առաջին առթիւ:

Ահա թէ ինչպէս պատմեց այս հայ երիտասարդը Տէր-Զօրի ահաւոր ջարդը, որ բնաջնջեց վերապրող հայութեան վերջին խլեակները:

Տէր-Զօր Փոքր Ասիոյ, Միջագետքի եւ Սուրիոյ մէջտեղ տարածուող ընդարձակածաւալ անապատներուն մէջ, եւ Եփրատի ափին կառավարչանիստ (միւթասարըֆութիւն) քաղաք մըն է, Հալէպէն հեռու վեց օրուան ուղտի ճամբով:

Իթթիհատական Թուրք կառավարութիւնը 1915ին հայութեան բնաջնջման իր անլուր եւ եղեռնապարտ ծրագրով որոշած էր ամբողջ հայութիւնը Տէր-Զօր աքսորել եւ հոն նոր հայրենիք մը կազմել տալ:

Սակայն տեղահան եղած մէկ միլիոն 450,000 հայութենէն մինչեւ 1915 Յուլիս ամիսը, հազիւ 70,000 ընտանիք կամ ըսենք 350,000 հայութիւն մը կրցած էր ողջամբ հասնիլ Տէր-Զօր:

Տեղւոյն այն տաճկի կառավարիչն էր Ալի Սուատ պէյ, որ թուրք հին սերունդին պատկանող պաշտօնատար մը ըլլալով, չուզեր դործադրել Պոլսէն իրեն եղած ջարդի կրկնակի հրամանները: Ընդհակառակը դաղթականաց յանձնախումբ մը կազմելով կը ջանայ մեղմել տարագիր հայութեան անապատի տառապահարծ կեանքը:

Շնորհիւ կառավարիչ Ալի Սուաոի կամ Սուուոի, տարագիր աւելի քան 350-400,000 հայեր Տէր-Զօր քաղաքէն կէս ժամ հեռու իրենց իբր պաղթականական բանակատեղի յատկացուած աւազի անապատը մէկ քանի ամսուան յոյժ կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ աւանի մը կը վերածեն:

Թէպէտ ամէնքն ալ վրանաբնակ էին, բայց որովհետեւ իրենց մէջ կը գտնուէին ամէն կարգի արհեստաւորներ, շրջակայ ցեղեր կուգան եւ բաւարար վճարմամբ կը ջանան օգտուիլ հայ արհեստաւորներու ծառայութիւնէն:

Տակաւ այն աստիճան կը չէննայ Տէր-Զօրի մօտակայ հայ պաղթականներու այս նորահաստատ կեանքը, որ Տէր-Զօրէն առ ի հետաքրքրութիւն այս կեանքը այցելութեան եկող թուրք պաշտօնեաներ յանկարծ իրենց առջեւ վրաններու քաղաք մը տեսնելով իրեն չուկայով, այնքան կը զարմանան որ կը դառնան ու կ'ըսեն տեղւոյն վրայ իրենց ծանօթ հայերուն.

— Եղբայր, ի՞նչ տեսակ ժողովուրդ էք, հազիւ եկած այս անապատը չէնցուցիք...:

Տէր-Զօրի կառավարիչ Ալի Սուաոի դէպի հայերը ցոյց տուած մարդասիրական այս ընթացքը լսելով Թալէաթ կը զայրանայ եւ անմիջապէս պաշտօնանկ կ'ընէ զայն, մանաւանդ որ Ալի Սուաոտ համարձակած էր Տէր-Զօրի հայերը չարդելու պետական կրկնակի հրամաններըը անհետեւանք թողուլ:

Ալի Սուաոի տեղ Տէր-Զօրի կառավարիչ կը նշանակուի ներքին դործոց նախարար Թալէաթի կողմէ, Էվէրէկ-Ֆէնէսէի (Կեսարիա) կառավարիչ Հէրքէզ Սալիհ Զէքի:

1916 Ապրիլին, այս արիւնռուչտ մարդ-հրէշը հազիւ ժամանած իր նոր պաշտօնատեղին Տէր-Զօր, անմիջապէս հայ տարագիրներըը կարաւան կարաւան կը ցրուէ Տէր-Զօրի շրջակայ դիւղերը:

Այս անապատի ցեղերը վաչկատուն, աւազակաբարոյ, կիսավայրենի եւ վայրագ ցեղեր ըլլալով, կը սկսին հալածել, տանջել, կողոպտել թշուառ հայ տարագիր ժողովուրդը: Ա՛ւ ոսվորական բան կ'ըլլայ աղջիկներ ու կիներ առեւանգել, լկել, սպաննել:

Չէքի, հարիւրհազարաւոր տարագիր հայեր, այր, կին, աղջիկ, մանուկ այսպէս կը ղրկէ Տէր-Զօրի կառավարչական չրջանակին են-թակայ քաղաքները ու աւանները, Սիւվար, Մուրաթ, Շէտատիէ, Հասիչէ: Չէքի Տէր-Զօրի վերապրող հայութիւնը կոտորելու համար անխնայ, տեղւոյն Չէչէններէն եւ այլ թափառական աւազակաբարոյ խառնուրդ ցեղերէն չէթայական խումբեր կը կազմէ եւ հրաման կու-տայ անխնայ կոտորելու, առանց խնայելու ոչ ոքի, յայտարարելով թէ՝ Տէր-Զօրի մէջ գտնուող հայերը վերջնապէս մաքրելու համար Պոլսէն պետական հրաման եկած է:

Այս յատկապէս կազմուած չէթայական կատաղի ջոլիրները կը յարձակին անզէն ու անպաշտպան հայ ժողովուրդին վրայ 1916 Օգոս-տոսի Պայրամի օրէն սկսեալ, անխնայ կը սկսին ջարդել, նախապէս կողոպտելով եւ առանց բացառութեան մերկացնելով ամէնքն ալ:

Մարդկային գրիչը անզօր է նկարագրելու այն համատարած ան-գութ կոտորածները, որուն զոհ գացին աւելի քան 160,000 հայեր առանց սեռի ու հասակի խտրութեան: Մուրատ եւ Խապուր գետերը լեցուեցան տասնեակ հազարաւոր հայերու յօշոտուած դիակներով: Եփրատի ջուրերը արեամբ ներկուեցան, եւ այնպիսի խուժդուժ մա-հերով սպաննուեցան անմեղ հայ տարագիրները: Այս անգթութիւննե-րուն հեղինակներէն ոմանք դիւահարեցան, անդամալոյծ եղան, կու-րցան: Անխիղճ եւ արիւնածարաւ ոճրագործները յայտարարած են ոմանց. «Աստուած մեր պատիժը տուաւ, արժանի էինք ատոր»: Եթէ մէկ քանին խղճահարեցան, մեծագոյն մասը այս մարդ-հրէշներուն պարծենցած են թէ ինչե՛ր, ինչե՛ր ըրած են եւ ինչպիսի անլուր տան-ջանքներով սպաննած են հայ տարագիրները:

Երեքէն տասը տարեկան հայ մանուկները հարիւրներով իրարմէ հա-ւաքած, օրերով անօթի պահած են, ապա զուարճանալու համար մար-գոյ եւ կենդանիներու աղբ կերցուցած եւ ապա կացիններով չարաչար սպաննած են:

Շատ ու չատ հայ կիներ, ողջ ողջ հորերը լեցուցած եւ աւազով ծածկած են, հրէշային խրախճանութեամբ պար բռնելով ու գոռ-նալով հորերուն շուրջ:

Իսկ 1916 Օգոստոսին Տէր-Զօրի այս համատարած հայկական

Ջարդերուն անձամբ հսկած է կառավարիչ Զէքի, քննելու եւ տեսնելու համար թէ իր հրամանները ճշդութեամբ կը գործադրուին: Իսկ այն ոսոխական գինուորները, չէթաներն ու այլ պետական պաշտօնեաները ու անհատներ որոնք գթալով ազատեր կամ կաշառքով պահեր են հայերը, ամենախիստ պատիժի ենթարկուած են Զէքիի կողմէ:

Այն աստիճան խստութեամբ եւ անգթութեամբ գործադրել կուտայ Զէքի Տէր-Զօրի հայոց ջարդը, որ հազիւ 4–5000 հայեր կ'ազատուին այս աղէտէն:

Շատ հայեր մեծամեծ փրկանք վճարելով հանդերձ պահիճներուն, կրկին ջարդուած են անխնայ կերպով: Ասոնցմէ մէկն է Ակիլի Սուլթան պէկ, որ 250 հայ հարուստ ընտանիքներէ փրկանք առնելէ վերջ, ամէնքն ալ կացինահար ըրած եւ Զէքիէն պաշտօնի բարձրացում է ստացած:

Այսպէս, ուրեմն, 1915ի ամրան ու աշնան հայաբնակ ներքին գաւառներէն տեղահան եղած չուրջ մէկուկէս միլիոն հայ ժողովուրդէն 800,000էն աւելին ճամբաներուն վրայ կոտորուած է, 400,000ը դեռ Տէր-Զօր չհասած անօթի, ծարաւ, ճամբու տաժանքին չկրնալով առկալ փճացած է, իսկ Տէր-Զօր հասնող չուրջ 400,000 հայերէն 250 հազարը 1915 Օգոստոսէն մինչեւ 1916 Օգոստոս անօթի, ծարաւ կոտրուած է Տէր Զօրի եւ Ռէս-իւլ-Այնի անապատներուն մէջ: Իսկ 160 հազարը եւս, ինչպէս վերեւ յիշեցինք մանրամասնութեամբ, Տէր-Զօրի կառավարիչ Զէքիի կազմակերպած չէթաներով անխնայ կոտորուած են: Ու հազիւ 4000 կամ 5000 հայեր ողջ մնացած են հրաշքով մը, որոնք հետզհետէ թշուառութենէ ու անօթութենէ նուաղելով 1918ի ամրան հազիւ 4–500 մնացած էին Տէր-Զօրի մէջ:

Նոյն այս ջարդերը տեղի կ'ունենան հաւասար անգթութեամբ Ռէս-իւլ-Այնի եւ շրջակայքի մէջ, մինչեւ որ Միջագետքի աւազները նահատակուած հայերու դանկերուն եւ կմախքներուն բացօթեայ պեղեզմանը կը դառնայ:

Հայ ապագայ սերունդները պէտք է յիշատակարան մը կանգնեն այս աւազներուն վրայ, յանուն այս ահաւոր մարտիրոսադրութեան:

Ահա բարի թուրքին ինքնութիւնը յատկանշող պերճախօս վկայական մը, որ պէտք է դնել Ֆրանսացի վիպասան Թրքամոլ Քլոտ

Ֆարէրի վկայականին զով, որ կ'ըսէ.. «Թուրքը, եթէ մեզ նման քաղաքակրթուած չէ, սակայն եւ այնպէս տարբեր կերպով մը քաղաքակրթուած է: Բարոյականը, փիլիսոփայութիւնը, ամէն տեսակ արուեստները տակաւին անժխտելիօրէն կը ծաղկին Թուրքիոյ մէջ: Թուրքը ճշմարիտ մարդ մըն է, քաղցրաբարոյ, կարգապահ, բարեկիրթ, յարգալիր, ուղղամիտ, որ կը յարգէ կիները, տղաքը, նոյնիսկ անասունները եւ երբեք չի դրժեր իր խօսքը»:

Ողճմտանքներ կան որ աճուրդի են հանուած, աւա՛ղ որ միամիտ ժողովուրդը կարող չէ զանոնք դնահատել, ըստ արժանւոյն...:

Թերեւս ոմանք առարկեն թէ Թրքամոլ այս վիպագիրներուն վկայութիւնները չեն ներկայացներ Եւրոպայի կամ Ֆրանսայի հանրային կարծիքը, թէ պէտք չէ ընդհանրացնել, թէ անարդանք է Եւրոպայի մեր նշանաւոր եւ ազնիւ բարեկամներուն եւ թէ մենք աւելի ղղոյշ ըլլալու ենք մեր դնահատմանց ու քննադատութեանց մէջ, որպէսզի մեր անչահախնդիր ու աղնուասիրտ բարեկամները չհեռանան մեզմէ, այլ ընդհակառակը ջանանք նոր բարեկամներ ճարել եւ մեր թշնամիները սիրաշահիլ...:

Մենք խոր յարգանք, սէր եւ երախտագիտութիւն ունինք հայ ժողովուրդի մեծանուն ամենազդի մեր բարեկամներուն հանդէպ: Բայց ցաւալի է ըսել թէ Բիէր Լօթի եւ Փլօտ Ֆարէր իրենց սուտ վէպերով աւելի մեծ աղէտութիւն ունեցած են հանրային եւ պաշտօնական կարծիքին վրայ, քան մեր եղեռնապատումը: Ինչէ է ատոր պատճառը: Հոգեբանական ամենակարեւոր հարց մըն է ասիկա որուն կ'արժէ պատասխան մը դտնել: Ես այդ մասին քանիցս խորհեցայ եւ չարչարեցի միտքս, որպէսզի ղգայնական եղրակացութիւն մը չի ուամ այլ տրամաբանական: Հետեւաբար կրնամ առանց վարանումի ըսել թէ Արեւմտեան երկիրները որ քրիստոնեայ ծագում ունին եւ քաղաքակիրթ կը կոչուին, հեռացած ըլլալով քրիստոնէական պատուէրներէն, պահած են միայն ձեւը, ըլլալով նիւթապաշտ (մատերիալիսթ), այսինքն հակամէտ դնելու սկզբունքները իր սպաս չհամախնդրութեան:

Համոզուած ըլլալով որ ուշիմ եւ խելացի ցեղ մըն ենք, եւ այս կ'ըսեմ առանց ինքնադովութեան, յիսուն տարիէ ի վեր եղած ենք

վոյը եւ անկարող դատելու՝ եւրոպական քաղաքականութեան դրդիչ պատճառները եւ անոր իսկական արժէքը, կարծելով թէ Եւրոպայի քաղաքակիրթ եւ քրիստոնեայ պետութիւնները բարոյական սկզբունքներով կը կառավարուին: Գոնէ այս վերջին անգամ զոհաբերութիւններէն վերջ, ժամ է որ զգաստանանք խորապէս, քանի որ ապուշներ չենք: Հետեւաբար լռելիքէս խաբուեցանք: Ահա դատաստան մը որ պէտք է ընել, քանի վերջին դատաստանը չէ, անդրադառնալով մեր միամտութեան պատճառներուն վրայ:

Անկասկած թօթափելով սարկութեան համակերպող լուծը, որուն ենթարկուած էինք հինգ հարիւր տարիներէ ի վեր. տանջիչներուդ դարու վերջերը սկսան մուտք գործել մեր մէջ նոր վիպասանութեան գործերը, նամանաւանդ Ֆրանսական Յեղափոխութեան դրդիչ պատճառները, ժողովրդային պետութեան հաստատութիւնը, բռնակալ միապետութեան դէմ, որը Եւրոպայի հասարակ բժիժիմն էր: Ազատութեան, հաւասարութեան եւ եղբայրութեան նշանաբանները չէին կրնար չխթախուսել նաեւ հայ մտաւորականութիւնը, որուն առանձնաշնորհումը կը պատկանէր այդ շրջանին մեր կրօնաւոր պետերուն:

Խրիմեան Հայրիկ, ահա առաջին անունը որ միտքս կուգայ: Մեր հոգեւոր հայրերէն վերջ ունեցանք ըմբոստներ որ ղէն ի ձեռին կըռուեցան թուրք բիւրտ վարչութեան դէմ, առիկա միայն ցեղային հանդամանք ունենալով, կարեւոր բան մը չէր: Ասպա մտաւորականներ, ուսուցիչներ, վիպասաններ, բանաստեղծներ, խթանուած եւրոպականն այս նոր դրականութեամբ, անվերապահօրէն առաջ նետուեցան իրենց դրական գործերուն մէջ, բան մը որ յոյժ արդարացի իրաւունք մըն էր, եւ հետզհետէ կազմուեցաւ, առաջացող սերունդներուն մէջ, որուն մենք կը պատկանինք, հայրենասիրութեան զգացում եւ դույզ ազատութեան եւ անկախութեան...:

Եթէ Սուլթան Համիտի տիրապետութեան շրջանին գրաքննութիւնը թոյլ չէր տար այս տեսակ զաղափարներու տարածման, Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ մէջտեղ եկան աշկարայ թէ յեղափոխական կուսակցութիւններ եւ թէ դրչի ազատութիւն, բան մը որ դրդեց թագուն զգացումները արտայայտումը, որպէս ազատուած զսպանակ մը. առանց անդրադառնալու որ մենք կը գտնուէինք

երկրի մը մէջ, որուն տիրապետող տարրը, իր առանձնաշնորհումներով, կը նկատէր ինքզինքը իբրեւ դերապահ, եւ կրօնապէս որպէս միւսիւլման՝ թշնամի քրիստոնեաներու:

Անշուշտ նախընթացներ կային: Եթէ Օսմանեան կայսրութիւնը 19րդ դարուն հետզհետէ կը կորսնցնէր Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ գտնուած քրիստոնեայ ժողովուրդներու վրայ ունեցած տիրապետութիւնը, հայ ժողովուրդի կացութիւնը չէր ներկայանար միեւնոյն պայմաններուն տակ. ցրուած Փոքր Ասիոյ ամէն կողմերը, կազմելով նոյնիսկ հայկական եւ արեւելեան նահանգներուն մէջ պատկառելի բայց վերջապէս թուրք եւ քիւրտ բնակչութեանց առընթեր փոքրամասնութիւն մը, հակառակ Յոյներու, Պուլկարներու, Սերպերու, Ռումանացիներու, Արաբներու եւայլն:

Հետեւաբար մեզի համար, չրջապատուած ըլլալով մանաւանդ թշնամի կամ հակառակորդ տարրերէ (բան մը որ մեզի ծանօթ էր) անկարող էինք վստահիլ մեր անպոյ ուժերուն, ցանկալու եւ իրականացնելու համար ինչ որ ամենաբնական իրաւունքն է ամէն ժողովուրդի ինքնակառավարութեան, այսինքն ինքնավարութիւն կամ հաւասարութիւն յանձին տիրապետութեան մը, որ այդ մասին ոչ մէկ գաղափար ունէր:

Փոխանակ պարզելու եւ հրատարակելու մեր դիտողութիւնները միամիտ ճարտասանութեամբ, լաւագոյն պիտի ըլլար չափել մեր կարելիութիւնները եւ ըստ այնմ անոր տրամաբանական հետեւանքները:

Ոմանք մեր յեղափոխական լիտրներէն, վստահութիւն տալով երիտասարդ թուրքերու ազատական դաղափարներուն, այնքան առաջ գացին, որ սկսան անոնց դաս տալ, առանց անդրադառնալու որ անոնք թուրք մտայնութեան մէջ փոքրամասնութիւն մըն էին եւ առաք փոխելու եւ պատչաճելու որեւէ քաղաքականութեան, բաւ էր որ կառավարութեան դլուխը ըլլային:

Պէտք է ըսել որ մենք ունեցանք բազմաթիւ անձնաւորութիւններ որ հակառակ էին այս նորութիւններուն եւ պէտք է ըսել որ հայ ժողովուրդը իր մեծամասնութեան մէջ կը տեսնէր այս սուտ եղբայրութեան յոռի հետեւանքները, բայց երբ դժխեմ առիթը մէջտեղ եկաւ, Իթթիհատի դլուխ եւ կառավարութեան վարիչ եղող յառաջդիմասէր դեկավարները պատճառ բռնելով փոքրամասնութեան մը պոռթկում-

ութիւնները, դատապարտեցին հայ ժողովուրդը բնաջնջման, օգտուելով պատերազմական վիճակէն:

Զոհ դացինք եւրոպական պետութեանց կեղծ խոստումներուն, անամէջ ճառերուն:

Զդենք անոնց օձիքը աւելի հաշտ ապրելով մեր դրացիներուն հետ, վոյթ չէ թէ ասոնք մեր դարաւոր թշնամիները ըլլան, եւ արդար վրէժով լեցուած ըլլանք անոնց դէմ:

Եթէ նորանոր սարսափելի վոհաբերութիւններէ խուսափիլ կ'ուզենք եւ մեր վերջին ահաւոր նահաբեկութենէն հրահանգիչ դասեր առնել, պէտք է մենք ալ թողունք զդացման քաղաքականութիւնը եւ երթանք իրապաշտ հաղաքականութեան ճամբէն:

Ապա թէ ոչ անուղղայ ազգ մը պիտի ըլլանք ու մնանք, մեր ձեռքով խաչ մը քաշելով մեր պատմութեան վրայ:

Եթէ մեր բոլոր ազգային անպատմելի դժբախտութեանց մէջ յանցաւոր մը կայ, ապահովաբար ատիկա խարդող օտարը չէ, այլ մենք խարուողներս, որ այսքան պարզ իրականութեան չկրցանք թափանցել:

Տէր-Զօրի Հայոց կոտորածին այս վերոյիշեալ մանրամասնութիւնները անգամ մը եւս կըստիպեն զիս այս հմայաթափ արտայայտութիւնները ընել, որ սակայն ճշմարտութիւն է:

31. ՓԱԽՈՒՍՏ ԱՐԻՒՆԻ ԵՐԿՐԷՆ

Այն եղրակացութեան կուգայի թէ ցորչափ այս ցաւի ու արիւնի երկրին մէջ կը պտնուէի, միշտ վտանգի մէջ էի եւ աչքերուս առջեւ միշտ կանգնած էր մահուան ուրուականը:

Բայց ես ապրիլ կ'ուզէի:

Ապրիլ կ'ուզէի ոչ թէ կեանքի սին վայելքներուն համար, որոնց արժէք չէի տուած նոյնիսկ քսանամեայ ծաղիկ երիտասարդութեանս մէջ, այլ ապրիլ՝ նաւաբեկեալ հայութեան վերապրող ցանուցրիւ բեկորներն ի մի հաւաքելու եւ կրկին համայնք չինելու համար:

Ես անոնցմէ չէի, որոնք յոռետեսութեամբ գլուխնին երերցընելով կ'ըսէին. «Այլեւս հայ ազգը փճացաւ, ողջ մնացողներուս ալ ընելիք չմնաց»:

Կը յիշէի կովկասահայ յայտնի բանաստեղծ Յովհաննէս Յովհաննէսեանի մէկ ոտանաւորը 1912ին իր հրատարակած բանաստեղծութեանց հաւաքածոյին մէջ որ յիշողութեանս մէջ մնացեր էր.

Ասում ես եղբայր, թէ զուր ենք ապաստում,
Թէ խորտակուեցաք արդէն մեր յոյսեր,
Վերջին փոթորկի թէ ձայնն ես լսում
Եւ հայրենի տան տեսնում ես աւեր:

Շէն չէ երեւում ինձ էլ նա քնաւ,
Բայց եւ աւերակ ես չեմ համարում.
Ձեմ ասում թէ մեր վերջին ժամն հասաւ,
Եւ էլ տեղ չունենք մենք այս աշխարհում:

Քանի չէ մարել օջախի կրակ,
Տունն էլ է կանգուն, տան տէրն էլ կենդան,
էլ չկան բոցեր, բայց պաղ մոխրի տակ
Կայծերը երկար դեռ պիտի մնան:

Կը գայ ժամանակ, սիրով կեանք կը տանիք
Ու կը բորբոքենք մենք հուրը թաքուն...
Եւ դուն կը տեսնես չքնաղ ապարանք,
Այնտեղ ուր հիմա տեսնում ես աճիւն:

Հայ դողդոջայի ճամբաներով բոլոր գալողներս ու հրաչքով վերապրողներս բանաստեղծ Յովհաննէս Յովհաննէսեանի պէս կը խորհինք թէ՝

Շէն չէ երեւում ինձ էլ նա քնաւ,
Բայց եւ աւերակ ես չեմ համարում.
Ձեմ ասում թէ մեր վերջին ժամն հասաւ,
Եւ էլ տեղ չունենք մենք այս աշխարհում:

Անգլիոյ պետական ղեկավարներն լրաւամբ կ'ըսէին թէ ով որ ջօրաւոր եւ տոկուն ջիղեր ունի, անոնք պիտի յաղթէ:

Ինչպէս ազգերը, նոյնպէս եւ անհատները, պէտք էին խցել իրենց ականջները ամէն յոռետես զրոյցներու դէմ եւ պրկել ջիղերը անընկճելի կամքով մը, մեր վերջնական փրկութիւնը ճեռք բերելու համար:

Դար մը առաջ, Թուրքիոյ հայութիւնը հազիւ մէկ միլիոն էր, իսկ երբ ռուս բանակները հրամանատարութեամբ ռուս նշանաւոր զօրավար Պասքէվիչի, 1828ին գրաւեցին Երեւանը, Մ. Էջմիածինը, Արարատեան ամբողջ դաշտը, հազիւ Կովկասի մէջ գոյութիւն ունէր 450,000ի հասնող հայութիւն մը ((թէեւ ոմանք Կովկասի հայոց ամբողջ թիւը 1828ին 450,000 կը համարեն, սա ստոյգ էր որ, 100 տարի առաջ ի սփիւռս աշխարհի հայ ժողովուրդի ամբողջական թիւը չէր անցներ մէկուկէս միլիոնը:

Հարիւր տարի առաջ Ալեքսանդրապոլի մէջ հազիւ քանի մը հարիւր տուն հայութիւն կար, որ այն ատեն Թրքաց իշխանութեան ենթակայ ըլլալով կը կոչուէր Կիւմրիւ:

Ռուս զօրվար Պասքէվիչ դրաւելով պարսիկներէն ու Թուրքերէն Կովկասի հարաւային բոլոր նահանգները, կարինը դրաւելէ յետոյ ըստ դաշնագրութեան ստիպուեցաւ պարպել: Հայոց նշանաւոր առաջնորդը Կարապետ արքեպիսկոպոս մեկնեցաւ աւելի քան 80,000 հայ ժողովուրդ իր հետ առած, եկաւ հաստատուեցաւ Շիրակայ դաշտին մէջ Կիւմրիւ, որ ապա կոչուեցաւ աշխարհակալ կայսեր անունով՝ Ալէքսանդրապոլ:

Կարնոյ հայ ժողովուրդը Կիւմրին ընտրեց իբրեւ նոր հայրենիք, դի ինչպէս Կարնոյ դաշտը 1800 մէթր ծովէն բարձր է, նոյնպէս եւ Շիրակայ դաշտը ծովէն մօտ 1350 մէթր բարձր է, ցուրտ կլիմայ ունի եւ Կարնոյ դաշտին նման ցորենի պատմական չտեմարան մըն է:

Ուստի հայ ազգի գոյութեան մասին յուսահատելու պատճառ չկայ, երբ այսքան ահաւոր եւ համատարած կոտորածներէ վերջ, ի սիրտս աշխարհի ապրող հայոց թիւը յոյժ հաւանաբար պիտի հասնէր դարձեալ շուրջ երեք միլիոնի:

Նկատի առնելով՝ որ Ռուսիոյ եւ Կովկասի մէջ հարիւր տարուան ընթացքին, 1828ին հայոց 450,000ը անցնող թիւը կրցած էր հասնիլ 1,870,000ի մինչեւ 1914, ուրեմն մօտ չորս անգամ աճած ու բազմացած էր: Իսկ Թուրքիոյ մէջ հարիւր տարուան ընթացքին հազիւ մէկ միլիոնը կրցած էր կրկնապատկուիլ, յաջորդական կոտորածներու պատճառով, որ այլեւս պետական քաղաքական նպատակ դարձած էր՝ ջարդելով հայոց թիւը նուազեցնել:

Ուրեմն այս հաշուէն դիւրին էր հետեւցնել թէ այժմու երեք միլիոնը յիսուն տարի վերջ յոյժ հաւանաբար կրկնապատկուէր:

Հետեւապէս ես կը նայէի հայուն ապագային աւելի քան յուսալից ու ժպտուն, փոյթ չէ թէ ներկայիս հայ ժողովուրդին կացութիւնը ողբերգական ըլլար:

Մանաւանդ որ հայ ժողովուրդը ահաւոր ու արիւնոտ դարերու երկունքով վերջապէս անկախ Հայաստան մը ծնած էր այս անգամ, ուր հայութիւնը կրնար ամփոփուիլ, աճիլ, զարգանալ եւ ցեղին յա-

տուկ չինարար ու ստեղծագործ բաղուկներով իրականացնել բանաստեղծ Յովհաննէսեանի երգը.

Եւ դու կը տեսնես չքնաղ ապարանք
Այնտեղ, ուր հիմա տեսնում ես աճիւն:

Ահա այս էր իմ մտայնութիւնը այս չրջանին եւ անճնասանահութեամբ կ'որոշէի հայու մը վայել առնական խիղախութեամբ նոր լուծումի մը յանդիլ:

Կ'ուզէի Ատանայէն Զուիցերիա անցնիլ...:

Միայն անճնաղոհ բարեկամս Տոքթ. Վարդապետեան երբ Եւրոպա վախուստի ծրագիրս լսացաւ, ըսաւ. «Դուն որ ցարդ այնքան ծրագիրներ յղացար, պատրաստեցիր, յաջողութեամբ դլուխ հանեցիր, հետեւաբար կը հաւատամ թէ այս յանդուգն ծրագիրդ ալ, չնորհիւ անընկճելի կամքիդ, խիղախութեանդ եւ վճռակամութեանդ, յաջողութեան դլուխ գործոց մը պիտի ըլլայ:

Երբ իրմէ կը խնդրէի որ 50 թղթադրամ ոսկի տայ իբր փոխատուութիւն, կը պատասխանէր. «Այս ծրագիրդ 50 ոսկիով չըլլար. եա քեղի 200 թղթ. ոսկի կուտամ. քու կեանքդ մեղի համար արժէքաւոր է. դրամի մասին մի խորհիր, միայն նայէ որ յաջողութեամբ պսակուի ծրագիրդ, դի այս անդամ մի մոռնար որ վերջին թուղթերդ է որ կը խաղաս...»:

Երբ 1920ի Օգոստոսին Թալէաթի դատավարութեան միջոցին, ոչ միայն Սողոմոն Թէհլիրեանը փրկելու, այլ նաեւ հայ ցեղի բնաջնջման մեծ եղեռնը դերման դատարանի մը մէջ փաստելու համար կ'երթայի Պերլին եւ ինծի չուրջ 40 վայրկեան ժամանակ կը տրուէր որպէսզի տեսածներս ու դիտցածներս պատմեմ աներկիւղ, ամէն ազդի հոծ ունկընդիրներու եւ մանաւանդ թուրքերու առջեւ, ուր կը դտնուէր նաեւ հայոց մեծ դահճապետ Թալէաթի այրին:

Արդարութեան առեանը խափանել ուզող ոճրագործ թուրքեր թուքի, մուրի, անէծքի տեղատարափի մը կը բռնուէին, նոյնիսկ ի-

բենց զինակից ու բարեկամ պերմաններու կողմէ, երբ հայ դողդոջաչի արեան փշալից ճամբաներէն քալած հայ սգաւոր կին մը՝ Տիկին Թէրզեան եւ հայ հոգեւորական մը իր կղերականի սեւ վերարկուին մէջ վաթթուած կուպային Պերլինի Արդարութեան Պալատին մէջ, իրրեւ ականատես վկայ պատմելու հայ ցեղի բնաջնջման ահաւոր եղեռնը:

Գերման դատաւորները անպարտ կ'արձակէին հայ ցեղի արդար վրէժի մարմնացումն եղող Սողոմոն Թէհլիրեանը, ընդհանրապէս ծափահարութեանց մէջ, անգամ մը եւս ապացուցանելով թէ ստուգիւ Պերլինի մէջ դատաւորներ կան:

Ատանայէն Զուիցերիա փախչելու որոշումը տուած ըլլալով, կը մընար գործադրութիւնը:

Նկատելով որ չատ անգամներ պատասխանատու ծրագիրներու գործադրութեանատեն անտես կ'առնուին փոքր մանրամասնութիւնները, հետեւաբար եղայ ծրագրին ամէն մանրամասնութիւնները ուչի ուշով կարդադրելու:

Անձնուէր բարեկամս Տօքթ. Վարդապետեան իմ այս վերջնական փախուստի ծրագրիս յաջողութեան համար կը խոստանար նիւթական եւ բարոյական ամէն օժանդակութիւն:

Ատանայի երկաթուղիի չինութեանց վարչութեան մէջ պաշտօնավարած միջոցիս առիթ ունեցած էի ճանչնալու համբաւաւոր հայ նկարիչներու խումբէն Լեւոն Քիւրքճեան, որ երկար տարիներ փարիզ ապրելով, կրցած էր մեծ համբաւ շահիլ եւ իր նկարչական ցուցահանդէսներով իրաւամբ արժանանալ եւրոպացի համբաւաւոր նկարիչներու դնահատման:

Լեւոն Քիւրքճեան իր մասնագիտութեան պարտադրած ուսումնասիրութեանց համար կուպայ Կիլիկիա եւ 1914ին յանկարծ համաշխարհային պատերազմի յայտարարութեամբ կը ստիպուի մնալ Ատանա եւ փրկուիլ տարագրութեան կորստաբեր ճամբաներէն:

Նկարագրով ազնիւ ու անձնուէր այս գեղարուեստագէտ համբաւաւոր նկարիչը, անկեղծ սիրով ու կարեկցութեամբ եւ անքակտելի բարեկամական կապերով մտերմացաւ ինծի հետ, այն աստիճան որ ցաւերուս ու վշտերուս ինքնակամ ընկեր եղաւ:

Յաճախ կ'այցելէր թաքստոցներս եւ կը մխիթարէր զիս իմ ամենաթշուառ օրերուս:

Անգամ մը, երբ 1918ի գարնան կրկին հայոց տուները խուզարկելով պահուած հայեր կը ձերբակալէին ու աքսորելով կը սպաննէին, այս ազնիւ նկարիչն էր որ կուգար իմ դժբախտ վիճակովս հետաքրքրուելու եւ ինծի օգնութիւն մը ճարելու համար Սարգիս Պազալեանի բարոյական օժանդակութիւնը կը խնդրէր: Ու այս աղքատասէր եւ անձնուէր կեսարացի բարեկամս ինձ լուր կը ղրկէր Քիւրքճեանի միջոցաւ թէ՝ չվախնամ բնաւ, ի հարկին եթէ ձերբակալուիմ, ինք պատրաստ է ինձ փրկելու համար 1000, 2000 ոսկի կաշառք տալ եւ ազատել:

Ստուգիւ, իրը դործարանատէր եւ օսմ. բանակի ալիւրի հայթայթիչ այնքան մեծ ազդեցութիւն ունէր կուսակալին վրայ եւ թուրք բարձր պաշտօնեաներու մէջ այնքան անկեղծ բարեկամներ ունէր, որ իրաւամբ կրնար ինձ օգտակար ըլլալ վտանգուելու պարագային:

Այս անգամ երբ կ'իմանար որ Զուխցերիա փախչելու ծրագիր մը ունիմ, ինքնաբերաբար կ'երթար անձնուէր բարեկամիս Սարգիս Պազալեանի նիւթական օժանդակութիւնը խնդրելու, ու ինձ կը բերէր 100 թրքական ոսկի:

Տոքթ. Վարդապետեան եւս կը բերէր 100 ոսկի, ու ես արդէն փախուստիս ծրագիրը յաջողած կը համարէի, քանի որ 200 ոսկի ունէի տրամադրութեանս ներքեւ:

Ապա դաղտնապէս մօտս հրաւիրելով Ատանայի երկաթուղիի կեդր. կայարանի պետը, երկաթուղիով մինչեւ Գարա-Փունար ապահով հասնելու համար հարկ եղած հեռատես ամէն կարգադրութիւն կ'ըլլար:

Գաղտնի թղթակցութեամբ կանխաւ բանակցած էի Պէլէմէտիկի երկաթուղիի վարչութեան փոխ-դանձապետ Օննիկ Փոսթաճեանի հետ ու հաւաստիք ստացած էի թէ Գարա-Փունար հասնելուս ամէն հնարաւոր օժանդակութիւն պիտի ընէր ծրագիրս յաջողութեամբ գլուխ հանելու համար:

Օննիկ Փոսթաճեան հազիւ քսանամեայ յոյժ անձնուէր ու հայրենասէր երիտասարդ մըն էր, արժանաւոր զաւակը Ռոտոստոյի բարե-

համբաւ համանուն ընտանիքին: Իր ծնողքը Գոնիա յաջողած էին մնալ եւ ինք եկած էր Պէյէմէտիկ ուրիշներու պէս պործ փնտուելու, ու շնորհիւ իր բարի եւ ազնիւ նկարագրին եւ ընտանեկան բարոյական դաստիարակութեանը, չուտով ամէնքին համակրութիւնը չահելով յաջողած էր մէկ տարուան մէջ բարձրանալ երկաթուղիի ընկերութեան փոխ-պանձապետի յոյժ կարեւոր պաշտօնին:

Ինչպէս Պէյէմէտիկէն փախուստիս գլխուն մէջ յիշած եմ, Օննիկ Փոսթաճեան եւ Սեպուհ Սայապալեան Պէյէմէտիկի հալածական հայ երիտասարդութեան ոգին էին, գաղտնապէս կ'օժանդակէին ամէն հայու որ իրենց դիմելու գաղափարը կ'ունենար:

Բայց այս վերջին փախուստիս միջոցին ինծի ընծայած անփոխարինելի օժանդակութիւնը անհնար է մոռնալ, մանաւանդ հայ դողդոթայի այս յիշատակարանիս մէջ, երբ տարաբախտ Օննիկ Փոսթաճեան ոչ եւս է, անողոք հիւանդութեան մը զոհ ըլլալով 1921ի աշնան:

Այսպէս ամէն ինչ կարգադրուած ըլլալով, բախտին ոչ մէկ խաղ ձգուած էր:

Քանի մեկնումի օրը կը մօտենար, քառամեայ սարսափներով լեցուն յիշողութեանս առջեւէն կ'անցնէին չարժանկարի մը նման, ձերբակալութեանս նախորդ եւ յաջորդ բոլոր գլխաւոր անցքերը: Ինչպէս երբ 1915 Ապրիլ 11ի չաբաթ երեկոյին, ժամը 6,30ին երբ երեկոյեան ընթրիքը կ'ընէի Սկիւտար Սէլամիէի մեր այժմ ապրած տան մէջ, չուրջս ունենալով մայրս, քոյրս, քեռայրս ու քեռորդիներս:

Ճանկարծ դուռը կը զարնուէր եւ քեռորդիս կուգար իմացնել որ թաղին հայ մուխթարը եկած է եւ զիս տեսնել կ'ուզէ: Քեռայրս կը ղրկէի որ իմանար թէ այս տեսակցութիւնը ինչ աստիճան կարեւոր էր եւ կուգար ըսելու թէ՝ մուխթարը ինծի անձնապէս հաղորդել կ'ուզէ կարեւոր զեկոյց մը: Երբ կ'երթայի, մուխթարը իր պաշտօնին բնոյթին պահանջած անտարբերութեամբ մը ինծ կ'ըսէր. «Թաղին ոստիկանապետը ձեզ կ'ուզէ քիչ մը տեսնել, եկէք եւ դարձեալ չուտով ետ կը դառնաք...»:

- Այո՛, ետ դարձանք... բայց ի՞նչպէս... եւ ի՞նչ ճամբով...:

Բնազդս ինծ կ'ըսէր թէ վերջին անդամ ըլլալով կը բաժնուէի ընտանեկան յարկէս, այս պատճառով կը յանձնարարէի քեռայրիս

բարձիս ներքեւ դանուածները... անմիջապէս անյայտացնել եւ դէրքերս ուրիշ տեղ փոխադրել: Մանաւանդ կը յանձնարարէի վերցնել եւ իրր նուիրական աւանդ պահել «կանոնագիր Հայ Եկեղեցւոյ» աշխատասիրութիւնս, որ ձեռագիր մագաղաթներէ բաղդատական ուսումնասիրութեամբ քաղելով, մտադրած էի պատրաստել եւ իմ հաւաքած էի հայ եկեղեցւոյ բոլոր վաւերական կանոնները, որոնք առաքելոց, Ս. Հայրերու, քրիստոնէական եկեղեցւոյ ընդհանրական ժողովներու եւ հայ եկեղեցական ժողովներու պաշտօնական որոշումներով, հայ եկեղեցւոյ վաւերական օրէնք կամ կանոն դարձած էին: Պերլինի համալսարանի փրոֆէսօրներէն Տայսմանի հրահանգով պատրաստած էի այս երկասիրութիւնը, կոյս նիւթ մը ընտրելով, քանի որ գիտական հիմերով պատրաստուած լուրջ աշխատասիրութիւն մը չկար դեռ, որ իրապէս հայ եկեղեցւոյ կանոններու լիակատար հաւաքածոն ըլլար, ուր ուրոյն դասակարգութեամբ մը հնար ըլլար դտնել հայ եկեղեցւոյ ծիսական, ամուսնալուծական, վարչական, պատժական, պաշտամունքի եւայլն կանոնները, համապատասխան գլուխներու մէջ: Իւրաքանչիւր կանոնի ներքեւ յիշուած էր թէ ո՞ր եկեղեցական ժողովին ո՞ր յօդուածն է: Զատորոշած էի հայ եկեղեցւոյ ընդունած վաւերական կանոնները ոչ վաւերականներէն եւ պատմական ու բաղդատական տեղեկութիւններ տուած՝ Ասաքելական Տիեզերական եւ հայ եկեղեցական ժողովներու դրած բոլոր կանոններու մասին: Այս դիրքս լրացուցած էի եւ հոգեւոր ծնողս Դուրեան Սրբազան զայն դնահատելով իրր նորութիւն մը իր տեսակին մէջ, փափաքած էր որ ինք դրէ յառաջաբանը:

Զանկըրիի մէջ ալ դրած էի «Հայ Ընտանիքը», ուսումնասիրութիւն մը՝ հայ ընտանիքի օրըստօրէական կազմալուծութեան արտաքին եւ ներքին պատճառներուն եւ յաճախակի ամուսնալուծման պարագաներու օրըստօրէ բազմանալուն մասին: Այս դիրքս ալ լրացած էր եւ Զանկըրիէն 1916 Փետրուարին երկրորդ անգամ աքսորուելուս առեն բնակած տանս հայ տանտիրուհւոյն իրր աւանդ յանձնած էի: Բայց ասոնք ալ մեր աքսորուելէն ետք տեղահան եղած ըլլալով, հաւանաբար այս դիրքս ալ կորսուած էր:

Անպիտան երկիր մը, ուր անհնար է չինարար աշխատանք մը գլուխ հանել, ոչ բազուկով եւ ոչ ալ մտքով: Պետութիւն մը, երկիր

մը, վարչութիւն մը, ուր միայն կը խանդավառուին քանդելով, այրելով, կործանելով, կազմալուծելով, փճացնելով ամէն ինչ որ կը յաջողի բարձրանալ միջակութեան մակարդակէն եւ ըլլալ նախաձեռնութեան եւ աշխատանքի ու իմաստութեան կերտուածք մը, որ նախանձ կը շարժէ: Վարչութիւն մը որ հետամուտ չէ եղած բարելաւելու իր բնակչութեան ապրելակերպի եղանակը, տնտեսական կացութիւնը, այլ ամենուրեք կաշկանդած ըլլալով յառաջդիմութեան ամէն միջոց՝ ուղիները, գնացքները, ջրանցքները, արօրները, արհեստ եւ ճարտարարուեստ, կը չանար պահել ժողովուրդը տորուկ եւ աղքատ վիճակի մէջ, որպէսզի իշխող տարրը ի վիճակի ըլլար պահելու իր բռնակալի առանձնաշնորհումները:

Եթէ Օսմ. Սահմանադրութիւնը փոխեց կարգերը, Շէրիաթճիներու տեղը դնելով ազատականի անունին տակ միացած Երիտասարդ Թուրքերը, անկարող եղաւ նոր չունչ մը տալ, փոխել յետամնաց մտայնութիւնը եւ երթալ առաջ դէպի արդիացում՝ կարենալ չհատ-դործել անսպառ հարստութիւններ որ Փոքր Ասիան կը պահէր իր ծոցին մէջ: Շրջապատուած ծովերով, որ չրջանակ մը կը կազմէր Կովկասէն մինչեւ Կարմիր Ծով, օժտուած այլազան կլիմաներով, ճիւնապատ լեռներու չղթաներէն սկսած մինչեւ տափաստանները: Երկրագործական արտադրութիւն մը բազմատեսակ, որ եթէ չհատադործուէր արդիական միջոցներով, կ'ըլլար շատ աւելի բարդաւաճ: Ներքնադետին մը՝ անհուն նիւթերով որ ցարդ անշահադործ կը մնային:

Այս բոլոր յառաջդիմական ձեռնարկներուն համար, թուրք վարչութիւնը պէտք ունէր թուրք, քիւրտ եւ արաբ տարրերուն մօտ, քրիստոնեայ ժողովուրդներուն, որոնք ընդունակ էին իրականացնել այդ բոլոր անհրաժեշտ ծրագիրները: Ապացոյցը այն էր որ, բոլոր օտար ընկերութիւնները կը դիմէին այս տարրերու աջակցութեան, դլուխ հանելու համար իրենց ձեռնարկներու իրականացումը:

Կարելի է ըսել, անհերքելի կերպով, որ եթէ Հայ եւ յոյն ժողովուրդները դժդոհ էին թուրք անցեալ վարչութիւններէն, ատոր գլխաւոր պատճառը պէտք է փնտռել յիմար քաղաքականութեան մէջ, որ անկարելի կը դարձնէր գործելու եւրոպական պետութեանց հետ, ազատ առեւտուր, ներմուծելու դիպուածեան ընծայած նոր առաւելութիւնները:

Յուսալով որ Թրքական ներքին յեղափոխութիւնը կը բանար իրական յեղաշրջման մը դուռները, ուրախութեամբ եւ ցնծութեամբ դիմաւորեցին սահմանադրական նոր ռէժիմը, նոյնիսկ ողջագուրուելով թուրք մոլեռանդ կրօնաւորներու հետ:

Աւա՛ղ, երիտասարդ թուրքերը իրենց նախորդներուն պէս չարունակեցին քաջալերել իսլամ եւ քրիստոնեայ տարրերուն անհմաստ հակառակութիւնները եւ ի վերջոյ օգտուելով պատերազմական դրութեան ընծայած բացառիկ առիթէն, իրականացուին անոնց բնաջնջման ծրագիրը, երկիրը վերածելով խոպան, անմշակ անապատի մը:

Մինչեւ հիմա այս կարծի նիւթերու վրայ սիրտ ու միտք չէի ունեցած անդրադառնալու, եւ երբ Պոլիս դարձիս օրերը կը մօտենային, հիմա կը յիշէի թէ ի՞նչ եղած եւ ո՞ւր մնացած էին ձեռագիրներս:

Տոքթ. Վարդապետեանի ղրկած անձնական կառքը կը նստէի կայարան երթալու համար չատ հանդիստ արտով, իբր թէ սովորական ճամբորդ մը ըլլայի:

Առաւօտեան ժամը հինգ ու կէսին կայարան կը հասնէի: Ըստ կանխորոշ կարգադրութեան՝ կառապահս կ'երթար լուր տալու կայարանապետին, որ մօտս կը փութայներէր դնացքին պետ հայ պաշտօնեան: Ու այս պաշտօնեան դիս մոլար ճամբաներով կ'առաջնորդէր կայարանի փլաթֆորմէն հեռու վակոն մը:

Ստոյգ է ըսել, թէ երբ մարդ վտանգէն հեռու է, աւելի կը վախնայ, իսկ երբ արդէն վտանգին մէջ է, այլեւս վախու բան չի մնար:

Նոյնը կարելի է ըսել նաեւ մահուան համար. երբ մահը հեռուն դարանակալ կը սպասէ, մարդ կը վախնայ, կը սարսափի... բայց երբ դէմ առ դէմ կուգայ անոր հետ, ա՛լ չի վախնար:

Վակոնը կը չարժէր եւ կուգար կայարանի փլաթֆորմին առջեւ, նոյն պահուն հայ պաշտօնեան կը մօտենար աճապարանօք ինծի ըսելու թէ «թուրք ոստիկանները ամէն վակօն մտնելով խիստ խուզարկութիւն կ'ընեն, ուստի կ'աղաչեմ սա անտուկը մտիր, մինչեւ որ դնացքը մեկնի: Եւ եթէ քեզ դտնեն, ինձ բերան մի՛ տար, եւ ըսէ որ դուն եկած ու պահուըտած ես, ապա թէ ոչ ես ալ քեզ հետ կը կորսուիմ»: Կը պատասխանէի որ «Այս 3-4 տարիներուն մէջ, դեռ ոչ

ոք իմ պատճառովս չէ վտանգուեցաւ, ուստի չի վախնայ, ես բերան չեմ տար եւ ամբողջ պատասխանատուութիւնը վրաս կ'առնեմ»: Ցետոյ պաղարեամբ կը մտնէի ցոյց տուած մեծ արկղին մէջ, որ կրնար նոյնիսկ երկու հոգի առնել՝ նստած:

Կէս ժամ յետոյ կուգար ինձ աւետել թէ վտանգը անցած է այլեւս, ու կրնամ դուրս ելլել փայտեայ արկղէս:

Սնտուկէն դուրս ելլելով ազատ չունչ կը քաշէի ու կը տեսնէի Կիլիկիոյ դաշտերը, բամպակի հունձ ընող կիները, աշնան մշակները:

Տակաւ կը բարձրանայինք դէպի Տաւրոսի կիրճերուն, փապուղիներուն մէջ, կէս ժամ դադար առնելով Տօրաքի առջեւ: Մեր գնացքը առաջին լայն գծի վրայ երկաթուղիի գնացքն էր, որ ուղղակի Ատանայէն Պօզանթի կ'երթար, եւ որուն բացումը նոր կատարուած էր: Ատանայէն կը հասնէինք Պէլէմէտիկ եւ կարճ դադարէ մը յետոյ գնացքը կանգ կ'առնէր Գարա-փունարի առջեւ:

Գնացքին ժամանումէն կէս ժամ վերջ միայն, երբ մեր վակօնը ընթացիկ երկաթուղիի գծին վրայ փոխադրուած էր, հայ պաշտօնեայ մը կը մօտենար ինծի եւ կ'ըսէր. «Հայր Սուրբ, մի վախնար, վար իջիր եւ հետուէն եռեւէս եկուր. կայարանին եռեւը Օննիկ Փոստաճեան եւ Պարոյր Համամճեան քեզ կը սպասեն»:

Մէկ քանի վայրկեան վերջ կը մտնէի կայարանապետ Համամճեանի անձնական սենեակը, կ'ողջագուրէի այդ երկու անձնազոհ երիտասարդները, որոնք օրինակելի ճշդապահութեամբ եկած կը սպասէին ինծի որպէսզի կարենամ անարգել ու անվտանգ ճամբորդութիւնս շարունակել:

Գնացքին ժամերը, պատերազմական վիճակին պատճառով, կանոնաւոր չէին, մէկ ժամ դադար ունէինք: Մեր երեքին եղբակացութիւնը այն էր որ, ապահովագոյն միջոցն էր իբր զերման ճամբորդել:

Ճարեցի զերման զինուորի համազգեստ մը:

Երբ հագուեցայ, նշմարեցի որ բոլորովին կերպարանափոխ եղած էի: Այս ձեւափոխութենէն վերջ, երկաթուղիի առաքումներու հսկիչ զերման հազարապետը կարգադրած էր հայ պաշտօնեաներու միջնորդութեամբ փախուստիս մանրամասնութիւնները, Գերմանիա մեկնող երկու զերման զինուորներու դիս կը յանձնարարէր որպէս ընկեր, եւ

արտօնագրին մէջ աւելցուցած. «Երեք գերման զինուորներ արտօնուած են ճամբորդելու դէպի Պոլիս»:

Մեզի բայց վակօն մը տրամադրուած էր, որովհետեւ «հետերնիս էթիւթի աւրուած մեծ մեքենայ մը ունէինք, որ կը տանէինք նորոգելու համար Պոլիս:»

Այսպէս, ամէն ինչ կարգին էր եւ փլաթֆօրմին վրայ գնացքին մօտենալուն կը սպասէինք:

32· ԾՊՏԵԱԼ ԳԵՐՄԱՆ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆԸ ԴԷՊԻ ՊՈԼԻՍ

ՄՕՐ ԿԱՐՕՏԸ

Երկաթուղին գնացքը կը յառաջանար արդէն ամայի եւ անմարդաբնակ դաշտերու մէջէն: Ոչ մէկ տեղ, մօտաւոր եւ հեռաւոր ճամբաներու վրայ, ոչ թէ եռուզեռ, այլ եւ ոչ մէկ շարժում կը տեսնուէր: Եւ մեր կառաչարը, հակառակ «սրընթաց» անունը կրելուն, բաւականին դանդաղ առաջ կ'երթար, որովհետեւ ածուխը պակսելով ստիպուած էին վայրաշարժերը տաքցնել Տաւրոսի եւ Ամանոսի մայրի անտառներուն վայտով:

Ինծի ուղեկից գերման զինուորները կը սքանչանային Գոնիայէ ընդարձակածաւալ դաշտերուն սեւ ու արդասաբեր հողերուն վրայ:

Աչուն էր, տեղ տեղ, քաղաքներու մօտակայ այգիներուն մէջ կը տեսնուէին ողկուղալից որթատունկեր եւ պտղալից ծառեր, ծանրաբեռնուած պտուղներով: Կարմիր խնձորներուն ախորժոտաբեր պոյնը խեղճ գերման զինուորներուն բերնին ջուրերը կը վազցնէր որոնք պտուղի երես տեսած չէին Միջագետքի անապատներուն մէջ:

Արդէն իրարու հետ բարեկամացած էինք եւ կը խօսէինք ամէն նիւթի առընթեր պատերազմին եւ մանաւանդ հայ ժողովուրդի բնաջնջման ահաւոր եղեռնին վրայ:

Առնք ընկերվարական մտքով Գերմաններ էին եւ յոյժ կը քննադատէին պատերազմին չարունակութիւնը,, խորապէս համոզուած ըլլալով, որ ան այլեւս կորսուած էր Գերմաններուն համար: Թէ այլ եւս աւելորդ էր չարունակել պատերազմը, որուն գլխաւոր հետեւանքը պիտի ըլլար անօգուտօրէն բազմապատկել զոհերու թիւը:

Զախաղանց Թրքաստեայ էին դարձեր Պաղեստինի ու Միջագետքի ռազմաճակատներուն վրայ կողք կողքի կռուած ըլլալով Թուրք զինուորներու հետ, յաճախ ներքին կռիւներ ունեցած էին, եւ ջանիցս իրարու վրայ զէնք քաշած:

Երբ հայ ժողովուրդի եղեռնական վիճակին ականատես՝ դէպուպներ կը պատմէի, այնքան անկեղծ կարեկցութիւն ցոյց կուտային: Ամէն անգամ որ ինձ պատահելիք վտանգի մը մասին ակնարկութիւն կ'ընէի, անմիջապէս արդար զայրոյթով մը ինձ կը վստահեցնէին թէ պատրաստ էին ապառնալ նոյնիսկ զէնքի ոյժով Թրքական ամէն ապառնալիքի դէմ:

Տակաւ մեր յարաբերութիւնները այնքան մտերմական դարձած էին, որ կը խոստանային նոյնիսկ ամէն ջանք ընել եւ Պոլսոյ մէջ ինծի համար զերման զինուորի պաշտօնական թուղթեր ճարելով ապահովել Պոլսէն դէպի Եւրոպա փախուստս:

Առանց որեւէ միջադէպի, զրօսական պատյտի մը նման ապահով հասանք Գոնիա: Այստեղ ստիպուեցանք մնալ 7–8 ժամ, որովհետեւ տրամադրելի վայրաշարժ չկար, փոխելու համար մերինը: Այս հանգամանքէն օգտուելով զերման երկու զինուոր ընկերները հրաւիրեցին որ երթանք քաղաքը չրջելու, գնումներ ընելու եւ ճաշելու համար: Մէկ ժամէ աւելի Գոնիա քաղաքին մէջ դեգերելէ վերջ, յոգնած զացինք մեծ սրճարան մը, ուր դիտեցի որ աքսորական անզործ հայերով լեցուն էր: Հոս հանդիպեցայ նաեւ Պոլսոյ վաղածանօթ հայ դէմքերու եւ մէկ քանի ուսուցիչներու:

Երկու աքսորական հայեր մեզի չատ մօտիկ նստած կը խօսակցէին մեղմիւ, իրենց ընտանեկան հարցերուն մասին:

Յանկարծ ատոնցմէ մէկը զառնացած սրտով կ'ըսէր իր խօսակցին.

— Եղբայր, երանի սա զերման երեք զինուորներուն, աչխարհը ատոնցն է. ի՞նչ ուզեն կ'ընեն, ամբողջ Թուրքիա իրենց ափին մէջ ածած կը ճմլեն, կը քամեն: Երանի՛ ատոնց, երջանիկ մարդիկ են, ոչ աքսորի երես տեսած են ոչ ալ մեզ պէս անզործ ու անօթի մնացած: Հալածանքը ի՞նչ է չեն դիտեր: ա՛խ, երանի թէ լեզու դիտնայինք եւ կարենայինք հետերնին խօսիլ:

Իսկ միւսը կը պատասխանէր.

— Գերման չե՞ն, գետնին տակը անցնին, այս պարշելի ցեղը չէ՞ր որ մեր բնաջնջումին պատճառ եղաւ: Թուրքին բերնի՞ն ինկած էր տեղահանութիւն ընել: Գերմաններն էին այս խելքը թուրքին տուողը: Մէկ մը մեր դաշնակից պետութիւններէն լաւ ծեծ մը ուտէին որ սիրտս պաղըշկեր ու իրենց ալ խելքը գլուխը գար...:

Մխիթ հնա՞ր էր որ խորհէին թէ իրենց մօտ նստած գերման երեք գինուորներէն մէկը հայ փախստական վարդապետ մըն էր, եւ ոչ այնքան երջանիկ գինուոր մը, ինչպէս կը կարծէին...:

Եւ երբ գերման գինուորները ինծի կը հարցնէին թէ «Մեզ նայելով ի՞նչ կը խօսին մեր վրայ», կը պատասխանէի. «Գերմանիոյ դովեստը կ'ընեն...»:

Քաղաքին մէջ 2-3 ժամ չըջագայելէ եւ երկու ընկերներուս մէկ մէկ սաթէ ծխափող իբր յիշատակ նուէր տալէ վերջ, կը վերադառնայինք կայարան:

Երբ գինուորի արոյրէ ջրամանս լեցնելու համար կայարանին ջրհանին կը մօտենայի, հոն գտնուող երկու հայ պատանիներէն մէկը կ'ըսէր իր ընկերոջը.

— Գրիգոր, քեզի բան մը ըսեմ, ծօ սա ալման ասկէրներէն խոշոր մարդը չկա՞յ, հայու կը նմանի. պէլգիմ խաչախ հայ մըն է, ալմանի հագուստ հագած Պոլիս կը փախչի: Ինչկէ մենք ալ ասանկ ընելով փախչէինք ու Ստամպոլ երթայինք...»: Միւս տարեկից ընկերը կը պատասխանէր. «Ծօ, խե՞նթ ես, ի՞նչ ես, տիչ ալմանը հայուն ասկէրի զգեստ կուտայ, ձեռքերնուն դայ թուրքէն ալ առաջ հոգինիս պիտի առնեն: Ծօ, ազ ըսած մարդը հիչ ալ հայու չի նմանիր. ո՞ր հայուն բերնին ինկած է ասանկ մարիֆէթ մը ընել, աչքերուն չնայիս... կապոյտ են...»:

Ամբողջ այս ճամբորդութեան ընթացքին Ստանայէն մինչեւ Պոլիս, միայն այս հայ պատանին էր որ կրցաւ ցեղային բնազդով թափանցել դաղտնիքիս:

Վերջապէս հարուած ըլլալով երկու վայրաշարժներ, երեկոյեան մեր գնացքը ճամբայ կ'ելլէր դէպի Քէօթահիա եւ Էսկիշէհիր:

Երբ կը հասնէինք Քէօթահիայի կայարանը, կրկին կ'երթայինք քալաք շրջելու, դի երկու ժամ դադար ունէինք:

Գոնիայի մէջ, ուր պատերազմէն առաջ հազիւ 400 տուն հայութիւն մը կար, տարագրութեան միջոցին այս քաղաքը դարձած ըլլալով հայ տարագիրներու կեդրոնական դաղթավայր մը, այժմ չուրջ 25,000 հոծ հայութիւն մը կար, իսկ Քէօթահիա ընդհակառակը բոլորովին պարպուած էր հայութենէ: Թէպէտ երկաթուղիի դծին վրայ չատ մը հայեր բախտը ունեցած էին չտարագրուելու առաջին առթիւ, բայց պատերազմի երրորդ տարին ասոնցմէ մեծ մասը քշուած էին դէպի Գոնիա ու Հալէպ: Կրպակներու, խանութներու, վաճառատուներու կէսը փակ էին:

Այսպէս, ամէն դլխաւոր քաղաքներու կայարաններուն մէջ, ուր մէկ երկու ժամ մնալ ստիպուած էինք, դուրս դալով կը շրջէինք ու ես պաղտատցիի անձնական քննութիւն մը կը կատարէի երկրին ներկայ կացութեան վերահասու ըլլալու համար:

Էսկիշէհիրի մէջ ստիպուած ըլլալով դնացք փոխել, յաջորդ առաւօտուն դուրս կուդայինք փրփուրաքարերու այս պատմական հին քաղաքը ու դիշերը կը մնայինք պանդոկ:

Այս առթիւ քաղաքը կը շրջէինք ու կը տեսնէի. հայ դաղթական 10-14 տարեկան տղաք որ կը շրջէին հաց, պտուղ, ծխախոտ, բանջարեղէն եւայլն ծախելով, եւ այսպէս համեստ վաստակ մը կ'ընէին:

Էսկիշէհիրէն մեկնելով դնացքը կ'անցնէր հետզհետէ Պիլէճիկի, Աստրազարի կայարաններուն առջեւէն առանց կանդ առնելու: Միայն Նիկոմիդիոյ կայարանը մէկ ժամ կը մնայինք, որովհետեւ բաւական թուով թուրք ճամբորդներ դնացքը կը մտնէին Պոլիս երթալու համար:

Հետզհետէ կը քերէինք Նիկոմիդիոյ ծոցի եւ Մարմարայի մերթ ապառաժուտ եւ մերթ դալարազարդ եզերքները:

Մարմարայի արծաթափայլ խաղաղ ծովը, կապոյտ ու ջինջ երկինքը, երբեմն փոքրիկ ալիքներու ճողփիւնը, աչնանային դեղեցիկ արեւ մը, հոդիիս վրայ այնքան սփոփարար եւ կազդուրիչ ազդեցութիւն մը կ'ընէին, որ պահ մը կը մոռնայի աքսորականի հանդամանքս, ծպտումս եւ ամէն ինչ...:

Բայց յանկարծ, տարօրինակ հակադարձութեամբ մը, միտքս ինկնային մեր աքսոր երթալու սարսափելի օրերը, 1915 Ապրիլ 12-15, երբ դարձեալ այս կողմերէն կ'անցնէինք դէպի Զանկըրը:

1915ի Ապրիլին աքսոր դացած առեն աչքիս չէր երեւար բնաւ գարնան վերազարթնող բնութեան հրաշալի գեղեցկութիւնը, ոչ քովս, ոչ ետս, չուրջս հայ մտաւորականներու խիտ չարքեր նատած էին պլխիկոր, մտատանջ, խոժոռադէմ ու բարոյալքուած...:

Առնց մեծամասնութիւնը կորսուած ըլլալով այժմ կը գառնայի Պոլիս եւ խոր ցաւով կը մտաբերէի անոնց յիշատակը:

Աչքերուս առջեւ կը պատկերանար խեղճ մօրս դէմքը, ա՛խ, արդեօք ատուգիւ պիտի կրնայի անվտանգ հասնիլ տուն եւ նետուիլ անոր գրկին մէջ ու ըսել. «Մա՛յր, քու բարեպաշտ աղօթքներդ Աստուած լսեց եւ ահա կորսուած զաւակդ, որ մեռելներէն յարութիւն առած կը գառնայ ահա գիրկդ...»:

Երկաթուղիի դնացքը այժմ աւելի արագ կը սուրար: Բայց քանի կը մօտենայինք Հայտար Փաշային, վտանգի ամպերը ալ աւելի կը խտանային ու կը տանջէին միտքս ու հոգիս:

Պոլսէն եկող գացողներէն քանիցս լսած էի, որ հայ լրտեսներ կան եւ ասոնց գլուխը՝ Պէշիքթաշի գարշելի մուխթար Յարութիւն Մկրտիչեանը կը գտնուի Հայտար Փաշայի կայարանը եւ որսի հաւատարիմ շուներու պէս, խուզարկու աչքերով գաւառէն եկող վտխըստական հայեր կը փնտռեն ճամբորդներուն մէջ: Հապա եթէ հոն ըլլար ու զիս ճանչնար...:

Վերջին կարգադրութիւններ կ'ընէի ինձ ընկերացող գերման երկու պինուորներուն հետ, որոնք կը խոստանային Պոլիս մեր ժամանումէն մինչեւ չորս օր, ինծի համար հարկ եղած գերման պինուորական պաշտօնական թուղթերը պատրաստել տալ եւ միասին Սիրքէճիի կայարանէն մեկնելով Պոլիս-Պերլին ճեպընթացով նետուիլ Պերլին:

Թէպէտ ես այս գերման պինուորներուն կ'ըսէի թէ Պերլին պիտի երթամ, բայց նպատակս Պուլկարիա մնալ էր, աւելի ճիշդ Փիլիպէ, ուր քաջածանօթ հայ բարեկամներու աջակցութեան չնորհիւ պիտի կրնայի Զուիցերիա մեկնիլ:

Բէնաիքի առջեւ տեսայ որ Թուրք ոստիկաններ ցորենով լեցուած վակոնի մը մէջէն ծեծելով դուրս կը քաշէին յոյն ծաղկահատակ երիտասարդ մը, որ հոն պահուելով յայտնած էր մինչեւ Բէնաիք ապահով հասնիլ:

Վերջապէս մեր մեկնումէն վեց օր վերջ, 1918 Սեպտեմբեր 25 կիրակի օր, կէսօրէ վերջ ժամը 4ին, մեր գնացքը կանգ առաւ Հայատար Փաշայի կայարանին մէջ:

Ինչպէս մեր հանդիպած դէմքերը բոլոր կայարաններուն առջեւ, նոյնպէս եւ հոս, գերման սպայ մը եկաւ քննել մեր պինուորական ինքնութեան Թուղթերը եւ մեզ Թողուց որ անցնինք երթանք...:

Չէի կրնար երեւակայել Թէ Պոլիս պալը այսքան դիւրին ու անվտանգ գործ մը ըլլար:

Գերման երկու պինուոր ընկերներուս հետ երբ կ'անցնէինք կայարանին առջեւէն, կը հանդիպէինք կիրակնօրեայ իրենց պատոյտէն ընտանեօք վերադարձող վաղածանօթ երկու հայ բարեկամներու...: Ես իսկոյն ճանչցայ զանոնք, բայց անոնք իրենց մտքովն իսկ չէին անցներ Թէ իրենց հանդիպողը իրենց քաջածանօթ աքսորական եկեղեցականն էր, որը իրենք, ինչպէս եւ շատեր, մեռած ըլլալ կը կարծէին արդէն:

Գաղթական պինուորներու յատուկ դէմքիս կէսը ծածկող մեծ պլխարկս ինծ անճանաչելի դարձուցած էր եւ ոչ ոք կրնար ծպտուս մէջ Թափանցել:

Ժամերը արագ կը սահէին, գերման երեք պինուորներս հանգիստ սրտով եւ ազատօրէն կը շրջէինք Գատըգիւղի եւ Հայատար Փաշայի քարտէններուն վրայ, մինչ ամենազգի հոծ բազմութիւն մը խումբ խումբ կ'երթային, կ'ուգային, կը դառնային եւ աշնանային արեւուտ ու պեղեցիկ օդով մը իրենց կիրակնօրեայ պատոյտը կը վայելէին, իբր Թէ պատերազմի մէջ չէին ապրեր...:

Որոշած էինք Հայատար Փաշայի վերջին չոգենաւով երթալ Բերա գերման պինուորական կայան մը ու հոն դիշերել: Պոլսոյ մէջ եւս ապահով ապաստան մը ճարելէ վերջ, նպատակս էր Եւրոպա մեկնելու կեղծ Թուղթերս պատրաստել քանի մը օրուան մէջ, բայց նախքան

Պոլսէն մեկուսա կ'ուզէի տեսնել խեղճ մայրս որ չորս տարիէ ի վեր ճամբաս կը սպասէր անձկանօք:

Չի հաստատապէս որոշած էի իմ ազգականներուս ապահովութեանը համար Պոլիս չմնալ եւ մեր տունը չապաստանիլ:

Մինչեւ Հայտար փաշայի նաւամատոյցին առջեւ երթալէ ետք, վերջին րոպէին երբ չոգենաւ պիտի մտնէինք, ոտքերս այլեւս առաջ չէին երթար եւ զերման երկու զինուորներուն հասցէն բերանացի առնելով ըսի· «Դուք գացէք, թուղթերս պատրաստեցէք ես հինգշաբթի ճիշտ կէսօրին կոպտամ ձեզ գտնել· հիմա տուն՝ մօրս պիտի երթամ... եթէ հինգշաբթի չգամ, գիտցէք որ ձերբակալուած եմ...»:

Ի հարկին զիս փնտռելու համար հասցէս առնելով մտան կալաթայ մեկնող չոգենաւը եւ բաժնուեցանք իրարմէ:

Մօրս կարօտը կը բաժնէր զիս ընկերներէս. ծանօթ էի թէ որքան արցունք էր թափած աքսորէս ի վեր եւ որքան աղօթած, որպէսզի վտանգէ զերծ մնամ: Ինչպէ՞ս պիտի կրնայի մինչեւ Պոլիս գալ եւ դրանը առջեւէն անցնիլ առանց զինքը ողջագուրելու, մանաւանդ որ մայրս կը պաշտէի, ինծի միշտ նեցուկ եղած էր ամէն դժուարութիւններուս մէջ: Ընտանեքին գլուխն էր իր վեց զաւակներով եւ տասնըչորս թոռներով: Հպարտ էի ունենալով այնպիսի մայր մը որ հայ կնոջ տիպար մըն էր:

Հայրենասէր, աղօթասէր, որդեսէր, ծայր աստիճան ուսումնասէր, իր զաւակներուն, թոռներուն գոլէճական եւ համալսարանական կրթութիւն ստանալուն իսկական դրդապատճառն էր եղած:

Աղջիկը Շապին Գարահիսարի եւ Թոքատի Հիւսխաեան մեծահամբաւ եւ հարուստ ընտանեքին, 1906ին ծանօթ դրագէտ Մելքոն Կիւրճեան Գասթէմունիէն «Բիւզանդիոն» լրագրին ղրկած մանաւոր յօդուածի մը մէջ անոր նկարագրութիւնը ըրած էր:

Իր աղքատասիրութիւնը ամբողջ Սկիւտարի մէջ համբաւ հանած էր: Ով որ որեւէ ցաւ կամ կարօտութիւն ունենար, Տիրամօր կը վազէր: Ամէն ոք գիտէր, մանաւանդ թշուառ հայ կիներ, թէ Տիրամայրը զիրենք պարապ չէր հաներ, իր մօտը նստեցնելով կարեկցու-

թեամբ մոխիկ կ'ընէր անոնց երկարապատում խօսակցութիւնները :

Մեծ եղբօրս իրեն տրամադրած դումարին մեծ մասը կը ծախսէը կարօտեալներու նպաստելու համար, նոյնիսկ ինքզինք զրկելով : Աղքատ աղջիկներու օժիտ կը պատրաստէր ու ինք յաւմար մարդիկ կը դառնէր ու կ'ամուսնացնէր, ծնած զաւակներուն կնքամայր կ'ըլլար :

Շատ անգամ միջամտութեանս կը դիմէր այդպիսի զրկեալներու եւ անիրաւուածներու պաշտպանութեան համար : Յաճախ բախումներ կ'ունենայի աղգային պաշտօնական անձերու հետ, անիրաւութիւն մը բառնալու համար : Սիրով կ'ընէի, փոյթ չէ, մօրս դոհացում տալու համար եւ մերթ թշնամանքի կ'ենթարկէի անձս : Վստահ էի սակայն որ մայրս արդարութեան կողմն էր :

Ոչ միայն սէր, այլ եւ պաշտամունք ունէի մօրս հանդէպ, բառերուն աչխարհիկ իմաստով : Ինչպէս կրնայի տառապանքի չորս տարուան անզուսպ կարօտս թաղել ու անցնիլ երթալ Եւրոպա առանց դինքը տեսնելու :

Ծռւխտը նստայ մեկուսի ու սպասեցի որ մութը իջնայ որպէսզի ճամբաս չարունակեմ :

Ժամը մօտաւորապէս լինն էր երբ ճամբայ ելայ դէպի Սկիւտար :

Արդէն մութ դիշեր էր, Պոլսոյ մէջ այ փողոցներու կազի լապտերները չէին վառեր. թանձր աղջամուղջ էր. ոչ մէկ ճամբորդ փողոցներուն մէջ :

Գերման դինուորը հաստատ քայլերով կ'անցնէր հետզհետէ Հայոտար Փաչայի բժչկական համալսարանի հոյակապ չէնքին առջեւէն, յետոյ նոճազարդ թուրք դերեզմաններէն, ուր տեղն է ըսել՝ մեռելական խաղաղութիւն եւ լռութիւն կը տիրէր :

Ոչ միայն փողոցի լապտերները չէին վառեր, այլ նաեւ ոչ մէկ տան մէջ լոյս կը տեսնէի, հակառակ որ դեռ հազիւ ժամը իննուկէսն էր : Հազիւ թէ ամէն մէկ փողոցի մէջ մէկ կամ երկու աղօտ լոյսեր կը նչմարէի : Պատերազմի հետեւանքով քարիւղը այնքան սակաւած էր ու աղաճ, որ կարելի չէր լամբար վառել :

Երբեմն կը նչմարէի տուներու պատուհաններուն ետեւ չուքերու չարժումներ, ի մասնաւորի քրիստոնեայ թաղերուն մէջ :

Անցայ Հայտար Փաշայի եւ Սկիւտարի ճամբուն վրայ գտնուող գինուորական պահականոցին առջեւէն: Պահակ գինուորը անտարբեր կը չարունակէր իր սովորական երթեւեկը:

Ահա հայոց գերեզմանատունը: Երկու ճամբայ ունէի իմ առջեւ: Կարճը՝ Աճիպատէմէն ուղղակի լճկնալ Սէլամսըզ, անցնելով համանուն պահականոցին առջեւէն, ինչ որ կրնար կասկածի տեղի տալ, մանաւանդ որ մեր տունը միայն քանի մը քայլ հեռու էր այդ պահականոցէն: Ուստի նախընտրեցի առնել Իճատիէի փոչոտ ճամբան, մինչեւն հրէից թաղը եւ այնտեղէն անցնիլ Սէլամսըզ, գրեթէ դէմ առ դէմ մեր տան:

Զարմանալի բան. ժամը 10ն էր եւ սակայն վարի սենեակը լոյս կար եւ վարագոյրը կիսով բաց էր ու մայրս պատուհանին առջեւ գեռ նստած, հակառակ անոր որ ժամը 9ին կանոնաւորաբար պառկելու կ'երթար:

Արդեօք երազի մէ՞ջ էի... չէի հաւատար աչքերուս: Կրկին տուն դառնա՛լ, մայրս տեսնե՛լ...: Երջանկութենէս կը փղձկէի:

Բայց նկատելով որ մայրս սրտի հիւանդութիւն ունէր եւ անակընկալ ներկայութիւնս կրնար վտանգաւոր ըլլալ, որոշեցի մեծ քրոջս տունը երթալ, որ նոյն փողոցին մէջ կը գտնուէր:

Դուրսի դրան մարմարեայ հինգ սանդուղներէն վեր ելլելով պատուհանէն որոշակի կը տեսնէի քեռայրներս, քոյրերս, 4-5 քեռագինները, եւ ի՛նչ զարմանք, կը լսէի որ իմ մասիս կը խօսէին...:

Պատուհանին ապակիին զարկի մեղմիւ, եւ ահա գինուոր քեռագիս կուգար դուռը բանալու եւ Ֆրանսերէն ինձ կը հարցնէր թէ ի՞նչ կ'ուզեմ... կարծելով որ ճամբան մոլորած զերման գինուոր մըն եմ:

— Օննի՛կ... Ա՛խ, մօրեղբայրս...:

Եւ մինչդեռ մենք փղձկած կուլայինք համբուրուելով, ներսը գտնուողները կը զարմանային թէ ինչո՞ւ կ'ուշանար ետ դառնալ քեռագիս, մէկիկ մէկիկ դուրս կուգային, բայց եկողը դուրսը կը մնար...:

Հարցումներ կը տեղային վրաս, անհամբեր կ'ուզէին պատմու-

թիւնս լսել, մինչ ես իմ կողմէս անհամբեր էի ձերբակալուելէս ի վեր ինձ հետաքրքրող անցուդարձերը իմանալու:

Փոխադարձաբար մեր հարցերը իրար կը խաչաձեւէին. վշտի կսկիծի դառն ու լեղի արցունքներուն յաջորդած էին ուրախութեան արցունքներ: Բայց ամէնքս ալ վարակուած էինք վաղուան երկիւղով, մի ամէնքն ալ ապշած էին իմ յանդգնութենէս եւ զարմանալով կը զարմանային, երբ համառօտակի կ'ուրուագծէի վերջին ոդիսականիս դէպքերը, աւելցնելով որ չորս օրէն, այսինքն Հինգշաբթի պիտի մեկնէի երկաթուղիով Եւրոպա:

Երազ կը թուէր իրենց այս ամէնը, եւ կը կարծէին թէ տեսիլքի մը առջեւ կը գտնուէին...:

Մեծ սրտաբեկութիւն կ'ունենայի երբ ինձ կ'իմացնէին որ թուրք ոստիկանութիւնը իմ ձերբակալութենէս անմիջապէս վերջ տուն դալով խիստ քննութիւն ու խուզարկութիւն կատարած էր եւ բոլոր դիրքերս ու ձեռագիրներս տարած, ի մէջ այլոց պատրաստած «Կանոնագիր Հայ Եկեղեցւոյ» երկասիրութիւնս, որուն յիշատակութիւնը ըրի արդէն:

Զարմանքով ինձ կը պատմէին որ մայրս 15 օր առաջ օր մը կ'երթայ քոյրերուս, քեռորդիներուս. «Զաւակս պատրաստութիւն կը տեսնէ կոր, Պոլիս պիտի դայ...»: Հոդիի աչքերով միշտ կը տեսնէ եղեր թէ ի՞նչ վիճակի մէջ եմ, եւ յաճախ իր աղօթքի ժամերը կը կրկնապատկէ եղեր, իմ ներկայութիւնս վայելելու համար: Արշալոյսէն առաջ ելլելով Հիւրասրահին մէջ կը մեկուսանայ եղեր աղօթելու: «Զաւակս դարձեալ սաստիկ նեղ օրեր կ'անցընէ, վտանգներով պաշարուած է, ուրիշ բան եթէ չեմ կրնար ընել, գոնէ աղաօթքով օդնութեան հասնիմ խեղճ զաւկիս... չունելը... դժբախտ զաւկիս պլուխը չուտեն...»:

Աստուած լսեր էր թշուառ մօրս արտասուալից աղօթքները. ինչպէ՛ս չհաւատալ այս հրաշքին:

Կէս գիշեր էր արդէն երբ մեր տունը վերադարձանք: Ինծի համար անկարելի էր քնանալ, ամբողջ գիշերը մօրս վրայ կը խորհէի, եւ յետոյ փողոցին մէջ լսուած ամէն ոտքի չշուկ զիս երկիւղով կը լեցնէր ու պատրանքը կուտար թէ ոստիկաններ կուգան զիս կրկին ձերբակալելու...:

Առաւօտ եղաւ. մայրս դուրս եկաւ իր ննջարանէն ու քոյրս պայծ դիմաւորելով աւետիսը տուաւ ու ըսաւ. «Մայր, Հայր Սուրբէն» գաղտնի նամակ եկաւ երէկ ղիչեր, եղբայրս քանի մը օրէն Պոլիս կուգայ կոր Եւրոպա երթալու համար...»: Ու մայրս խիստ վրդովուած պատասխանեց. «Աղջիկս, ինչո՞ւ զիս կը խաբէք, զաւակս հոս է, ինչո՞ւ ինձմէ կը պահէք...»:

Ես որ անհամբեր քրոջս նախապատրաստական այս արարողութեան կըսպասէի, այլեւս անկարող համբերելու, սենեակէս դուրս խոյացայ մօրս բազուկներուն մէջ նետուելու:

— Մայրի՛կ... ա՛խ, անուշիկ զաւակս...:

33· ՋԻՆԱԴԱԴԱՐ

ԴԱՇՆԱԿԻՑ ՆԱԽԱՏՈՐՄԻՆ ՑԱՂԹԱԿԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ԹՈՒՐՔ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԸ

1918ի գարնան պատերազմի բախտը հետզհետէ կը դառնար Գերմանիոյ դէմ, երբ Միացեալ Նահանգները պատերազմին մասնակցելով համաձայնական պետութիւններուն կը բերէին իրենց ամենազօր աջակցութիւնը:

Այլեւս հաւասարակշռութիւնը խախտած էր: Միացեալ Նահանգներու մարդու, դրամի եւ պատերազմական գոյքերու անսպառ մթերքը ի սպաս կը դրուէր համաձայնականներու դատին, մինչդեռ Գերմանիա թէ մարդու եւ մանաւանդ ուտեստեղէնի չափազանց նեղութիւն կը կրէր:

918ի աշնան պատերազմը կը մօտենար իր վախճանին:

Ֆրանսայի ճակատին վրայ 12-15 Սեպ. Մէն–Միհիէյի, 26 Սեպ. Արկոնի, 27-28 Սեպ. Իբըր Քամպռէ-Սէն Քանթէնի համաձայնական յաղթականները կը սահէին դէպի սպայակոյտը նահանջի: Համաձայնականներու ձեռքը կ'իյնային աւելի քան քառորդ միլիոն գերիներ, 10,000ի մօտ թնդանօթ եւ ռազմամթերք:

Համաձայնական պետութեանց միացեալ բանակներուն ընդհանուր հրամանատար մարշալ Ֆոչ, 25 Սեպտեմբերին, արդէն յառաջխաղացումով մը կը հասնէր Հռենոսի ափը:

Մինչդեռ արեւմտեան ճակատին վրայ համաձայնական բանակները օրը օրին դէպի նահանջի պատերազմիկ ուժերը կը բռնադատէին, Պալքանեան մարզին մէջ եւս Ֆրանսական, սեր-

պիական, հելլենական միացեալ բանակներու վերին հրամանատար զօրավար Ֆռանչէ տ'Էսփրէ ընդհանուր յարձակման ձեռնարկելով յաջորդաբար կը դրաւէր Զօվիք, Սթէրավինա, Զէրնա, Փէրլէփէ, Մանաստիրը, Սթրումնիցա, Ռօչանա, Իսկիւպ, դատապարտելով պուլկար բանակը կազմալուծման:

Համաձայնական բանակներուն Պալքաններու մէջ ըրած ճնշումին եւ փայլուն յաղթանակներուն չնորհիւ, պուլկար բանակէն 90 հազար զինուոր դերի կ'առնուէր, ինչպէս նաեւ 2000 թնդանօթ եւ պատերազմական բազում աւար:

Պուլկարիա ճարահատ զօրավար Թօտորօֆը կ'ուղարկէր Ֆրանսացի զօրավար Ֆռանչէ տ'Էսփրէյի մօտ, Սեպտ. 26ին, բանակցութեանց համար, եւ Սեպտ. 29ին Սելանիկի մէջ կը կնքուէր պուլկարական զինադադարը:

Այս զինադադարով Թուրքիոյ եւ Գերմանիոյ միջեւ հաղորդակցութեան գիծը վերջնականապէս կը կտրուէր:

Թուրքիա Գերմանիայէն բաժնուելով եւ այլեւս իրեն համար պատրենաւորման ամէն յոյս կորսուած ըլլալով, դատապարտուած էր հետեւիլ Պուլկարիոյ օրինակին:

Պաղեստինի, Սուրիոյ եւ Միջագետքի մարզերուն մէջ անդլեւհընդիկ բանակին վերին հրամանատար զօր. Ալէնպի հզօր յարձակողականով մը խորտակած էր Թուրք ռազմաճակատը եւ մօտ կէս միլիոնոց բանակով մը կ'աւէր, կը սրբէր Սուրիան Թուրք կազմալուծուած բանակին մնացորդ բեկորներէն եւ կը դրաւէր Հալէպը:

Թուրքիոյ Թալէաթ-Էնվէր-Ճէմալ դահլիճը կըստիպուէր հրաժարիլ եւ Սուլթան Վահիտէտտինի վարչապետութիւնը կը յանձնէր Անգլիոյ պետական մարդոց վստահելի նկատած եւ քանիցս նոյն պաշտօնը վարած Թեւֆիք փաշային: Նոր վարչապետը ծովային նոր նախարար Րէուֆ փաշան կ'ուղարկէր Քուվէթ էլ Ամարայի մէջ դերի ինկած անգլ. զօրավար Թաունզէնտի հետ անգլ. ծովակալ Սըր Արթիւր Կէյթուրի մօտ, զինադադար խնդրելու:

Պուլկարական անձնատուութենէն դրեթէ ամիս մը վերջ, այսինքն

1918 Հոկտեմբեր 30ին, համաձայնական նաւատորմին ընդհ. հրամանատար անգլիացի ծովակալ Սըր Արթիւր Կէյթուրի հետ Մունտրոսի մէջ կը կնքէին 14 յօդուածէ բաղկացած զինադադար մը, որով Թուրքիա պարզապէս անձնատուր կ'ըլլար յանձնելով իր մայրաքաղաքը, Տարտանէլի եւ Վոսփորի նեղուցները, ամբողջ պատերազմական իրեղէններն ու զէնքերը, ռազմամթերքը, ինչպէս նաեւ երկաթուղիներու վարչութիւնը եւ իր նաւատորմին մնացորդ բեկորները:

Այս օրերուն Թուրքիոյ կործանման պատասխանատու հրաժարեալ նախարարները՝ Թալէաթ, Էնվէր եւ Ճէմալ որ պահուած էին, տեսնելով որ համաձայնական նաւատորմը չուտով Պոլիս պիտի մտնէ եւ հաչիւ տալու ժամանակը եկած է, ծովու ճամբով խոյս տուին Պոլսէն Թումանիա եւ անկէ ծպտեալ կ'երթային Պերլին, իրենց անբաւ կողոպուտը հոն վայելելու համար:

Հայ ժողովուրդին այս մեծ դահճապետները այսպէս սովորական ատրճանակներու նման խոյս կուտային բաբելոնէն, իրենց հետ ձգելով աւերակ երկիր մը:

Համաչխարհային պատերազմէն վերջ Թուրքիա կը կորսնցնէր ամբողջ Արաբիան՝ 441,000 քառ. քիլոմեթր, 1·800·000 բնակիչով, Միջագետքը (Պասրա, Պաղտատ, Մուսուլի նահանգները, Տէր էլ Զօրի ուղղն սանճագը)՝ 448,000 քա. քիլոմեթր, 1,141,200 բնակիչով, Պաղեստին՝ 18,000 քառ. քիլոմեթր, 350·000 բնակիչով, Սուրիա եւ Լիբանան՝ 200,000 քառ. քիլոմեթր, 2,750,000 բնակիչով:

Համապատասխան՝ 1,108,100 քառ. քիլոմեթր, 6,041,200 բնակիչ:

Այսպէս՝ Թուրքիա կը վերածուէր՝ փոքր Ասիոյ հողամասին եւ Աղրիանուպոլսոյ կուսակալութեան, առանց խօսելու Արեւելեան նահանգներուն մասին, որոնց ճակատագիրը դեռ որոշուած չէր: Ընդամէնը՝ 702,300 քառ. քիլոմեթր, եւ մօտաւորապէս տասը միլիոն բնակչութիւն, ըստ 1914ի նախապատերազմեան վիճակագրութեան:

Բայց 1918ին, զինադադարի վաղորդայնին, ըստ թրքական պաշտօնական յայտարարութեանց, հազիւ կէսը գոյութիւն ունէր, նկատելով որ պատերազմի չրջանին կորսուած են չորս ու կէս միլիոն

քնակչութիւն, որոնց երկու միլիոնը՝ հայ, յոյն, ասորի եւ այլ քրիստոնեայ. երկու միլիոն հինգ հարիւր հազար իսլամ ժողովուրդ, մինուոր, զաղթական, համաճարակի եւ սովի զոհ:

Զինադադար կնքուելէն չորս օր առաջ անգլեւհնդիկ բանակները կը գրաւէին Հալէպը, եւ թուրքերը տասնեակ հազարաւոր զերի եւ բազում աւար կը ձգէին Զօր. Ալէնպիի ձեռքը:

Մունտրոսի մէջ թուրքերու կնքած զինադադարէն չորս օր վերջ, համաճայնական բանակը, որուն մէջ լաւ մարզուած հայ կամաւորներ կը գտնուէին Ֆրանսացի սպանեարու հրամանատարութեան տակ, կը գրաւէր ամբողջ Կիլիկիան, աննախընթաց ու մեծ խանդավառութիւն բերելով տառապահիւծ վերապրող հայութեան մէջ:

Միւս կողմէ Տարտանէլի առջեւ խարսխած համաճայնական հզօր նաւատորմը կը սկսէր նեղուցը մաքրել ականներէն:

Տասը օրուան մէջ այս գործը ի կատար հանելով, մայրաքաղաքին բոլոր օրաթերթերը կը ծանուցանէին թէ Նոյեմբեր 13ին համաճայնական միացեալ նաւատորմը մուտք պիտի գործէ Պոլիս:

Գերմանիոյ մէջ եւս դէպքերը կը զահավիժէին, փութթացնելով Գերմանիոյ եւ իր զինակիցներուն անձնատուութիւնը:

Գերման կայսրութեան զահլիճը իր հրաժարականը տուեր էր Պուլկարիոյ զինադադարին օրը՝ 1918 Սեպտ. 29ին: Նոր վարչապետը, Պաատէնի Մաքս իշխանը Հոկտ. 5ին Ամերիկայի ընդհանուր զինադադար կ'առաջարկէր: Նոյն այս օրերուն Գերմանիոյ մէջ յեղափոխութիւն կը ծագէր. Պավարիոյ եւ Վիւրթէնպէրկի թագաւորները վտանած էին, գերման կայսրութեան այս միացեալ երկիրները հանրապետութիւն հռչակած ըլլալով:

Նոյեմբեր 6ին Գերմանիոյ լիազօր պատուիրակները՝ Էրցպէրկէր, Օպէնտորֆ, զօր. Վէնթէրֆէլտ եւ Ֆանսլօֆ կը ներկայանային համաճայնական միացեալ բանակներու ընդհանուր հրամանատար մարշալ Ֆոշի, զինադադարի բանակցութեանց մտնելու համար:

Նոյեմբեր 8ին համաշխարհային այս արիւնազանգ պատերազմին իսկական պատասխանատու ամբարտաւան գերման կայսրը Վիլհելմ, իր զահաժառանգ զաւկին հետ հրաժարելով զահէն, սարսափահար կ'ապաստանէր Հոլանտա:

Գերմանիա հանրապետութիւն կը հռչակէր եւ 1918 Նոյեմբեր 11ին Ռէթօնտի մէջ կը կնքուէր այս աննախընթաց պատերազմին վերջնադադարը:

Իրապէս Նոյեմբեր 13ին, համաձայնական նաւատորմը, բաղկացած 42 մեծ ու փոքր մարտանաւերէ, անցնելով Տարտանէլի նեղուցը, կը մտնէր թուրք մայրաքաղաքին: Գալով ինծի, ես որ Սեպտ. 26ին Պոլիս ժամանելով կը պատրաստուէի չորս օր վերջ մեկնիլ դէպի Եւրոպա, ճիշդ նոյն օրը առաւօտեան թերթերը արձագանգ կ'ըլլային պուլկարական անակնկալ վերնադադարին:

Թաղաքագէտ, զինուորագէտ կամ ռազմագէտ ըլլալու պէտք չկար տեսնելու համար որ պուլկարական անջատ այս զինադադարը իր հետ տրամաբանօրէն պիտի բերէր ընդհանուր զինադադարը:

Ուստի յետաձգելով մեկնումիս ծրագիրը, մերթ մեր տան եւ մերթ քրոջս տան մէջ թաղնուած սկսայ գրի առնել յուշերս, պատրաստելու համար հայ դողդոջայի ներկայ պատմութիւնը, քանի յիշողութեանս մէջ թարմ էին հայ ահաւոր մարտիրոսագրութեան իմ անձնապէս տեսած ու ականատեսներէ ուղղակի լսած եղերական ու ողբերական այնքան դրուագներ:

Ոչ ոք տեղեկութիւն ունէր Պոլիս դարձիս մասին, մինչ ես Հեբքոտ, օրը օրին կը հետեւէի պատերազմին դահավէժ այս վերջին իրադարձութեանց, չարունակելով միանգամայն աշխատիլ, կարգաւորելով յուշերուս յատակագիծը:

Բայց երբ լրագիրներէն տեղեկացայ որ Նոյեմբեր 13ին համաձայնական նաւատորմը մուտք պիտի գործէ Պոլիս, այլեւս գրիչը մէկ կողմ նետեցի, ականատես ըլլալու համար կենդանի աչքերով պատմական այս յոյժ հանդիսական պատահարին: Կը կարծէի որ ես մասնաւոր առանձնաշնորհում մը ունէի, հանդիսականի առաջին կարգերուն վրայ ըլլալու, դիմաւորելու համաձայնական միացեալ նաւատորմին մուտքը, հաւատալով ինչպէս չատեր թէ այս յաղթանակը արդարութեան եւ իրաւունքի հոյակապ յաղթանակն էր, թէ այլեւս պիտի վերկուէինք բռնաւոր կառավարութեան մը ձեռքէն:

Հակառակ ասոր, կասկածամտութիւնը, զգուշաւորութիւնը եւ չրջահայեցութիւնը իմ մէջս այնքան թաւիանցած էին որ կը զգուշանայի անխորհուրդ արարքներէ:

Ուստի Պերլինէն 1914ին հետս Պոլիս բերած սեւ ախտինկօմս հագնելով եւ սիլինտր գլխարկս դնելով, Սկիւտարէն իջայ Գուզկունճուք: Բայց նկատելով որ եթէ չոգենաւով Պէյնկիթաշ անցնէի, անպայման շատ ծանօթ հայերու պիտի հանդիպէի. նախամեծար համարեցի նաւակով մը անցնիլ Վոսփորի նեղուցը:

Թուրք նաւավարը կարծելով որ հայ բժիշկ մըն եմ, լինամէ մխիթարուելուն դառնալու յոյսով կ'ըսէր. «էֆէնտի, ինչ դէշ ժամանակի մէջ կ'ապրինք, այս ինչ սեւ օրերու հանդիպեցանք. հայրենիքը կործանող թալաթ, էնվէր ձգեցին փախան, ու մեզ մեր ճակատագրին թողուցին: Ա՛ս հաւատալի՞ք բան է, օտար նաւատորմը այսպէս մեծ ծահանդէս Պոլիս մտնայ եւ մենք խալամներս պարզ հանդիսատեսներ ըլլանք...»:

Ինքնաբերաբար, անկամօրէն չանացի զինք մխիթարել, ըսելով որ «այս սեւ օրերն ալ կ'անցնին, անհոգ եղիր:»

Հպիւս Պէյնկիթաշի նաւամատոյցը ցամաք ելած, կ'ուճապարէի կառքով մը կաղհանէի ճամբով բարձրանալ Բերա, Թաքսիմ, եւ դերման դեսպանատան դռնուած բլուրէն դիտել համաճայնական նաւատորմին մուտքը Վոսփորի մէջ:

Արդարեւ համայնապատկերը անզուգական էր:

Ֆռանսերկու անգլիական, տասներկու ֆրանսական եւ տասը իտալական ու հելլենական՝ ընդամէնը քառասուն երկու մեծ ու փոքր ամէն տեսակ պատերազմական նաւեր, իրենց ծխանոներէն քուլայ քուլայ ծուխեր արձակելով յաղթական դնացքով մը մուտք կը գործէին Մարմարայէն դէպի Վոսփոր: Այս հզօր նաւատորմին առաջնորդ անգլիական մեծ սրբթնօթը «Ագամեմնոն», իր մէջ ունենալով Տարտանէլի համաճայնական միացեալ նաւային ուժերու հրամանատար ծովակալ Սըր Ումթիւր Կէյթորըը, կուզար խարսխել Պէյնկիթաշի կայսերական՝ Տոլմապահչէի Պալատին դիմաց:

Այս քանի մը նաւային միաւթիւնները բաժնուելով կ'երթային խարսխել ոմանք Հայտար փաշայի առջեւ, ոմանք Այսթէֆանոյի բացերը, ուրիշ թորփիլահալածներու խումբ մը կ'երթար կանգ առնել Սարայ Պուրնուի առջեւ, իսկ մէկ քանի յածանաւեր կ'երթային իրենց

կարդին խարսխել Վոսփորի նեղուցին Սեւ Ծովի բերանի օսմանեան բերդերուն առջեւ:

Մայրաքաղաքին բնակչութիւնը անխախիր եւ հոծ բազմութեամբ ու անդուլ հետաքրքրութենէ մղուած չարան չարան կը լեցուէին ծովափները եւ Պոլսոյ ըլուրներուն վրայ, ի մասնաւորի Այազ Փաշա ուր ես կը դտնուէի, բերանաբաց ու ապշած կը դիտէին նաւատորմին չարժումները:

Նոյն միջոցին անդլիական մէկ քանի օղանաւեր կը սաւառնէին Վոսփորի ջուրերուն վրայ, ալ աւելի փայլ տալով օրուան պատմական հանդէսին:

Յոյն ժողովուրդը այնքան կը ցնծար ու կը սոնքար այս տեսարանին վրայ, որ կարծես թէ Յոյները տարած ըլլային յաղթանակը: Աչքերնին յառած էին հելլենական նաւատորմին թաղը եղող «Սվէրօֆ» հսկայ զրահաւորին, որ եկած խարսխած էր երկու հելլէն թուրվիլահալածներու հետ Գաւրը Գիւղի առջեւ, անդլ. երկու զրահաւորներու միջեւ: Երբ այս հելլէն տրէթնօթը հնչեցուց ազգային քայլերգը, Գաւրը Գիւղի ծովափը հաւաքուած յոյն հազարաւոր ժողովուրդը սկսաւ աղաղակել «Զիթօ՛», մինչդեռ թուրք ոստիկանները կը ծեծէին ու կը ձերբակալէին այս ցոյցին դլխաւոր դերակատարները:

Ժամեր անցնելէն վերջ ակամայ կը հեռանայի ճամբայ իյնալով հետիոտն թաքսիմէն մինչեւ Թիւնէլ, քաղելու համար ընդհանուր տպաւորութիւններ ժողովուրդին մէջ տիրող մտայնութեան վրայ:

Ասուած իմ, այն իրնչ ուրախութիւն եւ ցնծութիւն: Ամբողջ Բերան, Պոլսոյ եւրոպական այս թաղը կը թնդար դինովցած հայ եւ յոյն ժողովրդեան աղմուկովն ու ժխորովը: Բոլոր աչքի զարնող մեծ չէնքերն ու վաճառատուները, ինչպէս եւ տուները դրօշաղարդուած էին անդլիական, ֆրանսական, իտալական, պելճիական, հելլենական մեծ ու փոքր դրօշներով:

Խումներուամ ամբոխը ամէն անգամ որ համաձայնական բանակէն կամ նաւատորմէն սպայ մը կը տեսնէր, խելայեղ կ'աղաղակէր. «կեցցէ՛ Անդլիա, կեցցէ՛ Ֆրանսա, կեցցէ՛ Յունաստան»:

Բերայի մեծ պողոտային տուներէն ֆրանսացի, յոյն եւ հայ աղջիկներ ծաղիկներ կը թափէին պատուհաններէն, վարէն անցնող ուրախութեան թափօրներուն վրայ:

«Զիթօ»ներով օդը կը թնդար։

Իսկ խալամ ժողովուրդը քաչուած իր տուներու վանդակապատ պատուհաններուն ետին, լուռ ու անխօս կը դիտէր։

Երբ կ'անցնէր Բերայի չիտակէն, ճիշդ հելլենական դեսպանատան առջեւ կը հանդիպէի երկու հայերու, որոնցմէ մին անթարթ դիս լաւ մը դիտելէ վերջ, մօտէն անցած ատենս կ'ըսէր իր ուղեկիցը ընկերոջ. «Եղբայր, սա մարդը ես տեղ մը տեսած եմ բայց չեմ յիշեր ո՞ւր, մէկու մը կը նմանի, բայց չեմ յիշեր որո՞ւ»։ Քանի մը քայլ առնելէ վերջ կը դառնայի յետադարձ ակնարկ մը ձգելու համար, յանկարծ կը տեսնէի որ անոնք ալ ետ դարձած ինձ կը դիտէին ապշահար։

Երբ Պօնմարշէի կից անուշավաճառներուն առջեւէն կ'անցնէի, զարմանքով կը դիտէի որ պատերազմէն առաջուան նման ամէն տեսակ անուշեղէնով, խմորեղէնով եւ կաթնեղէններով զարդարուած էին ապակեփեղկերը, մինչ մեզի չատեր հաւատացուցած էին թէ թուրք մայրաքաղաքը անօթութենէ կը կոտորուէր...։

Բնականաբար աղքատ ժողովուրդը հաց չունէր ուտելու, բայց շնորհիւ թուրք կաշառակուլ պաշտօնեաներու, հարուստը անյապ կ'ուտէր, կը խմէր եւ կ'զբօսնուր, որովհետեւ պատերազմի ընթացքին չատ դիւրաւ դրամ չահած ու կալուածներ գնած էր, դրամը առանց հաշուելու կը վատնէր... քանի որ արդար վաստակ չէր...։

Մասնաւոր ուշադրութիւնս կը գրաւէին իշխան սեռին այլանդակ արդուզարդերը, ներկուած դէմքերը, կիսամերկ կուրծքերը եւ անպարկեշտ շարժուձեւերը...։

Ցաջորդ շաբաթներուն մէջ տակաւ տեսածներս ինձ խորհիլ կուտային թէ ատուկիւ Թուրքիոյ մայրաքաղաքը Բաբելոն մը դարձած էր, պատերազմի ընթացքին իր ունեցած եպերելի յառաջդիմութեամբ...։

34· ՅԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԸ ՊԱՏԻԺԻ ԵԿԱՆ ԹԷ ԱԽԱՐԻ

Համաձայնական պետութիւններու նաւատորմը Պոլսոյ առջեւ յաղթական ցոյց մը ընելէ մէկ քանի ժամ վերջ, քանի մը մարտանաւեր ձգելով Պոլսոյ ջուրերը, կ'երթար Նիկոմիդիոյ ծոցը խարսխելու:

Անգլիացի, Ֆրանսացի, ամերիկացի, իտալացի ծովակալները դացին հաստատուիլ իրենց Բերայի հոյակապ դեսպանատուններուն մէջ: Անմիջապէս թուրք կառավարութեան պաշտօնական ներկայացուցիչները վուխթացին իրենց մեծարանքը ներկայացնելու անոնց:

Ֆրանսացի ծովակալ Ամէ Ֆրանսական դեսպանատան մէջ պատասխանելով Ֆրանսական գաղութին անունով խօսող Պօնէի խանդավառ ճառին, ի մէջ այլոց կ'ըսէր հայրենաշունչ չեշտով մը. Սիրելի հայրենակիցներ, ձեր երկարատեւ մղձաւանջը ահա վերջ կը գտնէ դաշնակից յաղթական նաւատորմին ներկայութեամբ եւ կը նշանակէ վերջնական ազատումը: Ի՞նչ պարծանք Ֆրանսացիի անունը կրել: Փա՛ռք Մարէշալ Ժօֆրի եւ Ցօչի, փա՛ռք անոնց օժանդակներուն, փա՛ռք նաեւ զօր. Ֆրանչէ տ'Էսփրէյի՝ յաղթականը արեւելքի բերդին, ուր առաջին տապալումը տեղի ունեցաւ: Պատի՛ւ եւ երախտագիտութիւն հանրապետական կառավարութեան: Փա՛ռք եւ երախտագիտութիւն ու յարգանք Ֆլէմանսոյի, այս յաղթանակի կազմակերպիչին, մեր պատուական եւ մեծ ազատարարին, ներքին եւ արտաքին բոլոր թշնամիներուն դէմ»:

Ահա թէ խանդավառութեան եւ ոգեւորութեան ի՛նչ պատմական մեծ օրերու մէջ կ'ապրէինք, երբ ամենամեծ ծովակալներէն ու զօրա-

վարնեբէն մինչեւ հասարակ ամբոխը պինուկցած օրուան յաղթական ոճնէն, ցնծութեան ուրախութեան մէջ էին եւ ամէն ոք կը ջանար յաղթականի վարքը ու պատիւը իրեն սեփականացնել եւ ամէն ոք կ'ուզէր իր քովինէն աւելի հայրենասիրութիւն մը արտայայտուիլ:

Իսկ Աբեւելքի պատմական «Հիւանդ մարդը» սկիզբը իրաւամբ դլուխը կորնչուցած ըլլալով հանդերձ, թուրք մամուլը ընդհանուր կարծիքոտի մը համաձայն կը հնչեցնէր չքմեղանքի շեփորը, ըսելով՝ թէ թուրք ազգը յանցաւոր չէ եղած՝ պատահած արհաւ համատարած նախճիրներուն, Սելանիկէն եկած քանի մը բախտախնդիրներ էին այս ոճիրները դործողները, անոնք ալ վախան պնացին, որով հաչիւը ինքնին փակուեցաւ...:

Իսկ թուրք թերթերը այս խնամսով կ'արտայայտուէին, ամէն պատասխանատուութիւն մերժելով եւ ըսելով. «Մենք անմեղ ենք, մենք չէինք այդ ոճիրները դործողները, վախչողներն էին. անլիճ-ներները մեր հայրենիքը կործանեցին, երկիրը աւերակ դարձուցին եւ հիմա ալ վախան, խեղճ ու անմեղ ժողովուրդը լքելով իր ճակատադրին»: Եւ որպէսզի ճշդիւ դաղափար մը տանք դինադադարի օրերուն թուրք հոդեբանութեան ու մտայնութեան մասին, թուրք մեծ օրաթերթ «Ձէման»էն արտատպելով բառ առ բառ կուտանք թուրք դրադէտ Թէվֆիք Խալիմի հետեւեալ առաջնորդող յօդուածը.—

« ՄԻ՛ ԽԱԲՈՒԻՐ, ՄԻ՛ ՀԱԻԱՏԱՐ »

«Այո՛, բնաւ մի՛ խաբուիր, մի՛ հաւատար, մի՛ համոզուիր, այս աշխարհը խաբեբայական աշխարհ է: Նախ հովիւ կ'ըլլան, դլուխ կ'անցնին, յետոյ դայլ կ'ըլլան հօտը կուլ կուտան: Հաշտութեան հետ միասին դարձեալ մեր առջեւ քաղաքակիրթներու ընկերութիւնը վրան պիտի լարէ, դրամ պիտի քաշէ: Սա կամ նա անկիւնը մնացած քաղաքական «հանէնոէ»ները պիտի հաւաքուին, ազատութեան «չարքի»ն պիտի երդեն, արդարութեան «մանէ»ն պիտի կանչեն, «բարտա» պիտի հաւաքեն, նոր նոր աճպարարութիւններ պիտի ընեն, մեր ձեռքին մէջ մնացածն ալ յափշտակելով իրենց «քիւլահ»ին մէջ պիտի նետեն: Մէկ խօսքով, նոյն կառավարութիւնը, նոյն«տալավէրան»: Ըլլայ որ

խաբուխս, հաւատաս, համոզուխս բանաստեղծին երգին, երեսխոսանին խօսքին: Բերանս այրած է ամէնէն ալ: Դարձեալ մէկը պիտի ելլէ եւ «Հաւատարութի՛ւն» պոռալով Զամլըճայէն մինչեւ Գանլըճա հոգ պիտի առնէ, էմալըի ակը լրեն աւազան պիտի ընէ եւ ժողովուրդը առանց ջուրի պիտի ձգէ: Դարձեալ մէկը մէջտեղ պիտի դայ եւ «Արդարութի՛ւն» պոռալով յայնըդ օր արաեր պիտի այրէ, ագարակներ պիտի կոխէ, մարդեր պիտի կոխէ: Դարձեալ մէկը պիտի դայ եւ «Ազատութի՛ւն» պոռալով, բերաննիս պիտի գոցէ, ձեռքերնիս պիտի կապէ: Ի՛նչ «Ազատութեան հերոս»ներ մէջտեղ պիտի ելլեն: Զըլլայ որ խաբուխք, հաւատաք, համոզուխք: Եթէ տասը տարիէ ի վեր ձեր առած դասերէն չխրատուեցաք, մի՛ղք: Ո՛չ նոր կուսակցութիւններուն հաւատացէք, ոչ անուշ յոյսերով օրօրուեցէք, ոչ Ալիէն օգուտ եւ ոչ Վէլիէն բարիք սպասեցէք: «Իակի համամ էակի թաս, էակի նալըն, էակի թարզ»: Ֆառսուն տարուան ընկերն Բեանի չըլլար: Ապրինք սիրոյն համար հեռուան կը քալենք ըսելով կուգանք եւ յետոյ Բ. Դուռնէն մինչեւ հանրօգուտ չինուածոյն պաշտօնատունը օթօմօպիլով կ'երթան, ջուր կը խմենք կ'ըսեն եւ չամբանիայի մէջ կը խեղդուին: Տասը տարիէ ի վեր լինչե՛ր տեսանք, լինչե՛ր տեսանք, լինչե՛ր: Մէյէր իսէ լեռ ելեր են այլի մտնելու համար, բուն (պայֆուշը) վախցուցեր են բոյնը ձեռք անցընելու համար, բռնապետութիւնը տապալեր են «մէյտան» դնելու համար: Մուշտակ պիտի հագցնենք կ'ըսեն, մորթը կը դողնան, թաղ պիտի դնենք կ'ըսեն, «քիւլահ»ը յափշտակեն, բարեկամ կ'երեւան ու «ճիյէր»ը կ'այրեն, «հայտէ քալէ» կ'ըսեն, իրենց առջեւը կը ձգեն քեզ եւ յետոյ մէկիկ մէկիկ կը վախչեն ու քեզ կը նետեն կրակին մէջ: Ծերակուտականն ալ առանկ է, երեսխոսանն ալ: Աստուած մի՛ արասպէ, պատերազմ կը բացուի, ամպարապի օդնականին պէս «Շատ ազէկ, էֆէնտիմ, այն պէս է, էֆէնտիմ, յարմար է, էֆէնտիմ կ'ըսեն, հաշտութիւն կ'երեւայ եւ արճեւիի պէս, «Հրամմեցէք, աղա» կ'ըսեն, իթթիհատականը կառավարութիւն կուգայ, բաղնիքի «նաթըը»ի պէս «ալէն ալէնիմ, ալն պէնիմ» մանրն կ'երգեն, ընդդիմադիրները կ'անցնին, «կէօղէրիմ եօլտա գալսը» թիւրքին կը կանչեն: Այսօր Գերմանին գովեստը կ'ընեն, վաղը Անգլիացիին բարեկամը կ'ըլլան: Սկզբունք չունեցող այսպիսի պաշտօնատարները առէք ու դարակը դրէք: Մամուլը յաւակատէս մարդուած վարպետ թուխմակի մը պէս չորս տարիէ ի վեր աս

երեք խօսքերը կը ղրուցեր կը կենար. «Կեցցէ՛ պատերազմը, ափէրի՛ն Հինտէնպուրկ, վերջնական յաղթանա՛կ: Հիմակ ալ այնպէս է, դարձեալ երեք խօսք, «Կեցցէ՛ հաշտութիւնը, ափէրի՛ն Ուիլսըն, անջատ հաշտութիւն»: Արդէն օրաթերթերը իրենց խմբագրականները այնպէս կը ղրէին որ կարծես թէ Էնվէր փաշայի ղրկէին ելած ըլլային: Տեսնենք ասկէ ետքը որուն կառքը պիտի նստին եւ ի՛նչ թիւրքի պիտի կանչեն... Ըլլայ որ խաբուիք, հաւատաք, համոզուիք: Դարձեալ մեր ձեռքը դռնուածները պիտի յափշտակուին եւ ուղտ պիտի չինուին, կուշտերը մէկդի պիտի քաշուին եւ քիչ մըն ալ անօթիները պիտի կշտանան: Ոտիկան պիտի կարծէք ու աւազակ պիտի ելլէ: Հրեշտակ պիտի երեւի ու սատանայ պիտի ելլէ: Եթէ աչքերնիդ չի բանաք, հաւկիթները դարձեալ «ճըլիս» պիտի ելլեն: Մէկ խօսքով, այլեւս ամէն մօրուքաւոր ձեր հայրը մի կարծէք, «էֆէ»ներուն մի՛ խաբուիք: Իմ խրատս ըլլայ ձեղի. — Աչքերնիդ բացէք, ոտքերնիդ ուժով բռնեցէք, նորէն մի խաբուիք, մի հաւատաք, մի՛ համոզուիք»:

Ահա թէ ի՛նչպէս Թուրքերը կատարելութեան հասցուցած էին կեղծիքը, խաբէութիւնը, սուտը եւ նենգամտութիւնը:

Թուրքը երկու դիմակ ունեցած է միշտ, հանդէպ իրմէ տկարին միշտ անգութ, միշտ անողոք, իսկ իրմէ հզօրին հանդէպ քծնող, շողոքորթող, հաճոյակատար ու բարեացակամ եւ հիւրասէր...:

Այս վերջին յատկութիւնները երեւան եկան մանաւանդ երբ յաղթական համաձայնականները ոտք դրին Պոլիս:

Թուրք դիւանագիտութիւնն ու ռազմագիտութիւնը անանկացած էր, բայց Թուրք կեղծիքը, շողոքորթութիւնը, խաբէութիւնը անբռնազբոսիկ ըրամադրելուն մըն էր որ դարերէ ի վեր չահագործած էին. այնքան ճարտարօրէն, իսկ դինադադարի այս ընթացքին յատկապէս ըրին այս մարդին մէջ, զոհերը իրենք եղան եւ ջարդուիչուր եղած Հայը ոճրագործ դարձաւ, իրենք եղան ամբաստանող եւ Հայը դրին ամբաստանութեան աթոռին վրայ...:

Ոտաի բնաւ զարմանալու չէ երբ ի մասնաւորի Ֆրանսացի ծանօթ դրագէտներ, ինչպէս Բիէր Լօթի, Գլօտ Ֆառէռ, Տիկին Կոլիս այնքան խանդավառութեամբ եւ հիացումով կը խօսին Թուրքերու մասին...:

Ոչ ոք կ'ուզէ հաւատալ որ Թուրք մայրաքաղաքին բոլոր կայսերական պալատները (Տոլմապաղչէ, Զըրաղան, Պէյլէրպէյ), գանազան արքունական քէօշկերը ի Սարայ Պուրնու, Բեազըտհանէ ու Պէյքօզ, Պոլսոյ ամենահռչակաւոր մզկիթները արքունի ճարտարապետ Պալեան ամիրաներու ձեռակերտներն են: Բէօթահիոյ յախճապակիին, որով զարդարուած են 5-6 դարերէ ի վեր Թուրք հռչակաւոր ճամիները կամ առաջնորդանիստներուն «մէհրապ»ները Պոլսոյ, Պրուսայի, Բէօթահիայի, Գասթէմունիի, Գոնիայի, Սէօյիւտի եւ Փոքր Ասիոյ իսլամական պատմական կեդրոններուն մէջ, Բէօթահիացի հայ վարպետներու գործերն են:

Թրքական դորպ անունը կրող մեծ ճարտարարուեստին դէմ-դրողները, բուրդը ներկող վարպետները զարմանալ հայեր են, բայց անունը Թրքական է, ղի Թուրք երկրէն կ'արտածուի:

Իր տիրապետութեան 600 տարուան ընթացքին մէջ Թուրքը քաղաքակրթական ոչ մէկ հետք ու յիշատակ ձգած է, եթէ ոչ ջարդ, կողոպուտ, բռնի իսլամացում, առեւանգում: Եէնիչէրիներու բանակը կազմուած էր հաւաքուած քրիստոնեայ տղաքներէ: Երբ ասոնք ջարդեցին, օսմ. կայսրութեան փայլը սկսաւ նեմանալ:

Այս ուղղութեամբ Թուրքը երբ տեսաւ որ չարաչար պարտութենէ վերջ այլեւ վերականգնելու ուրիշ միջոց չմնաց իր ձեռքը, դիմեց կեղծիքի, չողոքոլթուքեան, դիմադրաւելու համաձայնական պետութիւնները:

Ձիհատի այս կրօնամոլ առաքելները բացին հարէմներու ամբոխիակ վանդակաւոր պատուհաններն ու դռները, չալարով, անդոյրով եւ անուշահոտութեամբ պարուրուած Թրքուհիները արձակեցին ամենագէշ օտար սպաներու վրայ, տանելով դիւրին եւ հեշտ յաղթութիւն...:

Թրքահայները Թրքասէր դարձան, իսկ դատաւորները վաստաքան...:

Թրքուհիները քաջալերուած իրենց պատճ ընդունելութենէն, հետզհետէ կատարելագործեցին իրենց «Թաքթիք»ը օտար սպաներու հանդէպ եւ Թուրքերը այս վերջիններուն ներկայացուցին իրենց հերոսուհիները երբ փաշաներու, պէյերու կամ աղնուական Թուրք ընտա-

նիքներու հուրիները... : Այնպէս որ Թուրք մայրաքաղաքը մտնող յաղթականները չուտով մոռցան թէ իրենք պատիժի համար եկած էին թէ վարձատրութեան... :

Մինչեւ Թուրքերը ապշահար կը սպասէին իրենց տրուելիք արդար պատիժը կրելու, երբ առանց թէ փոքր ազդերու ազատութեան համար կռուող զինուորները աւարի էին անցած, հետզհետէ քաջալերուեցան, չփացան, այն աստիճան որ փոխանակ զինադադարի ըլլալու, նոր զէնքեր առացան դաշնակիցներէն, երբ անգլիական բանակը Սուրիան կը Թողուր Ֆրանսացիներուն:

Այս մասին ամենապերճախօս ապացոյց կրնայ ծառայել հետեւեալ յօդուածը, որ հեղինակաւոր Ամերիկացի մը՝ Ուիլիըմ Էլիս, «Նեմեսիսը» վերտառութեամբ, իրը արդար քննադատական դրած է ամերիկեան մեծ օրաթերթի մը մէջ 1922ին, եւ որ արտատպուեցաւ բոլոր հայ օրաթերթերուն մէջ: Ահա բառացի սոյն յօդուածը.—

« Պատերազմը վերջացաւ՝ Թուրքիա կեդրոնական պետութեանց դաշնակցութեան մէջ յոռետոյն պարտեալն ըլլալով: Արդարեւ «եւրոպայի հիւանդ մարդը» այնքան հիւանդ էր որ, կը կասկածէին թէ պիտի վերապրի՞ թէ ոչ: Թուրքիա պատերազմէն քաշուեցաւ լիովին պարտուած եւ Օսմանեան բանակն ու կառավարութիւնը հպատակեցան: Թուրքիա կոնակին վրայ պառկած էր եւ պատրաստ ընդունելու որեւէ պատիժ: Պատիժ մը կը յուսային, որովհետեւ քաղաքակրթութիւնը ստիպուած էր կարմիր հաշիւ մը պահանջել Հայոց վրայ գործուած խժդժութեանց համար: Ամբողջ աշխարհը կ'ակնկալէր որ Պոլսոյ մէջ գտնուող դաշնակից բարձր կոմիսէրները պիտի գործէին իրրեւ արդարութեան դատաւորներ, պատժելով ճիւաղ Թուրք վարիչները եւ քրիստոնեայ տիրապետութեանց հողային ագահութիւնը հատատաւելով:

Թուրքերն իրենք կ'ակնկալէին այս բաները. Սուլթանը անձամբ ինծի ըսաւ Ելլոլըզի մէջ տեսակցութեան մը պահուն, թէ «հայկական խժդժութիւնները դարերու յոռետոյն ճիրներն են»: Երբեք յանցաւոր մը այնքան պատրաստ չէր ներած ոստիկանը, դատաւորն ու դահիճը իր դէմ գտնելու, որքան Թուրք ազգը 1919ի սկիզբը: Դաւնակիցներու գործը աւելի պատժական էր քան քաղաքական:

Յետոյ յառաջ եկաւ մեծ պատերազմը: Հաշիւ թէ Դաշնակիցներու պաշտօնեաները հաստատուած էին Պոլսոյ մէջ, սկսան իրարու հետ դպռնուիլ, եւ այնքան յայտնի կերպով որ, ամէն պազարի կամ սրճարանի մէջ բեռնակիրներն իսկ արձագանգ եղան դաշնակիցներու կըռուին բոլոր մանրամասնութիւնից: Դառն կռիւը Թուրքերը պատժելու կերպերու մասին չէր, ոչ ալ աւերուած երկրին խաղաղութիւնը բերելու նկատմամբ: Հեռի առկէ: Անոնք աւազակներու նման կռուեցան աւարը բաժնելու համար: Մեծ պետութիւններէն իւրաքանչիւրը կ'աշխատէր ինքզինքին ապահովել մեծագոյն չահը: Սպաննուած Հայերն ու աւերակ երկիրը մոռցուած էին: Վոսփորի եղերքներուն վրայ անամօթ կայսերականութիւնն էր որ կը սողոսկէր:

«Հարկ չկայ մանրամասնութեանց: Ֆրանսա եւ Իտալիա կ'ամբաստանէին Մեծն Բրիտանիան թէ Թուրքերուն հետ պաղտնի համաձայնութիւն կը կնքէ եւ Թուրքերուն ղէնք կը հայթայթէ: Թուրքերը արթնցան եւ դիտեցին որ եւրոպական պետութեանց նախանձոտութիւնները դարձեալ պիտի կրնային չահադործել իրենց հին դիւանագիտութեան մէթոտներով: Իտալիա եւ Անգլիա Ֆրանսան ամբաստանեցին որովհետեւ պատերազմին չօշափելի աւարը իւրացուցած էր Կիլիկիոյ մէջ Հայկական Լէգէոն մը առեղծելէ յետոյ, զանոնք զինաթափ ըրած ու իրենց բախտին լքած էր: Թուրքիոյ բաժանման դաշնքի համաձայնութիւնները, որ Փարիզի Ամերիկացիներուն պժդանք պատճառած էին, չծածկուեցան անդամ:

Օրինակ մը պիտի բաւէ: Հիւսիսային Սուրիան Ֆրանսայի տրուած էր Սայքս–Փիքոյի համաձայնութեամբ, բայց երբ Թուրք բանակը դուրս քշուեցաւ Անգլիացւոց կողմէ Սուրիայէն, Անգլիա պահանջեց ամբողջ Սուրիան: Զօրավար Ալէնպի ինքը անձամբ պատմեց Ինծի Գահիրէի մէջ որ, Փարիզէն վերադարձին որոշած էին Սուրիան Ֆրանսայի չտալ, այլ Անգլիոյ: Ինչ վերջ Ֆրանսայի բաձր քոմիսէրը Փիքօ՝ հանդիսաւորապէս ինծի յայտարարեց որ եթէ Անգլիան Ֆրանսայի չտայ Սուրիան, երկու ազգերը իրարմէ պիտի բաժնուին: Մերձաւոր Արեւելքի այս մրցակցութիւնն էր որ Անգլիոյ ու Ֆրանսայի մէջեւ խրամատ մը բացաւ որ վերջերս խոռվեց աշխարհի խաղաղութիւնը: Սուրիոյ մէջ Ֆրանսան չհեցաւ:

«Բնականաբար Թուրքիոյ մասին մղուած այս ազահ ու անհատատ

միջդաշնակցային կռիւին մէջ, Հայոց դահիճները ազատ արձակուեցան եւ նոյնիսկ իրենց ջարդերը վերսկսան աւելի աւելի: Քաղաքական ու առեւտրական փառասիրութիւնները բոլորովին ոտնակոխ ըրին արդարութիւնն ու իրաւունքը:

«Փոխանակ իրենց վարկը բարձրացնելու եւ Լոսանիական փառասիրութեան տեղ արդարութիւն ի գործ դնելու, դաշնակիցներն ալքատացուցին քաղաքակրթութիւնը:

«Նախախնամութիւնը կամ վրէժխնդիր Նեմեսիսը չարամիտ ու յիմար դիւանագիտութիւնը բռնուած է իր գործած մեղքին մէջ: Ասիոյ «փոքր» ժողովուրդները այսօր կը ծաղրեն «մեծ» պետութիւնները, որովհետեւ այս վերջիններուն արժանի չէին որ մարդկութիւնն իրենց վստահի նոյնիսկ արդարութեան պարզ գործ մը»:

Արդար է ըսել թէ մեծ անգլիական իշխանութիւնները պատասխանատու թուրքերը պատժելու ձեռնարկ մը ըրին, զինադադարէն վերջ յանկարծ մէկ դիւերուան մէջ ձերբակալելով անմիջապէս Մալթայի բերդը փոխադրեցին յիսունէ աւելի թուրք մեծանուն ոճրագործներ, որոնք ատուկիս պատասխանատու էին հայ բնաջնջման մեծ եղեռնին:

Ատոնցմէ էին կարնոյ կուսակալ Թահսին, Սեբաստիոյ կուսակալ Մուամմէր, Խարբերդինը՝ Սապիթ, Երզնկայինը՝ Մ[illegible], կեդրոնի դերակատարներէն Ալի Իհսան, Ֆախրի, Ճէվատ, Ալի, Մահմուտ Քեամիլ փաշաները, իթթիհատական լրագիրներու վայրահաչ խմբագիրներ, եւայլն:

Բայց հարկ է աւելցնել որ ատոնք ամէնքն ալ առանց դատի ու դատաստանի 1921ին արձակուեցան Մալթայէն ու դարձուեցան Պոլիս կամ Էնկիւրի, որպէսզի չարունակեն եւ ի գլուխ հանեն իրենց ծրագիրները, հայ եւ յոյն ժողովուրդներու հրաշքով վերապրած թշուառ բեկորներուն դէմ:

Որովհետեւ դաշնակիցներն վարագոյրը ինկած էր այլեւս, եւ երեւոյթները վրկելու պէտք չէր մնացած, զինադադարի յաջորդող օրերու պահանջը դոհացուած էր, քաղաքական հանգամանքները նոր պահանջներ ստեղծած էին, գլխաւորն ներհակ հին պայմաններուն...:

Այսպէս, իւրաքանչիւր յաղթական պետութիւն սկսած էր իր հաշուոյն թուրքին հետ սակարկութեան մտնել... Ասով հանդերձ, երբեք չէին մոռնար պաշտօնական առիթներու մէջ կրկնել թէ եկած են Արեւելք խաղաղութեան ձիթենիի ճիւղը ձեռքերնին, արդարութիւն եւ իրաւունք հաստատելու քրիստոնեայ ժողովուրդներուն...:

35· ՊՈԼՍՈՑ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ՋԻՆԱԴԱԴԱՐԻ ՎԱՂՈՐԴԱՑՆԻՆ

Հրաչքով վերապրող նաւաբեկեալ հայութեան ցան ու ցրիւ բեկորները Փոքր Ասիոյ իրենց տարապրուած հեռաւոր անկիւններէն ու Մէյազետքի անապատներէն տակաւ փոքրիկ կարաւաններով կը վերադառնային իրենց կործանած պապենական երդիքները, ի բաց առեալ հայկական նահանգները՝ Կարին, Վան, Բաղէշ, Մուշ, Երզնկա, ուր բառին բուն ամենազակ նշանակութեամբ ամէն ինչ կործանած ըլլալով ոչ միայն քրիստոնեայ չէր մնացած, բայց մէկ քանի հարիւր իսլամացած հայ կիներէ, աղջիկներէ, որոնք թուրք հարէմներու մէջ արդելափակուած էին, այլ եւ դրեթէ ոչ իսկ իսլամ մնացած էր:

Ռուսական սահմանապլուխի այս լայնատարած գաւառներուն մէջ, նոյն վայրերէն Պոլիս ժամանող թուրք եւ հայ արժանահաւատ պինուորականներու վկայութեան համաձայն, հազիւ 150,000ի մօտ խառն բնակչութիւն մը մնացած էր՝ Թուրք, Քիւրտ, Չէրքէզ, Գըզըլպաշ, Եզիտի: Հայ տարրը արդէն բնաջնջուած էր, իսկ իսլամ ժողովուրդներն ալ կամ ոտից կոխան եղած էին ռուս բանակներուն եւ կամ դէպի հարաւ գաղթած ըլլալով, հիւանդութիւններէ, համաճարակներէ ու սովէ կոտորակուած էին:

Ահա սոյն գաւառներէն անցնելով Պարսկաստան հասնող արժանահաւատ ու բաւական զարդացած Քիւրտի մը այս մասին տուած տեղեկանաւեսի վկայութիւնը·—

« Բիթլիս քաղաքում ոչ մի հայ չկայ: Հայկական տունները այրուած եւ քանդուած են: Ոչ մի եկեղեցի կանդուն է: Ս. Կարմրորակ

վանքը ղօրանոցի է վերածուել: Բէթլիսից գաղթող թիւրքերը դեռ չեն վերադարձել իրենց տեղերը:

« ՄՈՒՇ քաղաքը աւերակների մի կոյտ է: Հազիւ 15 հայ տուներ կան որ վերադարձել են: Հայեցուհիներ են եւ կօշկակարներ: Հայոց թաղը ամբողջութեամբ այրուած է: Եկեղեցիները քանդուած: Առաքելոց վանքը կիսակործան դրութեան մէջ է: Մ. Կարապետը կիսաքանդ է: Ձքանդուած մասը ծառայում է իբրեւ ղօրանոց:

« ՍԱՍՈՒՆՈՒՄ հայի նշոյլ չկայ: Կան հատ ու կենտ իսլամացուածներ: Ս. Աղբերակի վանքը դեռ կանգուն է, ուր կան երկու արեղաներ: Վանքը պանդում է Շէկո կոչուած քիւրտ տան տերապետութեան տակ: Ինքից հռչակաւոր բռնակալ Մուսա բէկը փորձել է վանքը քանդել, հանդիպել է Շէկո տան ընդդիմութեան: Վանքում կան մօտ 40 հայ որբեր եւ այրիներ, միանդամայն անյոյս դրութեան մէջ:

« ՎԱՐԴԵՆԻՍ դիւղումն է բնակւում քիւրտ ցեղապետ Մուսա բէկը: Նրա մօտ ծառայում են մի քանի հայ մշակներ: «Ծառայութեան» մէջ են նաեւ եօթը հայ օրիորդներ եւ կիներ: Այդ կանանց մէջ են Վարդենիսցի ոչս Գասպարի եւ Բէթլիսի յայտնի հայ վաճառական Մահտեսի Ջէրջիզ Գրիգորեանի աղջիկները: Նրանց անուններն անդամ քրտացուած են: Այս դիւղում հայկական դերեզմանները նոյնիսկ քանդուած են: Թէ քիւրտերի եւ թէ թուրքերի մօտ կան բաւական թիւով իսլամացուած հայ կանայք ու երախաներ:

« ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ, ՍՂԵՐԴ ԵՒ ՀԱԶՈ քաղաքներում հայութեան հետքն անգամ չի մնացել:

« ՎԱՆ քաղաքում կան 1000-ի չափ հայ կանայք, ծերունիներ եւ որբեր: Վանայ ծովուն վրայ երեք եկեղեցիներում են ռուսերից եւ հայերից մնացած մի քանի նաւեր: Նաւերի ծառայողները ռուսներ են:

« ԽԼԱԹԸ ԵՒ ԲՈՒԼԱՆՈՒՂԸ աւերակների են վերածուել: Երբեմնի հարուստից աւելի դիւղերում այժմ քիւրդեր նոյնիսկ չկան: Բերթանցոց եւ Մօտկանցոց մէջ կան բաւական թուով հայեր, որոնք կան վիճակի մատնուած:

« Վերեւ յիշատակուած վայրերում քրդերի թիւը աւելի չատ է քան թուրքերին: Հազարաւոր քիւրտեր եւ թուրքեր սովից, մերկութիւնից դատապարտուած են մահուան: Հազարաւոր դիւղեր քանդուած են: Արտերը մնում են անվար: Փճացուած են Մուշի եւ Հազօի այգինները: Քրտական ասպատակութիւնները անպակաս են: Դժդոհութիւնը կառավարութեան դէմ յաճախ յանդում է կանոնաւոր ապստամբութեան»:

Խարբերդ, Ռոտոսթոյ, Պրուսա, Նիկոմիդիա, Ատաբազար, Պլէճիկ, Էսկիշէհիր, Աֆիոն Գարահիսար, Քէօթահիա, Գոնիա, Գասթամունի, Պօլու, Ինէպօլու, Սամսուն, Տրապիզոն իրենց հայրենի օճախները դարձող տարագիրները կ'ենթարկուէին հոգեկան նոր յուզումներու, տեսնելով իրենց տուները, պարտէզները, այգինները, խանութները կործանած, աւերուած իսլամ պաղթականներէ եւ թալանուած պետական պաշտօնեաներէ: Շատեր կ'ենթարկուէին նորանոր դժուարութիւններու իրենց հօրենական կալուածները եւ ստանալու համար, զի բռնագրաւող թուրքերը դիւրաւ չէին ուզեր յաժնուիլ իրենց ձրի ստացած հասութաբեր ու արժէքաւոր աւարներէն: Մինչդեռ տարաբախտ հայ տարագիրները դառնալով իրենց հայրենի օջախները, չինարար աշխատանքի լծուելով կը ջանային վերաշինել իրենց աւերակ բոյները, ահա նորէն կ'ենթարկուէին հայատեաց պաշտօնէից չկամութեանց ու թուրք ժողովուրդին թշնամական վերաբերումին:

Հոգեկան մխիթարութիւն անդամ չկար, ոչ հովիւ եւ ոչ եկեղեցի ունէին, որովհետեւ մնացորդ տաճարները չատ տեղեր արհեստանոցի, մթերանոցի ու ախոռի վերածուած էին:

Միայն Պոլիս դարձող տարագիրներն էին որ կը յաջողէին պաշտպանութիւն դտնել պետական եւ ազգային իշխանութիւններէն:

Հակառակ այս կացութեան, ոգեւորութիւնը մեծ էր հայ ժողովուրդին մէջ:

Մեծ եռանդով սկսած էին տասնեակ հազարաւոր հայ որբերու հաւաքման: Երբեմն թուրքեր ինքնաբերաբար իրենց հարէմներուն մէջ արգելափակուած հայ չափահաս որբուհիներ կը բերէին ու կը յանձնէին ազգ. կազմակերպութեանց կամ որբերու կայաններու: Բայց

մեծ մասամբ հարկ կ'ըլլար բռնի միջոցներու դիմել, ոստիկանական միջամտութեամբ ձեռք բերել հայ երկաթ որբերը: Զինադադարին յաջորդող երկու–երեք ամիսներուն, արդէն Պոլսոյ մէջ 2-3000 երկաթ որբեր կարելի եղաւ ապահովել, չնորհիւ համաձայնական պետութեանց միջամտութեան:

Եղան հազուագիւտ թուրքեր որ թուրք օրաթերթերու մէջ դրած իրենց յօդուածներով սաստիկ քննադատեցին գործուած ոճիրները: Բայց ասոնք աւելի Իթթիհատը քարկոծելու անձնական վրէժխնդրութենէ դրդեալ այս մերկացումները կ'ընէին, քան թէ հայը պաշտպանելու կամ արդարութեան ու խղճի պարտք մը կատարելու նպատակով:

Թուրք պրիչներու կողմէ եղած հայանպաստ այս մտերմական մերկացումներուն դէմ թուրք ազգայնական օրաթերթ մը Զէման, Նոյեմբերի վերջին թիւերէն մէկուն մէջ կը գրէր.— «Թուրքերը պաշտպանող կա՞յ — Ամէն կառավարութիւն պատերազմական դօտի նկատուած վայրերու մէջ իրեն վնասակար տեսած մարդիկը ուրիշ կողմեր փոխադրելու իրաւունք ունի եւ ամէն կառավարութիւն այս իրաւունքէն ընդարձակ կերպով օգտուեցաւ...: Ինչո՞ւ համար երկրին այս ճգնաժամային մէկ վայրկեանին մէջ, թուրք ժողովուրդը կ'արատաւորեն, թուրք ժողովուրդը իրր ոճրագործ ցոյց տալու ի՞նչ հարկ կայ...»:

Իսկ բոլոր թուրք թերթերը ընդհանուր գաղտնի կարգախօսի մը համաձայն, միաձայն կը պաշտպանէին սա վարկածը թէ՝ թուրք ժողովուրդը անմեղ է, յանցանք չունի, հայերը ջարդողները Իթթիհատի մէկ քանի մեծերն էին՝ Թալէաթ, Էնվէր, Ճէմալ, Պէհաէտտին Շաքիր, Տոքթ. Նազըմ, անոնք ալ կորսուեցան ինացին, մենք ի՞նչ ընենք. խեղճ թուրք ժողովուրդը ի՞նչ յանցանք ունի, ինք ալ հայերուն չափ կորուստներու ենթարկուեցաւ... ընողները անիծնալ ըլլան...:

Իթթիհատի կուսակցութիւնը անունը փոխելով դարձաւ եղաւ Թէճէտտիւտ. Հայոց հանդէպ գործուած եղեռնագործութեանց քննիչ մարմին մը կազմելին. սկսան պետական ոստիկանները բանալ եւ քննութիւններ կատարել, արդարութիւնը երեւան հանելու համար:

Եւ իրրեւ օրինակ ու զոհացում հանրային կարծիքին, Գատըգիւ-

ղի մէջ կախաղան կը հանէին Պօղոսլեանի արիւնաբրու գլխատամ Քէմալը, որ 1915 Օգոստոս-Սեպտեմբերի ընթացքին, իբր Եղկատի փոխ-կառավարիչ, այս չրջանակին մէջ կոտորել տուած էր 42,000 հայ, առանց սեռի ու հասակի խտրութեան:

Բայց տարի մը վերջ կը սրբացնէին զայն իբր օսմանեան հայրենիքի անմեղ մարտիրոս եւ սպոյ հանդէմներ կը սարքէին ու ընտանիքին կը յատկացնէին լիառատ կենսաթոշակ:

Մէկ քանի հայակեր կուսակալներ ու պետական բարձր պաշտօնեաներ, առ ի գոյց բանտ կը նետուէին: Տիլրանակերտի կուսակալ եւ հարիւրհազարաւոր հայ կարաւաններ անխնայ կոտորել տուող Իթթիհատական Տոքթ. Րէչիտ բանտին մէջ անձնասպան կ'ըլլար, երբ կը լսէր թէ Քէմալ կախաղան հանուած էր:

Այս բացառիկ դատապարտութեամբ Թուրք արդարութեան առեանները կը համարէին իրենց պարտքը կատարած ըլլալ:

Երբ դահլիճը փոխուեցաւ, նեղքին դրծոց նոր նախարարը յայտարարեց թէ երբեք Թուրք կառավարութիւնը պաշտօնապէս ջարդերու հրաման չէ տուած, այլ Իթթիհատի անպատասխանատու քմիթէն, իբր թէ Թուրքիոյ եռապետութիւնը մարմնացնող Թալէաթ, Ընվէր եւ Ճէմալ իրենց վրայ չմարմնաւորէին միանգամայն Թուրք կառավարութիւնը եւ Իթթիհատի քոմիթէն:

Հայ պատուական ու հայրենասէր ծերակուտական մը, Մանուկ Ազարեան, Ծերակոյտի պաշտօնական ժողովի մէկ նիստին մէջ (1918 Հոկտեմբեր) ի մէջ այլոց կ'ըսէր, պատասխանելով դատական նախկին նախարար ծերակուտական Իպրահիմին. «Ես վկայ եմ որ կառավարութիւնը պաշտօնապէս հրամայեց հայոց բնաջնջումը: Հայկական ջարդերու մէջսկին ոստիկանական անօրէն պէտրի պէյ Ծերակոյտին մէջ, ծերակուտական Զարեհ Տիլպէր էֆէնտիի ներկայութեան ըսաւ ինծի. «Մինչ կառավարութիւնը ժամանակ ունի՞ անմեղները եւ յանցաւորները իրարմէ զատելու, մենք որոշած ենք բնաջնջել բոլոր հայերը»:

Իսմէր Բիւշիի վաչայի նախագահութեամբ բարձրագոյն առեան կազմուեցաւ, դատելու համար պոեթազմի ժամանակ Թուրք նախա-

բարական ժողովին անդամները, Սայիտ Հալիմ վեհշայխ վարչապետութեան օրով, որոնք էին՝ Խայրի (Շէյխ-իւլ-Իսլամ), Թալէաթ (ներքին գործոց), Խալիլ (արտաքին գործոց), Էնվէր (պատերազմական), Ճէմալ (ծովային), Ճաւիտ (ելեւմտական), Խայրի (էվգաֆի), Իպրահիմ (դատական), Շիւքրի (կրթական), Մահմուտ եւ Ասլպաս Հալիմ (հանր. չինուածոց), Ահմէտ Նէսիմի (առեւտրական ու երկրագործական), Ոսկան Մարտիկեան (թղթատարական-հեռագրական):

Երբ Սայիտ Հալիմ իր ցնդակից Սուրխայ արտքնեղուն հալածանքներուն չկրնալով հանդուրժել հրաժարեցաւ ու Թալէաթ վարչապետ եղաւ, դահլիճի անդամներն էին՝ Մուսա Քեազիմ (Շէյխ-իւլ-Իսլամ), Ահմէտ Նէսիմի (արտաքին գործոց), Էնվէր (պատերազմական), Ճէմալ (ծովային), Ճաւիտ (ելեւմտական), (Մուսա Քեազիմ (էվգաֆի), Խալիլ (դատական), Շիւքրի եւ Նազըմ (կրթական), Ալի Միւնիհ (հանր. չինուածոց), Մուսթաֆա Շէրիֆ (առեւտրական-երկրագործական), Հալիմ (հեռագր.-թղթատարական):

Երբ բարձրագոյն ատեանը հարցաքննութեան ելաւ, պատասխանատու անձնաւորութիւնները՝ Թալէաթ, Էնվէր, Ճէմալ վախած էին Պոլսէն: Այդ ժամանակ էր որ, ինչպէս կանխաւ յիշեցինք, անպլիացիները մէկ պիչերուան մէջ չուրջ յիսուն հոգի ձերբակալելով, պատերազմական նաւով մը անմիջապէս Պոլսէն ճամբայ հանելով փոխադրեցին Մալթա, արդելափակելով զանոնք տեղւոյն բերդին մէջ:

Ու ամէն ոք, մանաւանդ հայ ժողովուրդը այլեւս կը կարծէր որ արդարութեան ժամը հասած է, սակայն երեք տարի վերջ այս ձերբակալուածները կ'արձակուէին ու կը վերադառնային Պոլիս եւ Անգարա...:

Այս ոճրագործներուն պատուհասը տեղի կ'ունենար Անգլիոյ եւ Թուրքիոյ մէջ տեղի ունեցած գաղտնի սակարկութեան մը համաձայն, որ մեզ կը յիշեցնէ Կիպրոսի գաչնագիրը 1878ին...:

Երբ այս անակնկալ ու արդար ձերբակալութիւնները կանխատեսել կուտային որ պատիժի ժամը թերեւս հնչած է, համաձայնական վինուորական իշխանութեանց կողմէ ոչ մէկ քայլ կ'առնուէր Թուրք պետութիւնը վինադատարի

պայմաններուն: Միայն Պոլսոյ Թրքական զինարանները համաձայնականները իրենց հսկողութեան ներքեւ կ'առնէին:

Մինչդեռ Իտալիա, Ատալիոյ ճամբով, որ իր դրաման տակ էր, կը զինէր Թուրքերը ի հնձուկս Ֆրանսացիներուն, նկատելով աւիկա առեւտրական պարզ գործառնութիւն մը...:

Պոլսոյ մէջ Ֆրանսացի եւ իտալացի սպաներ ու զինուորներ ամէն խայտառակութիւն կ'ընէին Թրքուհիներու եւ ցովուհիներու հետ...:

Հազուադէպ չէր տեսնել որ զինուորականները կը տապլտկէին փողոցներուն մէջ՝ գինով...:

Ֆրանսայի մնծանուն վարչապետը Քլէմանսօ, Յուլիսին ծերակոյտի մէկ ժողովին մէջ իր պատմական եւ նշանաւոր յայտարարութիւնը կ'ընէր, ըսելով. « Ոճիրին եւ արդարութեան միջեւ կարելի չէ սակարկութիւն ընել»: Փոյթ չէ թէ նոյն այս յայտարարութեան ժամանակ, թէ Պոլսոյ եւ թէ Փարիզի մէջ, հաշտութեան ժողովին գացող Թուրք պատուիրակութիւնը կայսերական պալատներէն կողոպտուած յոյժ մեծարժէք գոհարեղէններու սնտուկները բացած, գաղտնի սակարկութեանց մէջ էր... Ինչպէս նաեւ մենաշնորհներու, որոնց համը արդէն առած էին...:

Այնքան խիստ եւ անողորմ հանդէպ Գերմանիոյ, նոյնքան ներողամիտ, թոյլ եւ բարեացակամ էին հանդէպ Թուրքերու, որովհետեւ «հիւանդ մարդը», այսինքն Թուրքը կ'ուզէին ոտքի հանել, յուսալով մի գուցէ իրենց վոխ տուած միլիառները վերկել...:

Միացեալ Նահանգներու պատուական նախագահը Ուիլսըն ճառ մը կը խօսէր, որուն մէջ Թուրքիոյ եւ Հայերու մասին կ'արտայայտուէր հետեւեալ կերպով.

« Բոլոր պատերազմիկ երկիրներէն Թուրքիա պատմութեան մէջ երբեք տեսնուած ամէնէն գռեհիկ արբանեակն է, չարիքի եւ նողկանքի հրաշալի տաղանդով մը, գերմաններէն ընդօրինակած իր վայրագութիւններով. Եւրոպայի մէջ ապրելու իր կասկածելի իրաւունքը կը քաշքշէ, բացարձակապէս օտար մնալով հանդերձ արեւմտեան քաղաքակրթութեան: (Խորհրդարանին մէջ ընդհանուր հաւանութեան չարժումներ): Ծորմնհետէ Գերմանիոյ գարշելի վարիչները

այդ թշնամական երկիրը պինուորական չղթայի մը տակ պրկեցին, այն օրէն ի վեր որ բրուսիական մարմնացեալ զօրապաշտութիւնը կ. Պոլիս խուժեց, Թուրքիա ճշմարիտ ազգակոյտ մը եղաւ անամօթ եւ ոտնահոս անձերու, մարդասպաններու, լիրբ գողերու եւ գազանաբարոյ հարստահարիչներու: Արժանաւոր պինակից մը գտած Քայզէրին (ծաւիթը): Հայկական ջարդերը անհրաժեշտ կը դարձնեն որ եւրոպական ցամաքամասէն արտաքսուի այս տգէտ ու աղտեղի հրոսակը:

« Մարդասպանութեան համատարած նախճիրները հրեայ ժողովուրդին դլխուն ալ պիտի պայթէին, եթէ քաղաքական հաւատարակչռութիւն պահելու վերջին ծայր ճարպիկութեամբ ժամանակին ու հանդամանքներուն յարմարելու ընտիր ապացոյցը ցոյց տուած չըլլար հրեայ ժողովուրդը:

« Հայերը պէտք է ունենան ինչ որ պատմութիւնը իրենց կը պարտի: Թուրքերէն շատ աւելի իրաւունք ունին անոնք ապրելու եւ դիտեն ինքզինքնին կառավարել շատ աւելի տաղանդով: Ուշ կամ կանուխ թուրքերուն ոճիրները արդարութեան դատարան մը պիտի դտնեն եւ իրենց գողտնները օրինաւոր ձեռերուն պիտի վերադարձուին»:

Զինադադարի անմիջական վաղորդայնին, խաղաղութեան, պատերազմի ու յաղթականի համաչխարհային կշիռը իր ձեռքին մէջ ունեցող մեծ ազգի մը պատուական նախագահը ասկէ աւելի հոյակապ կերպով չէր կրնար ներկայացնել ոճրագործ թուրքը եւ պերճախօս կերպով հայութեան դատը պաշտպանել:

Արդարեւ, քաղաքակիրթ մարդկութեան այս վերջին դարերու պատմութեան մէջ, խաղաղութեան, արդարութեան, համամարդկային եղբայրութեան սրբանուէր դրօշը այսքան անկեղծօրէն բարձր բռնող պետական մարդ մը գոյութիւն չէր ունեցած:

Եւ յանցաւո՞ր է արդեօք հայ տառապած ժողովուրդը, եթէ ծայրայեղօրէն կը խանդավառուի անխարդախ դատաւորի մը պետական այս յայտարարութիւններէն, երբ իր փրկութեան լաստը կը նշմարէր:

Սոյն յայտարարութիւնները ըրած էին նաեւ Լորտ Քըրզըն, Լոյտ Ճօրճ, Սըր Էտուար Կրէյ, Ռէյմոն Բուանքարէ, Ժօրժ Քլէմանսօ եւ

այլ պետական վարիչներ թէ՛ պատերազմի ընթացքին եւ թէ պինա-դաղարէն վերջ:

Դժբախտաբար թուրք դատաճաններուն մօտ կային նաեւ հայ դատաղիրներ, որոնք դիրքի եւ դրամի համար չէին վարանած իրենց հայրենակիցները մատնել: Անոնք պատրաստած էին հայ մտաւորականներու սեւ ցանկեր եւ թաքստոցներէն դանելով աքսորել տուած էին զանոնք, ամէն ստորնութիւն եւ լրբութիւն յանձն առնելով, եւ ուրեմն անարժան էին դութի եւ կարեկցութեան:

Պոլսոյ ռամիկանական ընդհանուր տնօրէն Պէարի խոստովանած էր որ աւելի քան 150 հայ խաֆիյէներ արձանագրուած էին ռամիկանական շարքերուն մէջ, որոնց դլխաւորներն էին Պէչիքթաչի տխրահռչակ մուխթար եւ նախկին ուսուցիչ ու խմբագիր Յարութիւն Մկրտիչեան, Հնչակեան կուսակցութեան յայտնի հին պետերէն եւ Պոլսոյ մէջ հրատարակուող կռիւակ եւ Դայլայլիկ թերթերու տնօրէն-խմբագիր ու ապլ. երեսփոխան Հմայեակ Արամեանց: Դարձեալ Հնչակեան կուսակցութեան անդամ գտնելին Արշաւիր, որ 1915ին քան հնչակեաններու կախաղան բարձրացուելուն իսկական դրդապատճառն էր, Հրանդ չիֆ վարդապետ Յովսեփեան, պատրիարքարանի առաջին գործակատար Գամէր Շիրինեան, որ 1912ի Պալքանեան պատերազմէն ի վեր Թալէաթին վճարեալ խաֆիյէ մըն էր եւ պատրիարքարանի ներքին դաղտնիքները կը հաղորդէր Թալէաթին:

Գամէր Շիրինեան իր օձիքը կ'աղատէր պատրիարքարանի իր պաշտօնէն հրաժարելով ու անմիջապէս կը հեռանար ամօթապարտ վախուստով մը: Հրանդ Յովսեփեան ինքզինք կը փրկէր սքեմը լքելով ու իր սիրուհիին հետ խոյս տալով Պոլսէն Զօնկուլտաք, ուր հանքերուն մէջ կամաւոր թիւապարտութեան կ'ենթարկէր ինքզինքը, անձանօթ խաւարին մէջ իր դոյութիւնը քարշ տալով եւ վրիպելով վրիժառու դնդակէ մը:

Բայց Յարութիւն Մկրտիչեան, Հմայեակ Արամեանց Պոլսոյ եւ Արշաւիր Աստանայի մէջ դեռին կ'իյնային հայ վրիժառու դնդակներէ զարնուելով, այսպէս քաւելով իրենց անհամար դատաճանութիւնները:

Հոս դառնութեամբ պէտք է յիշել որ երբ Սկիւտարի հայ հայրենասէր երիտասարդութեան կողմէն պատուիրակութիւն մը կ'երթար

ազգ. պատրիարքարան դաւաճան դործակատար Գամէր Շիրինեանի հրաժարականը պահանջելու, Ազգ. Վարչութեան ատենապետ Տօքթ. Դաւիթեան իր յայժ պատասխանատու բարձր պաշտօնին կատարեալ անկիրակցութեամբ, ցեղին պատուին նախանձախնդիր հայ երիտասարդները կ'ուզէր վռնտել, ըսելով որ չէր կրնար հանդուրժել անպատասխանատու տարրերու կողմէ եղած ոտնձգութեան...: Բայց կը տիպուէր ի վերջոյ տեղի տալ:

Ազգ. Վարչութիւնը կամ ազգային իշխանութիւնը այլեւս այնքան կորսնցուցած էր իր բարոյական պատրանքը, որ վոխանակ կանխելու ու պատժելու կամ արտաքսելու անարժան պաշտօնեաները, կը վորձէր պաշտպանել Գամէր Շիրինեանի նման դաւաճան մը, որ 1912ին ազգ. երեսփոխանական ժողովին մէջ արդար վրդովումի պատճառ եղած էր, դիմակազերծ ըլլալով իբրեւ 17 թիւ դարշելի խաֆիյէն որ հայկական հարցով զբաղուող ապահովութեան յանձնաժողովի դիւերային գաղտնի նիստերուն կուգար գաղտագողի ականջ դնելու ու ապա համարատուութիւն ընելու ներքին դործոց նախարարին, ու քանի մը պաշտօնագրերու պատճէններն ալ դողնալով տարած յանձնած էր Պապը Ալի, ներքին դործոց նախարար Բէշիտ պէյին:

Այս մասին ընդարձակօրէն կարելի է դրուած տեսնել Բիւզանդիոն լրագրի 1918 Նոյմ. 23ի թիւ 7755ի, իսկ ժամանակ լրագրի 1918 Հոկտ.ի թիւ 2347ին մէջ:

Քաղաքական ժողովը զինադադարի վաղորդայնին իր ապիկարութեան ուրիշ մէկ նոր ապացոյցը կուտար, չհամարձակելով արտաքսել այս դործակատարը պատրիարքարանէն: Կրօն. ժողովը նմանապէս վարակուած նոյն ապիկարութենէն, չէր համարձակեր կարգազուրկ ընել դաւաճան Հրանդ վարդապետ Յովասափեանը, որ իր հրատարակած Տաճար չաբաթաթերթին մէջ լուտանք ու հայհոյութիւն չի մնաց որ չթափեր թէ հայ կուսակցականներու եւ թէ նահատակ ժողովուրդի դլխուն:

Ազգ. պատրիարքարանը, ինչպէս 1895–1908ի համիտական բռնակալութեան չրջանին, նոյնպէս եւ 1914-1918ի համաշխարհային պատերազմի չրջանին եղած էր ապականութեան իսկական օճախ մը, ուր

մեծ ու փոքր, տիտղոսաւոր ու անտիտղոս դաւաճաններ կ'երթային կուզային ազգին դաղտնիքները ու ամէն անցուդարձերը մանրամասնութեամբ հաղորդելու օրը օրին մեր դահիճներուն:

Ազգ. պատրիարքարանը որջ մը դարձած էր նիւթական ու բարոյական ամէն կարգի գեղծումներու եւ աղտոտութեանց: Ու կային ազգ. պատրիարքարանի մէջ պաշտօնեաներ որ ներկայացած առիթը յոյժ պատեհ ու բացառիկ նկատելով ամէն կարգի չարաշահութեանց բոյն դարձուցած էին զայն, իւրացնելով իրենց ձեռքը ինկած կտակները կամ աւանդ դրուած դրամները, խորհելով որ այս ընդհանուր քաոսին մէջ ո՞վ պիտի դար համար ու հաշիւ պահանջելու:

Այսպէս, Եոհաննէսքուի կտակի 30,000 հնչուն ոսկիի պատկառելի դումարը բոլորովին հալեր լմնցեր էր, ու Հարցնողներուն կարճ պատասխանով մը կը դոհանային ըսել. «Գաւառ ղրկեցինք, աւօթի ու տարագիր հայ ժողովուրդին օգնելու համար...»:

Եւ եթէ պնդուէր հաշիւ ուզելու, այս պարագային ալ պատասխանը պատրաստ էր.. «Ազգ Երեսփ. ժողովը արտօնած էր Պատրիարքը որ պարագաներու բերմամբ ազատութեամբ չարժի»:

Եթէ այդքան պատկառելի դումարներ կը դտնուէին Պատրիարքին տրամադրութեան տակ ի սպաս տարագիր հայ ժողովուրդին, ինչո՞ւ համար Զանկըրիէն ու Այաչէն հայ մտաւորականներուն որոտաձմլիկ կոչերուն իրր պատասխան միայն 150 ոսկիի ողորմելի դումարը ղրկուեցաւ տասը ամսուան ընթացքին...:

Ազգը թաղուեր էր, ալ ի՛նչ փոյթ եթէ այս կարգի հաշիւներ ալ հետը թաղուէին...:

Այս օրերուն Պոլսոյ հայութեան մէջ սկսած էր հանդանակութիւնը ի նպաստ երկսեռ հաղարաւոր որբերու, եւ օր օրի Պոլսոյ բոլոր պլխաւոր թաղերուն մէջ որբանոցներ կը սկսէին բացուիլ, առարկայ դառնալով ժողովուրդի ընդհանուր դուրդուրանքին եւ նիւթական ու բարոյական օժանդակութեան:

Ոգեւորութիւնն ու խանդավառութիւնը այնքան մեծ էր ու ընդհանուր, որ մարդ պատրանքը կ'ունենար խորհելու թէ պատերազմը այս ահաւոր չորս տարիներու ընթացքին բան մը փոխուած չէր:

Իսկ հայ մամուլը միաբան կը ջանար ինքզինքը դերազանցել, անվերապահօրէն հայհոյելով թուրքին դէմ:

Մինչդեռ թուրքերը առանց աղմուկ հանելու նորէն կը կազմակերպուէին եւ հիմը կը դնէին Իսլամական չարժումին:

Թուրք մայրաքաղաքը իսկական պատկերն էր հին Բիւզանդիոնին, երբ թուրքերը 1451ին կուշտային վերջին հարուածը տալու Կոստանդին Պալէոլոկներու փտած իշխանութեան: Այդ թուականէն ի վեր, Պոլիսը դադրած չէր ըլլալէ պալատական, քաղաքական, ինուորական ամէն կարգի ոճիրներու խառնարան մը: Բայց մանաւանդ վերջին 25–30 տարիներուն՝ թուրք զանազան վարչութիւններ իրար կը յաջորդէին, երկիրը փրկելու համար կործանումէ. անհատական ու զանգուածային ոճիրները այլեւս բնական բան մը դարձած էին:

Պատմութեան իրապէկ եղողներ դիտեն թէ երկրի մը կործանման դլխաւոր պատճառներն են ներքին պատակտումները, կուսակցական արիւնածարաւ պայքարներ, անկրօնութիւն, քաղաքական ոճիրներ, տնտեսական կազմալուծում, եւ այս ամէնը ինքնին կը բերեն իրենց հետ ապերասան անբարոյութիւն:

Անշուշտ թուրք մայրաքաղաքը բացառութիւն չէր կրնար կազմել կազմալուծման այս օրէնքէն:

Աբդարեւ Օամ. Սահմանադրութենէն ի վեր (1908), երբ ազատութեան անունով անկարգութիւն միայն կը տիրէր, երբ Երիտասարդ Թուրքերը փէմինիստ կ'ըլլային, քօղը կամ «չարշաֆ»ը մէկ կողմ նետելով, եւրոպական տարազով դբօսատեղիներէն դուրս չէին ելլեր, ի զուր էր որ ոստիկանութիւնը խիստ կանոններ կը դնէր պահպանելու համար իսլամական կրօնքի պահանջած մենակեաց կեանքը թուրք կնոջ համար:

Ոստիկանութիւնը Սուլթան Պայազիտի հրապարակին մօտ թրքական ապարանքներ խուզարկեց որոնք անբարոյութեան բոյներ էին, ժամադրավայր նոյնիսկ պալատական կիներու...:

Ամէն օր թուրք լրագիրները ոստիկանութեան ուշադրութիւնը կը հրաւիրէին գայթակղեցուցիչ պարագաներու վրայ, որոնց դերակատարները դրեթէ միշտ թրքուհիներ էին...:

Ահա թուրք լրագրի մը (Իլէրի) բառ առ բառ քննադատութիւնը եւ խոստովանութիւնը այս մասին.

« Մեր ստացած տեղեկութեանց համաձայն Գերմանիոյ մէջ թափառական կեանք մը անցընող բազմաթիւ թրքուհիներ կը գտնուին: Ասոնք եւրոպական շրջանակի մէջ կորսնցուցած են իրենց ինքնութիւնը, իրենց ճեռքի դրամը սպառած, զարդեղէններ դրաւի դրած ցոփ կեանք մը կը վարեն: Ասոնց մէջ կը գտնուին կայսերական դերպատանի պատկանող կիներ... որոնց անուններուը չենք ուզեր տալ, խնայելու համար կայսերական դերդաստանի համբաւին...»:

Մայրաքաղաքին մէջ ֆրանսացի եւ իտալացի սպաներ որոնց պաշտօնն էր զինաթափ ընել պարտուած Թուրքիան, իրենք զինաթափ կ'ըլլային արեւելեան հրապոյրներէ, գառնալով թրքասէրներ...:

Միայն թրքուհիները չէին այս նոր ռազմադիտութեան հերոսուհիները: Ցոյն եւ հայ կիներն ալ հետեւեցան անոնց օրինակին: Բան մը որ հաղուագիպ էր հայոց մէջ՝ հայ կիներ թուրքերու եւ պարսիկներու հետ կը կենակցէին:

Գերման սպաներու հետ հայ օրիորդներու կենակցութիւնը «կավռոշ» զաւեշտաթերթին կծու քննադատութեանց նիւթ էր եղած:

Պատերազմէն վերջ հայ, յոյն եւ այլ քրիստոնեայ աղջիկներ, ինչպէս նաեւ թրքուհիներ, վաճառատուններու եւ պաշտօնական հաստատութեանց մէջ սկսած էին պաշտօններ վարել, բան մը որ մեծ յեղաշրջում առաջ կը բերէր բարքերուն մէջ:

Իթիհատի կառավարութիւնը, ինչպէս ըսինք, ջնջած էր Պոլսոյ հայոց պատրիարքութիւնը:

1864ին կայսերական հրովարտակով հաստատուած Ազգային Սահմանադրութիւնը կը դադրէր գոյութիւն ունենալէ եւ Պոլսոյ պատրիարքական տեղապահութեան կոչուած էր 1916էն ի վեր նախկին պատրիարքական փոխանորդ Գաբրիէլ արքեպիսկոպոս Ճէվահիրճեան: Բայց Մունտրոսի զինադադարէն վերջ որպէսզի վերահաստատուին հին կարգերը, Ճէվահիրճեան արքեպիսկոպոս կը հրաժա-

ըէր եւ պատրիարքական տեղապահ կը կարդուէր Մեսրոպ եպիսկ. Նարոյեան, մինչեւ տարտղնալ Զաւէն պատրիարքի Մուսուլէն վերադարձը: Ամէն բան նոր կազմակերպութեան պէտք ունէր:

Հակառակ որ մինչ եռանդով եւ անշահախնդրութեամբ երկար տարիներ աշխատած էի Պոլսոյ աղջկայրն կեանքին մէջ, հիասթափ եղած էի այս տխուր տեսարանին առաջեւ: Միանգամ ընդմիշտ կը խորհէի դուրս գալ այս վատթար քառսէն:

36· ԱՆԴԱՐՁ ՄԵԿՆՈՒՄ ԹՈՒՐՔԻԱՅԷՆ

ՊՈԼՍԷՆ ԴԷՊԻ ՓԱՐԻԶ

Զինադադարի յայտարարուող այս օրերուն, յաճախ կ'առանձնանայի մեր տան վերնայարկը եւ ամբողջ ժամանակս կը նուիրէի հայ ահաւոր նահատակութեան պատմութիւնը ուրուագծելով:

Արդարեւ դժնդակ եւ պատասխանատու պարտականութեան մը առջեւ կը գտնուէի: Գրել ներկայի պատմութիւնը կը նշանակէր օրը օրին վերապրիլ այն բոլոր սեւ օրերը, որոնց վերյիշումն իսկ ինծի սարսափ կ'ազդէր: Եթէ ֆիզիքապէս առողջ կը զգայի ինքզինքս, սակայն կ'անդրադառնայի որ հոգեկան հիւանդ մըն էի: Մինչդեռ սրբազան պարտականութիւն մըն էր գրի առնել այս աղետաւոր տարագայ սերունդներուն համար:

Բարեբախտաբար մօրմէս ժառանգած էի սուր յիշողութիւն մը: Տիրամայրը արտակարգ յիշողութիւն մը ունէր, յառաջացեալ տարիքին մէջ իսկ դիւրութեամբ կը յիշէր անցեալին մէջ պատահած դէպքեր, անձերու եւ տեղերու անուններ: Աւրքայական բոլոր տուներուն կենսագրութիւնը գոց գիտէր, անոնց ընտանիական բոլոր կապերով:

Բայց երբ գործի սկսայ, կ'անդրադառնայի որ մայրենի լեզուս գրեթէ մոռցեր էի...: Ցաճախ կը դժուարանայի հայերէն նոյնիսկ սովորական բառեր յիշել, շարադրել միտքս դաղափարներս պատշաճօրէն արտայայտելու համար: Ի գուր կը թարթափէի հայ բառարաններու մէջ հոմանիշներ գտնելու համար:

Օրուան հայերէն թերթերը առանց դժուարութեան կը կարդայի եւ հետզհետէ մայրենի լեզուս կարծես տիրմով ծածկուած կը

բարձրանար մակերես: Աքսորականի կեանքին վերջին երկու տարինները Ատանայի եւ շրջակայի թաքստոցներուն մէջ մնացած եւ միայն թուրքերէն խօսած էի, որովհետեւ Ատանայի հայ ժողովուրդը թըրքախօս է, միայն դպրոցական երկսեռ սերունդը մայրենի լեզուն կը խօսէր, այն ալ ոչ թէ տունը այլ միայն դպրոցին մէջ:

Զմիւռնիայէն Պոլիս դարձեր էին Զանկըրիի աքսորական ընկերներէս 6 հոգի, որոնք, ինչպէս առաջին հատորիս մէջ յիշած եմ, Զանկըրիէն մեկնելով 1915 Սեպտեմբերին, էնկիւրիի ճամբով Զմիւռնիա հասած էին, ուրկէ տեղափոխուած էին Ուշաք, եւ հոն մնացած՝ մինչեւ զինադադար:

Երբ իմացայ որ այս խումբը Պոլիս էր ժամանած, դրաւոր աղերսագիր մը կը ղրկէի Ֆրանսացի Ծովակալին, իր պաշտպանութիւնը կը խնդրէի հրապարակ գալու, չնչտելով թէ որեւէ վստահութիւն չունէի թուրքերուն վրայ եւ իրեն կը դիմէի անձնական ապահովութեանս համար:

Ֆրանսացի Ծովակալ Ամէն կը պատասխանէր թէ կրնամ ապահով ըլլալ ու Պոլսոյ մէջ շրջիլ, պայմանաւ որ ներքին գաւառները չերթամ:

Այս պաշտպանութեան խոստումէն քաջալերուած, լրագրաց մէջ յայտարարել կուտայի գաւառէն ողջամբ Պոլիս դարձս, առանց ըսելու որ արդէն հինգ շաբաթ առաջ Պոլիս հասած էի գերման զինուորի ծպտումով:

Այս աղդարարութենէն շաբաթ մը վերջ, Սկիւտարի Սէլամըզ թաղի նոյն թուրք ոստիկանապետը որ երեք տարի առաջ զիս ձերբակալեր էր, պաղտնի քննութիւն մը կատարելու ձեռնարկած էր:

Մէս կողմէն, հակառակ մեր տան մէջ վայելած բոլոր հանգրստաւէտ պայմաններուս, դիշերները երբեք քուն չունէի, զի դիշերուան խաղաղ ժամերուն փողոցին մէջ ոտքի ձայն առնելուս, ինծի կը թուէր թէ ոստիկանները կրկին կուգային զիս ձերբակալելու...:

Զափաղանց կասկածոտ էի եղած, հալածանքի դաղափարներ ունէի, ինչ որ հոգեկան ախտորոշ հիւանդութիւն մըն է:

Հակառակ որ միտքս յստակ էր, չէի կրնար ձերբազատուիլ մըղձաւանջէս:

Գայլ դառնալ հոգեւոր ծնողս Տ. Եղիշէ արք. Դուրեանը եւ անոր խորհուրդին դիմացի: Հայրական դուրգուրանքով լինձ ողջագուրելէ վերջ, երբ կը յայտնէի ժամ առաջ Պոլսէն հեռանալով փարիզ երթալու հաստատ մտադրութիւնս, կ'առաջարկէր որ իբր կենդանի վկայ հայ ժողովուրդի ահաւոր նահատակութեան, երթամ փարիզ՝ իրրեւ օժանդակ Ազգ. Պատուիրակութեան՝ եւ մասնակցիմ հայոց համապատմարին: Արդարեւ փարիզի սոյն ազգային համագումարին մասնակցելու համար Պօղոս վեհաչէն Պոլիս ազգ. պատրիարքարան հրաւէր եղած էր որպէսզի երկու անդամներ նշանակէին:

Բայց հայոց պատրիարքարանը դեռ վերահաստատուած չըլլալով, ազգային իշխանութիւնը կը մնար Տոքթ. Դաւիթեանի ձեռքը, որ մենատիրութեան ախտէն բռնուած, հայ եղեռնի ամբողջ չորս տարիներուն պաշտօնի վրայ մնացած ըլլալով, պարզ հանդիսատես մըն էր եղած հայ ազգի բնաջնջման եւ չէր յանդգնած հրաժարիլ իր բացարձակապէս անուանական պաշտօնէն:

Եղիշէ արք. Դուրեան, աւենապետ կրօնական ժողովոյ, հետեւապէս դործօն անդամ ազգ. վարչութեան, կը կարծէր որ ազգ. իշխանութիւնը փարիզի սոյն ազգ. մեծ համագումարին պատուիրակ պիտի նշանակէր Գարբիէլ Նորատունկեան, Թուրքիոյ նախկին արտաքին դործոց նախարար եւ Ոսկան Մարտիկեան, նոյնպէս նախկին Թղթատարական նախարար, որոնք արդէն կը դտնուէին Ջուիցերիա:

Հաղիւ իրագեկ եղած փարիզի համագումարին մասնակցելու համար Պօղոս վեհաչէն եկած հրաւէրին, Պոլսոյ ազգային ղեկավար շրջանակներուն մէջ թեկնածուներուն թիւը կը չատնար...:

Ոգեւորեալ կերպով պայքարի կը մտնէր Դաշնակցական կուսակցութիւնը նշանակելով պատուիրակ մը: Մթթէ նոյն կուսակցութիւնը չէ՞ր որ վրկած էր հայ հանրապետութիւնը, անկախութիւնն ձեռք բերելով, հետեւարար ատիճի բաժինը իրեն կ'իյնար: Ուստի արտակարդ ջանքեր կ'ընէր համագումարը լեցնելու իր կուսակցութեան անդամներով, որպէսզի ժողովին մէջ մեծամասնութիւն կազմէ, ինք ղեկավարէ հայ պատուիրակութեան նախագահութիւնը հաշտութեան խորհրդաժողովին մէջ:

Ահա այս պայմաններուն մէջ, երկար եւ խուլ պարյքարներէ

վերջ, Փարիզի ազգային մեծ համագումարին անդամ կընտրուէին նախկին պարիսպը Եղիշէ արք. Դուրեան, ամերիկեան Ռոպէրթ Գօլէժի բազմամեայ ուսուցիչներէն Փրոֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեան եւ Դաշնակցական կուսակցութեան գործօն անդամներէն Տոքթ. Ամենակ Բարսեղեան:

Բայց Դուրեան Սրբազան օգտակար գտնելով իր Պոլսէն հեռացումը, Պոլսոյ անգլ. վարչութեան ներկայացուած ցանկին մէջ իմ ալ անունս դնելով, ազգ. համագումարին երբեւ անգամ չորս անձի համար մեկնումի արտօնութիւն կը խնդրէր:

Մեկնելէ առաջ Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ թաղական խորհուրդը հրաւէր կ'ընէր ինծի պատարագել թաղին եկեղեցւոյն մէջ, եւ միանգամայն բացումը կատարել Ս. Խաչ եկեղեցւոյ մօտակայ հայ որբանոցին, որուն մատակարարութիւնը առանձնած էր Սկիւտարի հայ ժողովուրդը:

Տարապրութեան եւ տառապանքի օրերուն որքան կը փափաքէի արժանանալ այս օրուան, սուրբ սեղան բարձրանալով պատարագ մատուցանել:

Հոգիս մինչեւ իր խոր ալքերը խռոված էր, սարսելով չարչարուած էութիւնս, երբ կը հասնէր բոպէն եւ բարձրացնելով սկիհը, կ'ըսէի. «Արբէք ի սմանէ ամենեքեան, այս է արիւն իմ նորոյ ուխտի, որ վասն ձեր եւ բազմաց յեղանի ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց», արցունքի ինքնաբուխ եւ խոշոր կայլակներ կը վազէին աչքերէս, այրելով ժժդոյն այտերս...:

Եւ ինչպէ՞ս չյուզուէի, երբ կենդանի հոլովոյս աչքերուն առջեւ կը պատկերանար տասնեակ հարիւրհազարաւոր հայ նահատակներու թաւիած անմեղ արիւնը: Հոգիս կը փոթորկէր, աչքերս կը մթագնէին, ձայնս կը կերկերէր, դի լինձ կը թուէր թէ այս անգամ բարձրացուցած սկիհս լեցուցած էի հայ պարկեշտասուն կոյսերու եւ անմեղ մանուկներու կարմիր արիւնով...:

Փափաքելով փափաքած էի այս օրուան արժանանալ եւ այս օր ահա հոլովոյս խորէն կը թռչէր հառաչանք մը.

— Փա՛ռք ճեզ Աստուած, որ այսօրուան ալ արժանացայ...:

Հրեղէն լեզու մը կը տոչորէր դիս, կ'այրէր, կը մրկէր:

Ես միշտ արդարութեան պաշտպան եղած էի ու հաւատք ունէի արդարութեան վրայ: Գուցէ բարեպաշտ մայրս իր կաթին հետ տուեր

«Շատեր անձնասպան եղան, նետուեցան ժայռերէն վար, կամ Եփրատ գետին մէջ: Տխրադէմ պետ որ ամիսներով քշեց տարաւ անմեղ դիակները:

«Շեշտեց պատմական այս խիստ կարեւոր կէտին վրայ, փնտռելով մտերիմ կապ մը, անցեալի ոճիրներուն եւ յետագայ աւելի մեծ ոճիրներուն մէջ: Պատուհաս մը որ ինկաւ քրիստոնեայ կոչուած Եւրոպայի գլխուն եւ որուն տակ ընկճուեցաւ:

«Ո՞վ գիտէ, մինչեւ թափուած անմեղ արիւններուն մեղքը չէ՞ որ բերաւ մեր գլխուն այս մեծ պատիժը, որուն մենք ալ մեր կարգին զոհ եղանք:

Անցեալի մարտիրոսութեան հանդիսատես եղող վկաները եւ անոնց ժառանգորդները կը լեցնեն այսօր այս սրբատեղին եւ որոնց խրատքանչիւրը ճգած է բազում զոհերուն մէջ սիրելի անդամ մը:

Անոնց յիշատակն է որ կ'ոգեկոչենք: Թող մարտիրոսներուն արիւնը մեզի առաջնորդ ըլլայ պրկապնդելու համար մեր հաւատքը Քրիստոսի եւ համայն քրիստոնեաներու միութեան մէջ»:

*

ՅԱՆԿ ՆԻՒԹԵՐՈՒ

Ա. ՄԱՍ

ԱՄԱՆՈՍԻ ՓԱՊՈՒՂԻՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

1916 ԱՊՐԻԼԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1916 ՅՈՒԼԻՍ

		Էջ
	Յառաջաբան	6
1·	Փախստականը Այրան Պաղչէ ճամբուն վրա	7
2·	Հայութեան բեկորները Ամանոսի լեռներուն մէջ	16
3·	Արեան նոր փոթորիկներու մօտալուտ նշաններ	23
4·	Գերման գիւղուրականներու ընթացքը Հայերու հանդէպ	34
5·	Տասնեակ հազարաւոր հայ կիներու ուրուականներ Ռէս-իւլ-Այնի անապատներուն մէջ	39
6·	Ամանոսի աշխատաւոր հայութեան տարագրութիւնը եւ սպանդը	41
7·	Արեան ճապաղիքը Պաղչէ-Մարաշ ճամբուն վրայ Գերման հիւանդապահուհի մը կը խելագարի	52
8·	Ֆուրք-էլ-Ամարայի անգլիացի գերիներու անապատի տառապանքը	57
9·	Իսլամացման բռնի ձեռնարկ: Փախուստ Պաղչէէն Ինճիրլի	65
10·	Ինճիրլիի անտառներուն մէջ: Փախուստ Ամանոսէն Տաւրոս	71

Բ. ՄԱՍ

ՏԱՒՐՈՍԻ ՓԱՊՈՒՂԻՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

1916 ՕԳՈՍՏՈՍԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1917 ՅՈՒՆՎԱՐ

		Եր
11.	Պաղտատի երկաթուղիի հայ պաշտօնեաներու անձնուիրութիւնը	77
12.	Հայուքեաճ բեկորները Տաւրոսի լեռներուն մէջ	86
13.	Թաշտուրմազի խոր ձորին մէջ	90
14.	կեանքը Պէլէմէտիկի մէջ	95
15.	Զաւէն Պատրիարքին տարագրութիւնը Պոլսէն դէպի Պաղտատ	101
16.	Հայ ազոռականներու բանակը Գոնիայի եւ Պոզանթիի մէջ	108
17.	Պէլէմէտիկի գծին վրայ հանդիպում հայ մտաւորականներու	114
18.	Փախուստ Պէլէմէտիկէն Ատանա	121

Գ. ՄԱՍ

ԱՏԱՆԱՅԻ ՄԷՋ

1917 ՅՈՒՆՎԱՐԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1918 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

19.	Հայոց ընդհանուր կացութիւնը 1917ի սկիզբը	128
20.	Խորհրդաւոր հիւանդ մը Ատանայի գերմանական հիւանդանոցին մէջ	131
21.	Մնացորդ հայութեան վիճակը Ատանայի մէջ	137
22.	Սպանուած հայ մայրերու անէծքը	143
23.	կիլիկիոյ բնական գեղեցկութիւնները Ծպտեալ այգեգործը	146
24.	Գրասենեակի պաշտօնեան. Անյայտացում	162

25· Հայութեան ընդհ. կացութիւնը 1918ի սկիզբը 167
26· Թուրք բանակին խուժումը դէպի Կովկաս
եւ Սարդարապատի Հայոց յաղթանակը 61616 172
27· Հայ Հանրապետութեան հռչակումը 178
28· Թուրք զինուորներու հիւանդանոց-սպանդանոցը 181
29· Անգլ. յաղթական բանակը կը գրաւէ
Դամասկոս. Արաբայի եակատամարտը 195
30· Թուրքերու Ազգային Ուխտը վերապրող
հայութիւնը եւս բնաջնջելու. ՏԷր-Զօրի
Հայոց ընդհանուր կոտորածը 200
31· Փախուստ արիւնի երկրէն 214
32· Ծպտեալ գերման զինուորականը դէպի Պոլիս.
Մօր մը կարօտը 226
33· Զինադադար. Դաշնակից եաւատորմիին
յաղթական մուտքը թուրք մայրաքաղաքը 237
34· Յաղթականները պատիժի՞ եկան թէ ապարի 245
35· Պոլսոյ ընդհանուր կացութիւնը
Զինադադարի վաղորդայնին 254
36· Անդարձ մեկնում Թուրքիայէն. Պոլսէն դէպի Փարիզ 268

IMPRIMERIE ARAXES, 46, RUE RICHER, PARIS (9e)

ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ
ԱՍԻԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԵՒ ԱՅԼ ԵՐԿՐԱՄԱՍԵՐՈՒ
ՔԱՐՏԻՍ ՀԱՅ ԳՈՂԳՈԹԱՅԻ
Սև ծով
Կասպից ծով
Միջերկրական ծով
Սուրիա
Իրաք
Պարսկաստան
Կովկաս
Ղրիմ
Եգիպտոս
Արաբիա
Հնդկաստան
Կարմիր ծով
Պարսից ծոց
Ադրիանապոլիս
Կոստանդնուպոլիս
Սմիւռնա
Երուսաղէմ
Դամասկոս
Հալէպ
Մոսուլ
Պաղտատ
Պասրա
Թեհրան
Թաւրիզ
Էրզրում
Վան
Կարս
Էջմիածին
Երեւան
Ալեքսանդրապոլ
Կարին
Սեբաստիա
Կեսարիա
Իզմիր
Ադանա
Տարսոն
Ալեքսանդրէթ
Տէր Զօր
Ուրֆա
Մարաշ
Այնթապ
Ակն
Խարբերդ
Տիգրանակերտ
Մուշ
Բիթլիս
Տրապիզոն
Սամսուն
Անգորա
Կոնիա
Ադանա
Ալեքսանդրիա
Կահիրէ
Սուէզ
Պոլիս
Ս. Պետերբուրգ
Մոսկուա
Ռոստով
Սեւաստոպոլ
Օդեսա
Կիպրոս
Ռոդոս
Կրետէ
Ալեքսանդրիա
Ղրիմ
Կովկաս
Կասպից ծով
Սև ծով
Միջերկրական ծով
Կարմիր ծով
Պարսից ծոց
Արաբիա
Հնդկաստան
Եգիպտոս
Սուրիա
Իրաք
Պարսկաստան
Հայաստան
Թուրքիա
Ասիական Թուրքիա, Հայաստան եւ այլ երկրամասեր
Քարտիս հայ գողգոթայի
Գծագրեց Մ. Երկարեանց 1922
Միջերկրական մասշտաբ 1:6 000 000
Ծովագրեր. 1:3 — 1:6 000 000
Երկաթուղիներ և սրբավայրեր
Ծրագրեցին գիտեր կրօնական հրատ.

*

Ամերիկահայ ազգային մը որոշ դումար մը տրամադրած է այս հատորին տպագրութեան համար: Վաճառումէն գոյացած հասոյթը կը յատկացուի Երուսաղէմի վանքի գաղթականներուն:

*

Printed in France.

Գին՝ 1500 ՖՐ.